MPIMANYISO WA VUVULAVURI BYA XITSONGA/XICHANGANA XA LE AFRIKA-DZONGA NA XA LE ZIMBABWE (A GRAMMATICAL COMPARISON OF XITSONGA/XICHANGANA LANGUAGE VARIETIES OF SOUTH AFRICA AND ZIMBABWE)

HI

STEYN KHESANI MADLOME

NOMBORO YA XICHUDENI: 11613155

DESITHEXINI YO FIKELELA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO

XA

DIGIRI YA MASITASI

EKA DYONDZO YA XITSONGA EHANSI KA

SENTHARA YA M.E.R. MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA

VUTSHILA NI NDHAVUKO

EYUNIVHESITI YA VENDA

MULETERI: DOKODELA M.C. HLUNGWANI

MULETERIKULONI: DOKODELA M.T. CHAUKE

LEMBE: 2013

© University of Venda

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wu wela eka dyondzo ya matimu ni mpimanyiso wa tindzimi. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku kanela hi ku hambana ni ku yelana ka vuvulavuri bya Xitsonga/Xichangana lexi vulavuriwaka eAfrika-Dzonga ni le Zimbabwe. Ndzavisiso lowu wu ringeta nakambe ku vona xipimo xa ku hambana kumbe ku yelana loku. Xikongomelo xin`wana i ku vona loko matsalelo ya Xichangana/Xitsonga xa Zimbabwe ya swi kota ku antswisiwa ni ku vona loko swi koteka ku hlanganisa tindzimi leti. Xo hetelela i ku nyika swibumabumelo mayelana ni ndzavisiso lowu.

Eka ndzavisiso lowu ku andlariwa nkambisiso wa milavisiso ni matsalwa leswi yelanaka na wona leswi endliweke hi swidyondzeki swin`wana. Milavisiso leyi yi komba ku aviwa ka tindzimi ta Yuropa laha ku nghenelelekе swidyondzeki swo tanihi Sir William Jones ni swin`wana. Eka milavisiso ya ku aviwa ka tindzimi ta Afrika ku ta langutiwa migingiriko ya xidyondzeki xo tanihi Greenberg, kasi eka tindzimi ta xitiko xa Bantu ku ta kambisiswa hi mitirho ya swidyondzeki swo tanihi Bleek, Guthrie, Doke ni swan`wana. Ku tlhela ku pimanisiwa tindzimi leti tlulaka leti vulavuriwaka eka tiko rin`we ta le Afrika-Dzonga ni leti tlulaka mindzilekano ta le Yuropa ni ta Afrika/ Bantu. Swivangelo swo hambanahambana swa paluxiwa hi milavisiso leyi.

Eka ndzavisiso lowu ku pimanisiwa ku ri karhi ku nyikiwa swikombiso swo karhi leswi paluxaka ku hambana ni ku yelana eka mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito ni xa swivulwa ni tinhlamuselo ta marito. Ndzavisiso lowu wu komba leswaku ku ni ku yelana lokukulu eka swiyenge swa vuvulavuri leswi boxiweke. Hambiswiritano ku ni ku hambana nakambe loku paluxiweke. Ku tlhela ku kaneriwa hi swivangelo swa ku hambana ni ku yelana loku nga kona eka Xitsonga/Xichangana xa le Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe.

Ndzavisiso lowu wu hetelela hi ku nyika swibumabumelo eka swidyondzeki swin`wana leswi nga ta yisa milavisiso ya muxaka lowu emahlweni. Eka swibumabumelo leswi ku kombisiwa swin`wana leswi mulavisisi a nga kotangiki ku bula hi swona hi vuenti leswaku van`wana va swi ndlandlamuxa. Swibumabumelo swin`wana swi kongomisiwa eka vavulavuri va ririmi ra Xitsonga/Xichangana ni tinxaka tin`wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ABSTRACT

This study falls under the area of historical-comparative linguistics. It seeks to discuss the differences and similarities between Xitsonga/Xichangana varieties spoken in South Africa and Zimbabwe. Another aim is to find out the extent of these similarities or differences. This dissertation also aims to see if the orthography of Xichangana/Xitsonga spoken in Zimbabwe can be improved and also find out if these two varieties of Xitsonga can be harmonised.

Literature related to this study is reviewed to see how this current study can be improved. The literature to be reviewed includes the classification of European languages looking at academics such as Sir William Jones and others. In the classification of African languages, the work of Greenberg is also put into consideration whereas in the classification of Bantu languages focus is put on academics like Bleek, Guthrie, Doke and others. Other researches which compare languages in the same country or between cross-border languages such as in Europe or Africa are also going to be reviewed.

Comparison is done to show similarities and differences in the areas of phonology, morphology, syntax and semantics. Possible causes of these differences and similarities between Xitsonga/ Xichangana spoken in South Africa and Zimbabwe are discussed in this dissertation. Recommendations to the study are given at the end.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

XIHLAMBANYO

Mina Steyn Khesani Madlome ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wu endliwile hi mina naswona i ntirho lowu ndzi nga lo titsalela hi ndzexe. Ntirho lowu a wu se tshama wu yisiwa eka yunivhesiti yin`wana kumbe kun`wana ni kun`wana hi xikongomelo xo fikelela dyondzo yo karhi.

S.K. Madlome
Nsayino

23/04/2014
Siku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NONGONOKO

Xiviko v
Swikhenso vi

NDZIMA YA 1 1
MANGHENELO 1

1.1 Matimundzhaku ya ndzavisiso 1
1.2 Nsusumeto 3
1.3 Swikongomelo swa ndzavisiso 4
1.4 Rimba ra thiyori 4
1.5 Maendlelo ni tindlela ta mahlengeletelo ya mahungu 6
1.5.1 Nhlokohliso wa swivutiso 6
1.5.2 Nxopaxopo wa mahungu ya le ka matsalwa 8
1.6 Vuandlalo ni mindzilekano ya ndzavisiso 9
1.7 Nkoka wa ndzavisiso 9
1.8 Malongolokelo ya ndzavisiso 10
1.9 Tinhlamuselo ta matheme 11
1.9.1 Ririmi 12
1.9.2 Xitsonga/Xichangana 12
1.9.3 Ku hlangana ka tindzimi 14
1.9.4 Ku hambana ka xilingwisitiki 14
1.9.5 Dyondzo ya matimu ya tindzimi 15
1.9.6 Mpimanyiso wa tindzimi 16
1.9.7 Ku aviwa ka tindzimi 16

NDZIMA YA 2 18
NKAMBISISO WA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA 18

2.1 Manghenelo 18
2.2 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku aviwa ka tindzimi 18
2.2.1 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku aviwa ka tindzimi ta Yuropa 19
2.2.2 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku aviwa ka tindzimi ta Afrika hi ku angarhela 22
2.2.3 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku aviwa ka tindzimi ta xitiko xa Bantu 26
2.3 Milavisiso leyi vulavulaka hi mpimanyiso wa tindzimi 43
2.3.1 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku yelana ni ku hambana ka tindzimi ta kona 43
2.3.2 Milavisiso leyi pimanisaka tindzimi leti vulavuriwaka eka matiko yo tlula rin`we 46
2.4 Nkatsakanyo 61

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 3 64
NKANELO WA KU HAMBANA EXIKARHI KA XITSONGA XA LE AFRIKA-DZONGA NI XICHANGANA XA LE ZIMBABWE 64

3.1 Manghenelo 64
3.2 Ku hambana eka mipfumawulo ya marito 64
3.2.1 Ndzakahato ni nomuhato 64
3.2.2 Xitatisi xa malaka ni xa milomo xa rito 66
3.2.3 Xitatisi xa malaka ni xa milomo xo kala rito py[pj] na p[p] 67
3.2.4 Xitatisi xa malaka ni xa alivhiyola xa rito dy[dj] na d[d] 68
3.2.5 Xitatisi xa malaka ni xa nomuhato xo kala rito py[py] na pw[pw] 69
3.2.6 Xitatisi xa malaka ni lexi nomuhatiweke xa rito 69
3.2.7 Xitatisi xa malaka xa rito ni xa ntsetelo [phy] na [ch] 71
3.2.8 Xitatisi xa malaka xa rito ni xitatisi xa xitatlhelo 71
3.2.9 Xitatisi xa malaka eka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni mpfumaleko wa xitatisi xa malaka eka Xichangana xa le Zimbabwe 72
3.2.10 Xitatisi xa milomo xo bulukela endzeni ni xa milomo xa nkhuhlano v[β]na b`[ɓ] 73
3.2.11 Xitatisi xa milomo ni xa milomo xo bulukela endzeni b[b] na b` [ɓ] 74
3.2.12 Xitatisi xa alivhiyola xa rito ni xa alivhiyola xa xo bulukela endzeni 75
3.2.13 Switatisi swa ntsetelo ni swa malaka thy[thj] na ch[tj] 75
3.2.14 Switatisi swa ntsetelo 76
3.2.15 Xitatisi xa xinhompfu ni xa ntsetelo 77
3.2.16 Mipfumawulo ya switwari swo hetelela/ swiheteleri 77
3.2.17 Ku hambana ka mipfumawulo eka switwananisi 80
3.2.18 Ku hambana eka matirhiselo ya mpfumawulo wa asipirexini 86
3.3 Ku hamabana eka xivumbeko xa marito 87
3.3.1 Xivumbeko xa marito lama nga ni nhompfuhato ni lama nga hava 87
3.3.2 Xivumbeko eka ntsongahato wa maviti 94
3.3.3 Xivumbeko xa swirhangi swa marito 95
3.3.4 Vunyingi bya maviti yo kala xirhangi lama nsinya wa wona wu sungulaka hi [n-] 99
3.4 Ku hambana eka tinhlamuselo ta marito 100
3.4.1 Marito yo yelana lama nga ni tinhlamuselo to hambana 100
3.4.2 Marito yo hambana lama nga ni tinhlamuselo to fana (vamavizweni) 103
3.4.3 Ku hambana eka malombiwa yo huma eka Xibunu na Xinghezi 111
3.5 KU HAMBANA EKA XIVUMBEKO XA SWIVULWA 113
3.5.1 Matirhiselo ya rihlanganisi eka xivulwa 113
3.5.2 Matirhiselo ya swipfunetariendli eka swivulwa/swivulwahava 115
3.5.3 Mavumbelo ya vundhawu eka swivulwa 116
3.5.4 Riendli ra nkarhi lowu hundzeke eka swivulwa 116
3.5.5 Riendli ra nkarhi wa sweswi eka swivulwa 117
3.5.6 Riendli ra nkarhi lowu taka eka swivulwa 117
3.6 Swin`wana swa swivangelo swa ku hambana ka Xitsonga/Xichangana xa Afrika-Dzonga ni xa Zimbabwe 118
3.6.1 Ku hangalaka ka Vatsonga/ ku rhurha 118
3.6.2 Ku hlangana ka tindzimi 120

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.6.3 Tipolitiki ta tiko ni ta tindzimi 121
3.6.4 Ku cinca ka ririmi 122
3.6.5 Marin`wana yo hambana ya tindzimi leti 125
3.6.6 Matumbulukelo ya tindzimi 126
3.6.7 Ku va vavulavuri va tinyuma exikarhi ka vambe 127
3.7 Nkatsakanyo 127

NDZIMA YA 4 130
NKANELO WA KU YELANA EXIKARHI KA XITSONGA XA LE AFRIKA-DZONGA NI XICHANGANA XA LE ZIMBABWE 130

4.1 Manghenelo 130
4.2 Ku yelana eka mipfumawulo ya marito 130
4.2.1 Mipfumawulo ya switwari 130
4.2.2 Mipfumawulo yo yelana eka switatisi swo karhi 131
4.2.2.1 Switatisi swa xinhompfu 131
4.2.2.2 Switatisi swa milomu 132
4.2.2.3 Switatisi swa xitatlhelo 133
4.2.2.4 Switatisi swa nkhuhlano 134
4.2.2.5 Swatatisi swa ntsetelo 135
4.2.2.6 Switatisi swo ntlokola 136
4.2.3 Mipfumawulo yo yelana ya asipirexini eka marito yo karhi 136
4.2.4 Ku yelana eka ndzhundzuluko wa mipfumawulo 138
4.2.5 Mipfumawulo yo yelana eka swihluvi swa mbulavulo swo karhi 142
4.3 Ku yelana eka xivumbeko xa marito 146
4.3.1 Xivumbeko xa ku yelana eka swirhangi swa marito 146
4.3.2 Ku yelana eka xivumbeko xa rimitsu 150
4.3.3 Ku yelana eka xivumbeko xa swilandzi ni switwari swo hetelela 150
4.3.4 ku yelana eka xivumbeko xa risivikomba 154
4.4 Ku yelana eka tinhlamuselo ta marito 156
4.4.1 ku yelana eka tinhlamuselo ta marito ya Xitsongaxidzi 156
4.4.2 Ku yelana eka tinhlamuselo ta malombiwa 158
4.5 Ku yelana eka xivumbeko xa swivulwa 162
4.5.1 Ku yelana eka malongolokelo ya swiphemuxidzi swa xivulwa 162
4.5.2 Ku yelana eka swivulwa swa riendli ra xiendliwa xin`we 163
4.5.3 ku yelana eka swivulwa swa riendli ra swiendliwa swimbirhi 164
4.5.4 Swivulwa swa riendli ro kala/hava xiendliwa 165
4.5.5 Ku yelana eka nkarhi wa riendli eka xivulwa 166
4.5.6 Ku yelana eka matlhelo ya riendli 166
4.6 Swivangelo swa ku yelana ka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe 167
4.6.1 Matumbulukelo ya Vatsonga 167
4.6.2 Ku akelana ka matiko lama ku vulavuriwaka Xitsonga eka wona 169
4.6.3 Ku vhakelana 170
4.6.4 Ku lomba eka tindzimi ta Valungu 170

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.6.5 Ku lava mitirho eAfrika-Dzonga 171
4.6.6 Rhadiyo na vuyimbeleri 172
4.6.7 Dyondzo na tibuku leti tirhisiwaka eswikolweni 173
4.6.8 Kereke 175
4.7 Nkatsakanyo 176

NDZIMA YA 5 178
KU DLAYISETA 178

5.1 Manghenelo 178
5.2 Nkatsakanyo wa ndzavisiso hinkwawo ni mikumisiso ya ndzavisiso 178
5.2.1 Tafula ra switatisi leswi tirhisiwaka eZimbabwe ni le Afrika-Dzonga. 183
5.3 Mitlhontlho ni swibumabumelo 183

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE 187

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders
XIVIKO

Eka nkatanga Thokozani, vananga; Dumisani, Minkhenso na Rhulani na n`wina Vatsongakulorhi, ntirho hi walowoo! A yi vulavule mitirho ya n`wina hi byisa rixaka ri ya emadyelweni ya rihlaza.

© University of Venda

SWIKHENSO

Xo sungula ndzi lava ku khensa Mumbi wa tilo ni misava loyi a ndzi sirhelelaka masiku hinkwawo ni ku va a ndzi nyikile matimba yo endla ndzavisiso lowu. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka muleteri wa mina Dokodela M.C, Hlungwani loyi a nga ndzi helelangiki mbilu ku kondza ndzi ya humelerisa desithexini leyi. U ndzi leterile hi vuswikoti eka tidyondzo ta mina hakunene. Inkomu Muzambala! Ndzi khensa nakambe Dokodela Chauke M.T lava hoxeke xandla hi ku ndzi letela eka swin`wana leswi humeleriseke xitsalwana lexi tanihi muleterikuloni. Inkomu Vahlengwe!

Ndzi ri xandla ehenhla ka xin`wana xandla eka ndyangu wa Dokodela M.C. Hlungwani hikokwalaho ko va va ndzi rhurhela emutini wa vona hi nkarhi lowu a ndzi yisa ntirho wa mina wa tibuku emahlweni. Rirhandzu ra kutani ra kala. Ndza wu khensa musa wa n`wina hikuva a ndzi twa ndzi tshunxekile loko ndzi endla ntirho wa mina. Xikwembu a xi mi katekise hikokwalaho ka tintswalo tonghasi.

Ndzi tlhela nakambe ndzi khensa tatana Daniel Tshishonge loyi a ndzi pfuneke hi ku lulamisa ntirho lowu leswaku wu fika eka xiyimo xa ku gandliwa. Ndzi khensa ntirhisano wa wena hakunene!

Xinkhenso xin`wana xi ya eka nkatanga loyi a a ndzi tiyisa na ku ndzi seketela eka ntirho wa mina. Ndzi khensa ni migingiriko ya yena hinkwayo loko a ndzi lulamisela rendzo ro ya exikolweni nkarhi wun`wana ni wun`wana. Ndzi lava ku khensa ni vananga lava a va pfumala nkarhi na mina. Ndzi khensa mana wa mina nakambe hi ku va a ndzi kurisile ndzi fika eka xiyimo lexi ndzi nga eka xona namuntlha. A wu ndzi lumulangi ku kondza ndzi ya kota ku yima hi ya mina mimbirhi. Loko ngi na wena papa u ri kona a wu ta hlalela mitirho ya n`wana w

aku. A hi ta tsaka swin`we. Xa nyika xi tlhela xi teka.

A ndzi rivali va Yunivhesiti ya Great Zimbabwe lava ndzi pfuneke hi mali ya xikolofisi. Ndzi tlhela nakambe ndzi khensa swidyondzeki swo tanihi Prof. Mapara, Dok. Babane, Dok. Makaudze na Tat. Marungudzi hi ku va va ndzi tiyisile longo na ku ndzi pfuna hi tibuku tin`wana ta nkoka eka ndzavisiso lowu.

Ndzi lava ku khensa nakambe machudeni ya Xitsonga ya Yunivhesiti ya Venda ni ya Great Zimbabwe na Tat. Mathebula, Tat. Valoyi, Kokwana N`wa-Risimati, Tat. Masenyani, Manana Mudungazi, N`wa-Mbhalati, N`wa-Hobyani, muhaxi N`wa-Majoko, Tat. Mulati, Tat. Maringa, N`wa-Muchini, N`wa-Mukansi, Tat. Risenga Cawuke ni van`wana lava ndzi nga va boxangiki hi mavito lava ndzi pfuneke hi ku hlamula swivutiso swa nhlokohliso. Ndzi hetelela hi ku khensa hinkwavo lava pfuneke hi tindlela to hamabanahambana leswaku ndzavisiso lowu wu humelela.

Ndzi ri eka hinkwenu ku dya i ku engeta!

© University of Venda

NDZIMA YA 1

1.0 MANGHENELO

1.1 MATIMUNDZHAKU YA NDZAVISISO

Xitsonga/Xichangana i ririmi leri vulavuriwaka ematikweni ya Mozambiki, Afrika-Dzonga, Swaziland na Zimbabwe. Ririmi leri ri vulavuriwa eka matiko lama akelaneke lama nga lo hambanisiwa hi mindzilekano leswi kombisaka leswaku khale a ko va tiko rin`we ro anama leri a ri nga vekiwanga mindzilekano leyi nga kona sweswi. Mathebula na van`wana (2007:1) va seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla loko va ku *"early Potuguese documents of shipwreck sailors indicate that Tsonga communities were already based between Maputo and Saint Lucia Bay by 1550"*.

Hi ximfumo ririmi leri ri tiviwa tanihi Xitsonga eAfrika-Dzonga, Xichangana eMozambiki na Shangani eZimbabwe. Hambiswiritano vavulavuri va ririmi leri eZimbabwe va ri vita Xichangana. Xitsonga hi rin`wana ra tindzimi ta ximfumo ta khumen`we ta Afrika-Dzonga kasi eZimbabwe Xichangana a xi se fikelela xiyimo lexi. Xi tala ku vuriwa ririmi ra vanhu va nhlayo yintsongo kumbe ririmi ra muganga. EAfrika-Dzonga Xitsonga xi dyondziwa ku sukela eka tintangha ta phurayimari ku ya fika eyunivhesiti. Tindzimi tin`wana leti ta ha tekeriwaka enhlokweni ngopfu etikweni leri i Xinghezi na Xibunu. EZimbabwe tindzimi ta ximfumo leti vanhu hinkwavo va bohekaka ku ti tiva i Xinghezi na Xixona kumbe Xindhevele.

Ku ni ku yelana loku nga kona exikarhi ka Xitsonga lexi vulavuriwaka eAfrika-Dzonga na Xichangana lexi vulavuriwaka eZimbabwe, kasi hi laha tlhelo ku ni ku hambana eka mavulaulelo ya tindzimi leti hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana.

EAfrika-Dzonga Vatsonga va kumeka hi xitalo eswifundzeni swo tanihi Limpopo, Mpumalanga na nhlayo yintsongo yi kumeka eka swifundza swa Gauteng na North West. Nhlayo ya vona hinkwavo yi nga fika kwalomu ka 2 000 000. Vatsonga va nga tikuma va akelanile ni tinxaka to fana ni Vavhenda, Vasuthu, Mazulu na Mandhevele.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

EZimbabwe nhlayo ya vavulavuri va Xichangana a yi tiveki hi xiheri. Ku tirhisiwa leyo kumbetela ntsena. Vavulavuri lava va tshama eswifundzeni swa Dzonga-Vuxa bya tiko leswi katsaka Chiredzi na N`wanedzi leswi kumekaka eka xifundzankulu xa Masvingo, ni xa Chipinge lexi welaka eManicaland ni xa Beitbridge lexi kumekaka eMatebeleland. Vatsonga lava va vandzakanile ni Maxona, Vavhenda na Mandhevele etindhawini to hambana lomu va kumekaka hi xitalo. Hambiswiritano emigangeni leyi, Xixona na Xindhevele hi tona tindzimi ta ximfumo leti tekeriwaka enhlokweni. Xinghezi hi rona ririmi leri tirheke tanihi ririmi ra ximfumo ku sukela hi mikarhi ya vakolonyi ku ta fika namuntlha. Vavulavuri va Xichangana va boheka ku va va dyondza Xixona kumbe Xindhevele eswikolweni hinkwaswo swa le tikweni. Ririmi ra vona a ri se dyondziwa ku fika eka xiyimo xa le henhla naswona a hi swingani swikolo leswi tikarhatelaka ku dyondzisa ririmi leri. Xiyimo lexi xi siya Vatsonga-Machangana vo tala va nga swi koti ku tsala no hlaya ririmi ra vona.

Nhlayo ya Vatsonga-Machangana a yi paluxiwi ku fana eka matsalwa yo hambanahambana. Loko ku ri etikweni ra Zimbabwe swa karhata ku huma ni nhlayo ya vavulavuri va ririmi ro karhi ku katsa ni Xichangana. Loko a kongomisa eka tiko ra Zimbabwe, Hachipola (1998:24) u boxa leswaku:

> As with all the other people in this country it is not easy to get up-to-date information of who speaks which language. What follows are estimated Population figures in some of Shangani speaking areas in this country...Out of this figure the speakers of Shangani are said to number more than 100 000.

Ntshaho lowu wu tiyisa mhaka ya leswaku a swi olovi ku kuma nhlayo yo hetiseka ya vavulavuri va Xichangana etikweni ra Zimbabwe. Xivangelo xa kona i mhaka ya leswaku loko ku hlayiwa vanhu a va hlayiwi ku ya hi tindzimi leti va ti vulavulaka. Hileswaku a ku vutisiwi leswaku munhu u vulavula ririmi rihi. Nhlayo ya kona hi leyo kumbetela kunene.

Kruger News (2012) na yona yi ri *" together they number about 1.5 million in South Africa in the mid-1990s, and at least 4.5 million in Mozambique and Zimbabwe."* Junod (1977) u paluxa leswaku nhlayo ya Vatsonga va le Mozambique a yi ri 1.850 000 kasi ya Vatsonga va Zimbabwe a yi ri 49 240 eka nhlayavanhu wa 1970. Hi ku languta andziso wa ku engetela ka vanhu wa 2.5% hi lembe, swi kombisa leswaku nhlayo leyi nga kona sweswi a yi ta va yi ri kwalomo ka 150 000 kumbe ku tlula.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hambiswiritano nhlayo leyi na yona yi tikomba yi ri ehansi swinene. Loko hi hlanganisa nhlayo ya vavulavuri va le Mozambiki na le Afrika-Dzonga hi kuma ntsengo lowu tlulaka timiliyoni timbirhi leswi vulaka leswaku vavulavuri va le Zimbabwe va nga va va ri kwalomu ka miliyoni yin`we. Leswi swi hi siya hi ri ni ku kanakana mayelana ni nhlayo ya vavulavuri va le Zimbabwe hikuva a yi humi erivaleni.

Tinhlayo ta vavulavuri ti komba ku cincacinca ku ya hi matsalwa yo hambana. Ntshaho lowu nga laha henhla wu humesa nhlayo yikulu kasi wun`wana lowu nga laha hansi wu kombisa leswaku nhlayo ya kona yi chikile. Leswi swi seketeriwa hi Zerbian (2007: 65) loko a ku:

> It is spoken by 1 992 207 people in South Africa (Statistics South Africa 2004) and by 1 379 045 in Mozambique (INDE 1997).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku nhlayo ya vavulavuri va le Mozambiki yintsongo eka leyi ya le Afrika-Dzonga leswi kanetanaka ni leyi paluxiweke le henhla leyi kombaka leswaku Vatsonga va le Mozambiki va tele ku tlula Vatsonga va matiko man`wana.

1.2 NSUSUMETO

Ndzi susumetiwile ku endla ndzavisiso lowu hikokwalaho ka ku vona leswaku vavulavuri va Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni va Xichangana xa le Zimbabwe va twanana loko va vulavula, kambe ku ni ku hambana ko karhi eka vuvulavuri bya tindzimi leti loku tisiwaka hi swivangelo swo hambanahambana.

Xin`wana lexi ndzi susumeteke hileswaku ku hambana kumbe ku yelana ka Xitsonga/Xichangana ematikweni lamambirhi a ku si tiveka leswaku ku fika kwihi lero tindzimi leti ti nga vuriwa leto hambana kumbe leswaku i marin`wana ya ririmi rin`we. Mhaka yin`wana hi leyi ya leswaku a ku si tekiwa magoza yo tiya yo hlanganisa tindzimi leti naswona ririmi ra le Zimbabwe a ri si fikelela xiyimo xa ndzinganiso xa le henhla.

Nsusumeto wun`wana wu ta hikokwalaho ka ku vona leswaku milavisiso leyi endliweke hi vavulavuri va Xichangana etikweni ra Zimbabwe eka dyondzo leyi ya ha ri yitsanana ngopfu. Ku kayivela ka milavisiso loku ku tisa xiphiqo xa leswaku loko

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swi fika eka timhaka ta ku hluvukisa matsalelo yo amukeleka ku ta va ku nga ri na matsalwa yo enela yo seketela ntirho lowu.

1.3 SWIKONGOMELO SWA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku kanela hi ku hambana ni kumbe ku yelana loku nga kona exikarhi ka Xitsonga lexi vulavuriwaka ematikweni ya Afrika-Dzonga na Zimbabwe hi ku kongomisa eka vuvulavuri lebyi katsaka mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, xivumbeko xa swivulwa ni tinhamuselo ta marito.

Ndzavisiso lowu wu kongomane nakambe ni ku lavisisa hi swin`wana swa swivangelo swa ku hambana ni kumbe ku yelana loku nga kona exikarhi ka tindzimi leti vulavuriwaka eka matiko lama boxiweke laha henhla.

Xikongomelo xin`wana i ku lava ku vona hilaha Xichangana xa Zimbabwe na Xitsonga xa Afrika-Dzonga swi hambanaka kumbe swi yelanaka hakona tanihileswi xipimo xa ku hambana kumbe ku yelana xi nga humeliki erivaleni loko hi languta milavisiso leyi nga tshama yi endliwa eka tindzimi letimbirhi.

Xin`wana xa swikongomelo i ku kumisisa loko tindzimi leti ti kota ku tekiwa tanihi tindzimi leti tiyimeleke ti ri toxe kumbe ti ri marin`wana ya ririmi rin`we ro karhi lama nga ni vuxaka byo karhi. Ku nga ha tlhela ku langutiwa nakambe loko tindzimi leti ti kota ku hlanganisiwa eka matsalelo ya tona.

Xikongomelo xo hetelela i ku lava ku nyika swibumabumelo swo karhi leswi nga kotaka ku pfuna leswaku vanhu va twisisa hi vuenti vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tindzimi leti ni magoza lama faneleke ku tekiwa eka ku hluvukisa tindzimi leti, ngopfungopfu ririmi ra le Zimbabwe leri tikombaka ra ha ri ehansi swinene loko hi ri pimanyisa ni ra Afrika-Dzonga.

1.4 RIMBA RA THIYORI

Nchumu wun`wana na wun`wana lowu humelelaka wu ni swivangelo swa wona kumbe leswi swi wu kucetelaka. Vulavisisi eka dyondzo yin`wana na yin`wana byi ni nkucetelo wa le ndzeni kumbe wa le handle. Leswi swi kombisa leswaku ndzavisiso eka swa ririmi ni matimu ya rona wu nga kuceteriwa hi swilo leswi nga handle ka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ririmi leswi katsaka; tipolitiki, swa vuxaka emigangeni ni swa vuehleketi. Twine (1991:9) u seketela mhaka leyi loko a ku:

> Linguistic developments often reflect other non-linguistic social factors operating in a given society, and this is particularly noticeable in the area of the relationship between language and nationalism.

Ntshaho lowu wu tisa mavonelo ya leswaku mihluvuko yo karhi eka ririmi yi fanele ku kaneriwa mayelana na tithiyori to karhi. Ndzavisiso lowu na wona wu ta endliwa wu ri ehansi ka tithiyori to karhi. Kerlinger (1986:9) u hlamusela thiyori hi ndlela leyi:

> a set of interrelated concepts, definitions and propositions that present a systematic view of phenomena by specifying relations among variables, with the purpose of explaining and predicting the phenomena.

Kerlinger u paluxa nkoka wa thiyori hikokwalaho ka ku va yi pfuna valavisisi ku andlala timhaka ta vona kahle no huma ni milavisiso leyi twalaka. Swilo leswi langutiwaka eka ndzavisiso swi paluxiwa kahle hi ku landza thiyori yo karhi.

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa thiyori leyi vuriwaka **Labov`s Variation Theory** tanihileswi ku nga ta pimanyisiwa tinxaka timbirhi ta Xitsonga/Xichangana lexi vulavuriwaka eZimbabwe na le Afrika-Dzonga. Thiyori leyi yi kombisa leswaku ririmi ri hambana hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Yi tlhela yi kombisa leswaku eka ku hambana ka mavulavulelo ku ni ndzhundzuluko wa ririmi wo karhi. Cobley (ed)(2001:95) u seketela mhaka leyi loko a ku:

> He showed that the systematic study of variation could reveal language change in progress (Labov 1972c)...Everyone had always known that speech varies for several reasons, such as geographical region, social class, age, ethnicity, sex and formality of occasion.

Colbey laha henhla u tiyisisa leswaku thiyori ya Labov yi boxa swivangelo swo hambana leswi endlaka leswaku ririmi ri vulavuriwa hi tindlela to hambana hi vavulavuri lava nga eka swiyimo swo hambanahambana.

Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu tirhisa thiyori ya vumbirhi nakambe leyi ku nga **Neogrammarian theory** hikokwalaho ko vona leswaku swin`wana leswi ku kaneriwaka hi swona swi vangiwa hi ndzhundzuluko wa ririmi. Xitsonga/Xichangana lexi ku kaneriwaka hi xona xi vulavuriwa ematikweni mambirhi yo hambana lama nni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swiyimo swo hamabana eka timhaka ta ririmi. Milavisisio leyi endliweke hi van`watindzimi va muxaka wa "neogrammarian" yi katsa ya : F. De Saussure, G. Ascoli na F.F Fortunatov. Swidyondzeki leswi swi kholwa leswaku ku hundzuka ka ririmi ku tisiwa hi swivangelo swo hambana leswi swi ngo pfa swi pfuka loko ririmi ri karhi ri tirhisiwa eka nkarhi wo karhi. Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe swi komba ku hambana ni ku yelana ko karhi. Hikokwalaho ka leswi thiyori leyi yi ta tirhisiwa eka mpimanyiso wa vuvulavuri bya tindzimi letimbirhi.

1.5 MAENDLELO NI TINDLELA TA MAHLENGELETELO YA MAHUNGU

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo ya mpimanyiso hi xikongomelo xo lava ku xopaxopa ku hambana ni ku yelana ka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe. Smit (1995: 8) u seketela mhaka leyi loko a ku:

> Two or more contrasting cases can be examined to highlight differences and similarities between them leading to a better understanding of the phenomena.

Ku ta tirhisiwa tindlela timbirhi to hlengeleta mahungu leti ku nga, nhlokohliso wa swivutiso ni nxopaxopo wa mahungu ya le ka matsalwa. Denzin na Lincoln (1994:224) va seketela ku tirhisiwa ka maendlelo yo hambana loko va ku:

> Because different "lenses" or perspectives result from the use of different methods, often more than one method may be used within a project so the researcher can gain a more holistic view of the setting.

Marito lama ya kombisa leswaku ku tirhisa tindlela to hambana ku nyika mavonelo yo hambana lama antswisaka vuxokoxoko lebyi nga le ku lavisisiweni.

1.5.1 Nhlokohliso wa swivutiso

Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta hlokohlisa vavulavuri va Xitsonga kumbe Xichangana hi swivutiso ematikweni ya Afrika-Dzonga na Zimbabwe leswaku a ta kuma vuxokoxoko byo tala mayelana na tindzimi letimbirhi. Ku ta hlawuriwa vanhu va tintangha to hambana ni van`wana lava nga ni vutivi eka timhaka ta tindzimi leswaku va nyika mavonelo ya vona. Ndlela leyi nga ta tirhisiwa ku endla sampula leyi yi vuriwa *snow ball sampling* laha Sarantakos (2000:153) a yi hlamuselaka hi ndlela leyi :

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> This type of sampling usually commences with one respondent, because these are usually situations where very little knowledge and/ or few respondents are available.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku muvutisiwa wo karhi a nga pfuna hi ku komba mulavisisi vanhu van`wana lava nga ni vutivi mayelana ni mhaka leyi nga le ku lavisisiweni tanihileswi vanhu va ku tani va kalaka swinene. Vanhu lava hi vona lava nga ta nyika mavonelo ya vona eka nhlokohliso wa swivutiso eka ndzavisiso. Seidman (1998:1) u boxa leswaku y*ou interview because you are interested in other people` s stories. Stories are a way of knowing.*

Marito lama ya tiyisa leswaku nhlokohliso wa swivutiso wu endla leswaku mulavisisi a kuma vuxokoxoko bya nkoka ku eka vanhu van`wana. Moorse (1991:189) u hlamusela tindlela to hambana ta nhlokohliso wa swivutiso loko a ku:

> Semi-structured interviews are defined as those organised around areas of particular interest, while still allowing considerable flexibility in scope and depth.

Leswi swi vula leswaku mulavisisi u fanele a pfumela vavutisiwa leswaku va nyika mavonelo ya vona va nga bohiwangi hi swivutiso swo karhi. va fanele ku hlamula va tshunxekile. Denzin (1998:1) na yena u hlamusela nhlokohliso wa swivutiso hi ndlela leyi: "*it is an interactional situation*". Marito lama ya kombisa leswaku mulavisisi na muvutisiwa va fanele va kanela hi mhaka yo karhi tanihi vanhu lava bulaka. De Vos (2007:292) na yena u hlamusela ndlela yin`wana ya nhlokohliso wa swivutiso leyo kala xivumbeko loko a ku:

> The in-depth interview, which merely extends and formalises conversation ....It is referred to as a conversation with a purpose.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku maendlelo lama ya fanele ya tirhisiwa hikuva bulo ro enta ra vanhu vambirhi ri nyika vuxokoxoko bya nkoka eka ndzavisiso naswona a ya bohi ku va vanhu va vulavula hi swo karhi. Leswi swi vula leswaku muvutisiwa wa swi kota ku phofula hinkwaswo leswi a twisisaka swona mayelana ni mhaka yo karhi. Eka ndzavisiso lowu hi ta tirhisa swivutiso swo kala xivumbeko ni swin`wana swo hlanganahlangana hi xikongomelo xo lava ku kuma tinhlamulo kumbe vuxokoxoko lebyi anameke. Rubin (1995:145) u boxa tinxaka tinharhu ta swivutiso leti pfunaka eka nhlokohliso wa swivutiso hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(i) Main questions. The researcher prepares a handful of main questions with which to begin and guide the conversation.
(ii) Probe to complete or clarify the answer, or to request further examples and evidence.
(iii) Follow-up questions. These pursue implications of answers to the main questions.

Eka ndzavisiso lowu hi ta tirhisa man`wana ya mavutiselo lama boxiweke laha henhla hi xikongomelo xo lava ku antswisa swivutiso leswi yisiwaka eka vahlokohlisiwa.

1.5.2 Nxopaxopo wa mahungu ya le ka matsalwa

Lama i maendlelo yo kanela leswi humaka eka matsalwa yo karhi lama fambelanaka ni ndzavisiso lowu nga le ku endliweni. Ndzavisiso wa mpimanyiso wu humelela kahle loko ku tirhisiwa na vumbhoni lebyi kumiweke hi van`wana. Neuman (2000:37) u tiyisa mhaka leyi loko a ku:

> Historical-comparative research examines aspects of social life in a past historical era or across different cultures. Researchers often use a mix of evidence, including existing statistics, documents(e.g.books, news papers, diaries, photographs, maps), observation and interviews.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku matsalwa ya van`wana ya ni nkoka eka ku humelerisa ndzavisiso wa mpimanyiso. Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa vumbhoni lebyi humaka eka matsalwa yo karhi ku seketela leswi kumiweke eka wona.

Ku nga hlengeletiwa vuxokoxoko byo karhi eka tibuku to hambanahambana ni milavisiso leyi endliweke hi van`wana lebyi seketelaka ndzavisiso wo karhi ivi swi kaneriwa ra vumbirhi. Welman na van`wana (2005:149) va seketela mhaka leyi loko va ku :

> Secondary data are information collected by individuals or agencies and institutions other than the researcher him-or herself.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mulavisisi a nga kuma mahungu eka matsalwa lama tsariweke hi van`wana leswaku a ma tirhisa eka ndzavisiso wa yena. Gray (2011:497) u tiyisa mhaka leyi loko a ku:

> Secondary data analysis primarily involves the analysis of another researcher`s qualitative data or documents.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku mulavisisi a nga pfuniwa ku humelerisa ndzavisiso wa yena hi ku kanela milavisiso kumbe matsalwa lama tsariweke hi valavisisi van`wana mayelana na mhaka leyi a nga le ku lavisiseni. Leswi swi pfuna hi ndlela ya leswaku mulavisisi u kuma vuxokoxoko bya nkoka lebyi kumiweke hi van`wana eka tindhawu leti a nga kotangiki ku ti fikelela.

1.6 VUANDLALO NI MINDZILEKANO YA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu wela eka dyondzo ya matimu ni mpimanyiso wa tindzimi. Eka ndzavisiso lowu ku ta kaneriwa hi tlhelo ra mpimanyiso wa tindzimi hi xitalo laha ku nga ta lavisisiwa hi ku hambana na ku yelana ka Xitsonga lexi vulavuriwaka eAfrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe hi ku kongomisa eka vuvulavuri. Mpimanyiso lowu wu ta endliwa eka swiyenge swa mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito ni xa swivulwa, na tinhlamuselo ta marito. Eka vuvulavuri lebyi tsariweke ku ta langutiwa Xitsonga lexi ringanisiweke xa Afrika-Dzonga ni matshalatshala ya matsalelo lama ya ha tirhisiwaka etikweni ra Zimbabwe xikan`we ni leswi vulavuriwaka hi vavulavuri va matiko lamambirhi.

Ndzavisiso lowu wu ta endliwa eka etindhawu timbirhi, yo sungula ku ta va eka Xifundzantsongo xa Chiredzi etikweni ra Zimbabwe kasi ya vumbirhi ku ta va eka Xifundzantsongo xa Mopani etikweni ra Afrika-Dzonga.

1.7 NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wa mpimanyiso wa vuvulavuri bya Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe i wo sungula ku endliwa eka desithexini leyi. Hikokwalaho ka sweswo ndzavisiso lowu wu ta pfala vangwa leri hi ku engetela milavisiso ya muxaka lowu.

Swidyondzeki swin`wana swi avile na ku pimanisa tindzimi ta Bantu kambe a swi tikarhatelangi mhaka ya tindzimi ta Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Ndzavisiso lowu i wa nkoka hikuva wu ta pimanisa vuvulavuri bya tindzimi leti hi vuenti. Leswi swi nga ta huma eka ndzavisiso lowu swi ta tirha eka matsalwa ya vuvulavuri lama nga ta pfuna vavulavuri va Xitsonga ematikweni lama khumbekaka. Ndzavisiso lowu a wu lawuriwi hi mindzilekano ya tipolitiki leswi vulaka leswaku wu ta lemukisa vanhu kuri va vona vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tindzimi letimbirhi leti tekiwaka hi vavulavuri va tindzimi tin`wana ku ri leto hambana ngopfu. Van`wana Vatsonga va Afrika-Dzonga a va swi tivi ni leswaku ririmi ra Xitsonga/Xichangana ra hanya etikweni ra Zimbabwe, hambi ku ri vaakatiko van`wana va Zimbabwe hi voxe a va tivi kuri ku na Xichangana etikweni leri. Ndzavisiso lowu wu ta endla leswaku vanhu va tiva hi ta vukona bya ririmi leri eZimbabwe.

EZimbabwe, Xitsonga/Xichangana a xi si hluvuka kahle hi tlhelo ra matsalwa. Hikokwalaho ka xiyimo lexi, ndzavisiso lowu wu pfula ndlela eka ku ringeta ku hluvukisa timhaka ta matsalelo ya Xichangana hi ku languta nhluvuko lowu veke kona eka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga. Swihoxo swo karhi eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe swi nga papalateka loko tindzimi letimbirhi ti pimanisiwa. Ndzavisiso lowu i wa nkoka nakambe eka timhaka ta ku huma ni matheme yo hlaya lama nga tirhisiwaka eka swihlamuselamarito swa Xitsonga/Xichangana.

Xin`wana xa risima i swibumabumelo swa ku hlanganisiwa ka tindzimi letimbirhi. Nhluvuko wo tanihi lowu wu endla leswaku vavulavuri va matiko lamambirhi va vuyeriwa hi tlhelo ra matsalwa lama nga ta va ma tsariwile eka matiko lama. Hileswaku va swi kota ku twisisa timhaka leti tsariwaka eka matiko lamambirhi loko va twisisa matsalelo yo karhi yo hlanganisiwa.

1.8 MALONGOLOKELO YA NDZAVISISO

Xiyenge lexi xi komba hilaha tindzima ti longolokeke hakona eka ndzavisiso lowu.

Ndzima yo sungula yi nyika matimundzhaku, nsusumeto na swikongomelo swa ndzavisiso lowu. Nsusumeto i ku kongomisa eka leswi endleke leswaku mulavisisi a lava ku lavisisa hi mhaka leyi kasi swikongomelo hi leswi ndzavisiso lowu wu ringetaka ku swi fikelela. Ndzima leyi yi tlhela nakambe yi hlamusela maendlelo. Eka maendlelo ku boxiwa tindlela ta mahlengeletelo ya mahungu ya ndzavisiso lowu. Eka ndzima leyi nakambe ku nyikiwa ni tinhlamuselo ta matheme lama tirhisiweke. Tinhlamuselo leti ti hlamuseriwa hilaha ti tirhaka hakona eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya vumbirhi yi kanela hi milavisiso leyi endliweke eka dyondzo ya ku pimanisa tindzimi xikan`we ni maavelo ya tindzimi ta Bantu ta Vuxa-Dzonga bya

© University of Venda

LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

Afrika. Ku ta nyikiwa milavisiso ya mpimanyiso wa tindzimi ta Bantu hambi ni ta matiko ya Yuropa xikan`we ni leyi kombisaka mitlawa ya tindzimi leti. ku ta tlhela ku nyikiwa mavonelo ya mulavisisi ehenhla ka milavisiso leyi mayelana ni leswi a lavaka ku tirhisa xiswona eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya vunharhu yi paluxa tindhawu lomu ku hambana exikarhi ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe ku nga kona xikan`we ni ku kanela ku hambana loku. Nkanelo wa ku hambana wu ta kongomisa eka mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito lama welaka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana, xivumbeko xa swivulwa na tinhlamuselo ta marito. Eka ndzima leyi ku tlhela ku kaneriwa hi swivangelo swa ku hambana loku.

Ndzima ya vumune yi kanela hi ku yelana ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe. Nkanelo wa ku yelana ka tindzimi letimbirhi wu kongomisa eka swiyenge swa vuvulavuri swo tanihi mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, vulongoloxamarito, ni tinhlamuselo ta marito. Ku ta tlhela ku kaneriwa hi swivangelo swa ku yelana ka tindzimi letimbirhi.

Ndzima ya vuntlhanu i ya ku dlayiseta. Ndzima leyi yi nyika nkomiso wa ndzavisiso. Eka ndzima leyi nakambe ku nyikiwa no kaneriwa leswi kumekeke eka ndzavisiso lowu. Ku tlhela ku nyikiwa na swibumabumelo eka valavisisi van`wana lava va nga ta lavisisaka swin`wana leswi nga khumbiwangiki hi ndzavisiso lowu. Swibumabumelo swin`wana swi kongomisiwa eka vavulavuri va Xitsonga ni le ka mifumo ya matiko ya Afrika-Dzonga na Zimbabwe.

Ndzima yo hetelela yi ta nyika tibuku ni tiwebusayiti leti tirhisiweke eka ndzavisiso lowu.

1.9 TINHLAMUSELO TA MATHEME

Eka xiyenge lexi ku ta hlamuseriwa marito ya nkoka mayelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu leswaku ma ta twisiseka loko ma tirhisiwa endzeni ka ndzavisiso lowu. Matheme lama nga ta hlamuseriwa hi lama landzelaka: ririmi, Xitsonga/Xichangana, ku hambana ka xilingwisitiki, ku hlangana ka tindzimi, dyondzo ya matimu ya tindzimi, mpimanyiso wa tindzimi, na ku aviwa ka tindzimi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.9.1 Ririmi

Ririmi i nchumu lowu tirhisiwaka hi vanhu leswaku va humesa miehleketo ya vona hi ku vulavula, ku tsala kumbe hi swikoweto. Hartmann na James (1998:80) va hlamusela ririmi loko va ku " *the basic means of communication between human beings, studied in a number of disciplines, notably linguistics".* Ntshaho lowu wu vula leswaku ririmi i ndlela yo hundzisa mahungu yo karhi exikarhi ka vanhu. Weddington, De Bosc and Kuelen (1998:2) na vona va hlamusela ririmi hi ndlela leyi:

> a systematic code that is used for communication and includes words, speech sounds (letters for written language), syntax and rules.

Marito lama ya kombisa leswaku tindzimi ti nga va ni marito ni mipfumawulo leyo hambana ku ya hi tindhawu lomu ti vulavuriwaka kona. Hambi xi ri xivumbeko xa swivulwa na xona xa hambana kun`wana loko tindzimi ti hambene.

1.9.2 Xitsonga/Xichangana

Xitsonga i ririmi leri vulavuriwaka hi Vatsonga/Machangana lava kumekaka ematikweni ya le vuxeni ya le dzongeni wa tikonkulu ra Afrika lama ku nga; Mozambique, Afrika Dzonga, Swaziland na Zimbabwe. Xitsonga i rin`wana ra tindzimi ta ximfumo ta Afrika-Dzonga. Rito leri a ri tali ku tirhisiwa etikweni ra Zimbabwe. EZimbabwe na Mozambique ku tala ku tirhisiwa rito ra Xichangana. Xitsonga xi tumbulukile etikweni leri se ri tiviwaka hi vito ra Mozambique. Mathebula, Mabasa, Maluleke na Nkuna (2007:1) va seketela mhaka leyi loko va ku:

> Early Portuguese documents of shipwreck sailors indicate that Tsonga communities were already based between Maputo and Saint Lucia Bay by 1550.

Leswi swi kombisa leswaku ririmi leri a ri vulavuriwa hi Vatsonga lava ri tiviwa tanihi Xitsonga. Harries (1989:89) na yena u tiyisisa mavonelo lama loko a ku:

> The cultural boundaries first defined and established by missionary anthropologists...have been extrapolated back into the past by the historians who see `Tsonga` as a primeval ethnic group occupying a large part of South-east Africa

Zerbian (2007: 65) u seketela nhlamuselo ya theme ra Xitsonga loko a ku:

> Geographically, Xitsonga is spread over a wide area in the South-Eastern part of Southern Africa. It is one of the eleven

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> official languages of South Africa, it is widely used in southern Mozambique as a lingua franca (referred to as Xichangana), and is also spoken in Zimbabwe.

Mitshaho leyi havumbirhi ka yona yi tiyisisa mhaka ya leswaku Xitsonga hi rona ririmi leri vulavuriwaka hi vanhu lava tshamka eka tindhawu leti boxiweke laha henhla. Boonzaaier (2002 :1) na yena u hlamusela Xitsonga loko a ku:

> Tsonga: collective noun for related ethnic groups in Mozambique and the Northern Province of South Africa; also called Shangana, Changana, Shangana-Tsonga, Changana-Tsonga. Smaller Tsonga groupings refer to themselves by their tribal names.... The name Tsonga comes from the Mozambican "Ronga,"meaning "from the east."

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku rito ra Xitsonga i rito leri yimelaka tinxaka leti nga kusuhi na kusuhi eku vulavuleni leti kumekaka exifundzeninkulu xa Limpopo ni le tikweni ra Mozambiki. Rito leri ri tumbulukile eka rito ra " Ronga" ra le Mozambiki leri vulaka evuxeni. Leswi swi tlhela swi tiyisisa mhaka ya leswaku Xitsonga i ririmi leri vulavuriwaka hi vanhu lava va humeke hi le vuxeni.

Xichangana i ririmi leri vulavuriwaka hi Vatsonga lava tshamaka etikweni ra Zimbabwe. Vito leri i khale ri karhi ri tirhisiwa lero Vatsonga-Machangana vo tala va vula ririmi ra vona Xichangana. Xichangana eAfrika-Dzonga xi tekiwa tanihi ririn`wana ra Xitsonga kasi eZimbabwe xi tiviwa tanihi ririmi leri tiyimeleke swa rona. Vavulavuri va ririmi leri a va ri teki tanihi ririn`wana ra Xitsonga xa le Afrika-Dzonga. Vito leri ri thyiwile endzhaku ka ku va Soshangana Manukosi a kondzisile rixaka ra Vatsonga loko a balekela Chaka etikweni ra KaZulu. Vavulavuri va Xitsonga a va hamba va tivula vanhu vo huma eka Soshangana loko va vutisiwa lomu a va lava mitirho ya le migodini kona. Junod (1977:105) u seketela mhaka leyi loko a ku:

> ...hi vona va nga hangalasa vito ra Shangaan-MACHANGANA, hikuva khale loko va vutisiwa laha va humaka kona, a va hlamula va ku "Hi pfa ka SOCHANGANA".

Marito ya vanhu lava hi wona ya nga va nyikisa vito ra "Machangana" ivi na ririmi ra vona ri va Xichangana. Junod u tlhela a boxa nakambe leswaku vito leri ri huma eka vito ra Soshangana loyi a fuma rixaka leri. Zerbian (2007: 65) u hlamusela hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> The linguistic group classified as Xitsonga is generally taken to comprise at least three distinct but mutually intelligible sub groups namely Tsonga/Shangaan (S53), Tshwa (S51) and Ronga (S54).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Xichangana i rin`wana ra tindzimi ta Xitsonga kambe matsalwa yo tala ya tirhisa rito ra " Shangaan" , ku nga rito leri nga tirhisiwiki hi vavulavuri va ririmi leri. Rito ra Xichangana ri huma eka rito leri ra Shangaan.

1.9.3 Ku hlangana ka tindzimi

I theme leri kongomisaka eka xiyimo xa ku va tindzimi ti ri kusuhi na kusuhi lero ta kucetelana eka vuvulavuri bya tona. O` Grady na van`wana (2010:248) va hlamusela theme leri hi mukhuva lowu: *"it refers to the situation where speakers of a language frequently interact with the speakers of another language or dialect"*. Ntshaho lowu wu vula leswaku lexi i xiyimo laha ku kumekaka vavulavuri va ririmi ro karhi va hlanganile ngopfu ni vavulavuri va ririmi kumbe ririn`wana rin`wana. Leswi swi endla leswaku va tekelela swilo swo tala ku suka eka ririmi rolero. Thomason (2001:01) na yena u tiyisisa nhlamuselo leyi loko a ku:

> In the simplest definition, language contact is the use of more than one language in the same place at the same time.

Ntshaho wu kombisa leswaku endhawini laha ku vulavuriwaka tindzimi timbirhi kumbe ku tlula hi vavulavuri lava akelaneke, ririmi rin`wana ri ta va ni nkucetelo wo karhi eka lerin`wana kumbe letin`wana. Ririmi rin`we leri vulavuriwaka etindhawini to hambana ri nga hetelela ri vulavuriwa ku hambana hikokwalaho ka tindzimi to hambana leti khumbanaka na rona.

1.9.4 Ku hambana ka xilingwisitiki

Theme leri ri kongomisa eka ku hambana loku nga kona eka mavulavulelo ya ririmi ro karhi kumbe tindzimi to karhi leti nga ni vuxaka hikokwalaho ka swivangelo swo fana ni ku hambana ka tindhawu lomu vavulavuri va tshamaka kona ni swin`wana ni swin`wana. Thomas na van`wana (2004: 215) va hlamusela theme leri loko va ku:

> Term referring to the many ways that language systems can change or vary with respect to their grammar, pronunciation and vocabulary.They also change or vary according to the

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> geographical or social identity of their users and according to situations in which they are used.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku tindzimi ti nga hambana eka matwariselo ya marito ni tinhlamuselo ta marito ku ya hi tindhawu kumbe swiyimo swa vavulavuri evuton`wini. Fascold (1997:266) u seketela nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla loko a ku:

> It is now clear that variation in language is patterned, that it is related to language change, and that it depends crucially on the interaction with the social setting.

Leswi swi tiyisisa leswaku ku hambana eka mavulavulelo swi yelana ni ku cinca ka ririmi hi ku famba ka nkarhi, ndhawu leyi vavulavuri va tikumaka va ri eka yona ni swiyimo swin`wana swo hambanahambana.

1.9.5 Dyondzo ya matimu ya tindzimi

Theme leri ri kongomisa eka dyondzo yo kanela hi matimu ya tindzimi ku karhi ku pimanisiwa kumbe ku kanela tindzimi to karhi endzhaku ka nkarhi wo karhi. Hartmann na James (1998:107) va hlamusela theme leri loko va ku:

> A branch of linguistics concerned with the comparative-historical perspective in language study.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku loko ku pimanisiwa tindzimi to karhi ku fanele ku langutiwa ni matimu ya tona. Matimu ya tindzimi ya pfuna ku vona vuxaka kumbe ku hambana ka tona loko ku kaneriwa swo karhi eka tona.

Finch (2000:188) u nyika mavonelo ya yena loko a ku *" the study of language change over time".* Leswi swi kombisa leswaku tindzimi a ti tshami ndhawu yin`we leswi vulaka leswaku matimu ya tindzimi leti kaneriwaka ya fanele ya tekeriwa enhlokweni. Webb na Sure (2000:83) va hlamusela theme leri loko va ku:

> Historical linguistics is therefore mainly concerned with describing the changes which have occurred in the sounds, the meanings of words, and grammar of a language over time, and possible causes of these changes.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku dyondzo ya matimu ya tindzimi yi kongomane ni ku cinca loku humelelaka eka tindzimi ta vanhu hi ku famba ka nkarhi naswona ririmi ri cinca eka ka swiyenge swo hambana swa vuvulavuri.

1.9.6 Mpimanyiso wa tindzimi

Leri i rhavi ra lingwistiki laha ku pimanisiwaka tindzimi timbirhi kumbe ku tlula hi xikongomelo xo lava ku vona loko tindzimi leti ti ri na vuxaka byo karhi kumbe loko ti huma eka mutswari un`we. Finch (2000:188) u hlamusela theme leri loko a ku "*the study of different languages and their respective linguistics systems*". Leswi swi vula leswaku tindzimi timbirhi ta pimanisiwa ku vona loko xivumbeko kumbe maendlelo ya tona ya fana kumbe ku hambana. Webusayiti ya Encyclopedia Britannica online (2008) yi tiyisa nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla loko yi ku:

> Study of relationships or correspondences between two or more languages and the technique used to discover whether the languages have a common ancestor

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku theme leri ri kongomisa eka ku xopaxopa tindzimi hi xikongomelo xo lava ku vona loko ti ri ni vuxaka byo karhi ni loko ti ri ni matimu yo fana.

1.9.7 Ku aviwa ka tindzimi

Theme leri ri kongomisa eka ku aviwa ka tindzimi ku ya hi vuxaka bya matumbulukelo ya tona kumbe hi ku yelana ka swivumbeko swa tona. Eka mhaka leyi ku ta va ku ri ni vumbhoni bya leswaku tindzimi leti ti wela eka ntlawa wun`we wo karhi. Trask (1997:126) u hlamusela theme leri loko a ku :

> Any various ways of organizing languages into groups. The most familiar type of classification is by genetic relationship classifying languages according to their ancestry. Another important kind of classification is typology-grouping languages according to their structural characteristics.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku tindzimi ti nga aviwa hi ku va ti sukile eka mutswari un`we kumbe hi ku va na swihlawulekisi swo karhi leswi ti yelanaka hi swona. O`Grady na van`wana (2010: 301) va tiyisisa theme leri loko va ku:

> Genetic classification categorises languages according to their descent. Languages that developed historically from the same

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> ancestor language are grouped together and are said to be genetically related.

O` Grady na van`wana (2010:302) va tlhela va ya emahlweni ni nhlamuselo ya rixaka rin`wana ku aviwa ka tindzimi loko va ku:

> Typological classification is the classification of languages according to their structural characteristics.

Mitshaho leyi yi paluxa leswaku tindzimi leti nga ni matimu yo fana naswona ti karhi ti kombisa ku tumbuluka eka mutswari un`we kumbe leti nga ni xivumbeko xo yelana ti vekiwa eka ntlawa wun`we wo karhi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 2

2.0 NKAMBISISO WA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku ta kambisisiwa yan`wana ya matsalwa ya swidyondzeki swo karhi lama fambelanaka ni nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu nga ku endliweni eka dyondzo leyi. Matsalwa lama nga ta kambisisiwa ma ta aviwa hi swiyenge swimbirhi leswikulu, xo sungula xi ta kongomana ni ku aviwa ka tindzimi kasi xa vumbirhi xi ta langutana ni mpimanyiso wa tindzimi. Ehansi ka ku aviwa ka tindzimi ku ta tlhela ku langutiwa swiyengentsongo leswi landzelaka: ku aviwa ka tindzimi ta Yuropa, ku aviwa ka tindzimi ta Afrika ni ku aviwa ka tindzimi ta xitiko xa Bantu. Xiyenge xa mpimanyiso wa tindzimi xi ta tlhela xi aviwa hi swiyengentsongo swimbirhi, xo sungula xi ta kongomana ni ku pimanisa tindzimi leti vulavuriwaka eka tiko rin`we kasi xa vumbirhi xi ta khumba tindzimi leti vulavuriwaka eka matiko yo tlula rin`we. Ehansi ka xiyengentsongo xa vumbirhi xa mpimanyiso wa tindzimi ku ta langutiwa ku hambana ni ku yelana ka tindzimi ta Yuropa na ku hambana ni ku yelana ka tindzimi ta Afrika/Bantu.

2.2 MILAVISISO LEYI VULAVULAKA HI KU AVIWA KA TINDZIMI

Tindzimi leti vulavuriwaka emisaveni i tinyingi swinene naswona ti ni swihlawulekisi swo hambana eka vuvulavuri bya tona swo tanihi mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, vulongoloxamarito, tinhlamuselo ta marito ni swin`wana. Hambiswiritano ku ni ku yelana ko karhi eka swiyenge swo hambana swa vuvulavuri leswi endlaka leswaku van`watindzimi va kota ku ava tindzimi leti hi mitlawa yo karhi. Tindzimi leti aviweke ku sungula hi leti ta Yuropa ivi ku ta landzela ta tikonkulu ra Afrika, leti aviweke hi switiko swo hambanahambana leswi katsaka na xitiko xa tindzimi ta Bantu leti ririmi ra Xitsonga ri welaka ehansi ka xona. Milaviso leyi nga ta kambisisiwa yi ta longoloka hi ku landzelela xiyimo lexi xa ha ku boxiwaka laha henhla.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.1 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku aviwa ka tindzimi ta Yuropa

Eka xiyenge lexi ku ta kambisisiwa milavisiso leyi vulavulaka hi ku aviwa ka tindzimi ta Yuropa. Tindzimi ta Yuropa ku kongomisiwa eka tindzimi leti vulavuriwaka ematikweni lama kumekaka etikweninkulu ra Yuropa leti kumbeteriwaka ku va ti tumbulukile eka xitiko xa *(Proto)Indo-European*, ku nga ririminkulu leri ehleketeleriwaka ku va mutswari wa tindzimi letin`wana (About.com Ancient/ classical history).

Fromkin na Rodman (1988) va andlala migingiriko leyi endliweke hi swidyondzeki eka ku ava tindzimi ta Yuropa. Va kombisa leswaku xidyondzeki xo sungula lexi endleke matshalatshala yo ava tindzimi ta Yuropa i Sir William Jones (1786). Vatsari lava va kombisa leswaku xidyondzeki lexi xi vekile tindzimi ta Xisanskiriti, Xigiriki na Xilatini eka xitiko xin`we hikuva xi kumile leswaku ti ni vuxaka lebyikulu lebyi kombisaka ku va ti tumbuluka eka mutswari un`we. Fromkin na Rodman va ya emahlweni va paluxa leswaku Jones u tlhela a kumbetela mhaka ya ku va tindzimi ta xitiko xa *Germanic* na *Celtic* ti tumbuluka swin`we.

Fromkin na Rodman va tlhela va kombisa leswaku Dugall Stewart lexi ku nga xidyondzeki xa Xikoci xi ringetile ku kaneta ntirho wa Jones hi ku vula leswaku Xisanskiriti ni matsalwa ya Xisanskiriti a ko va swimakeleriwa swa Maburamani laha a xi tirhisa Xigiriki na Xilatini tanihi hi swilo xo xisa Mayuropa. Fromkin na Rodman va kombisa leswaku Stewart o tsala ntsena hi timhaka ta Xisanskiriti kambe a ri hava ni vutivi byintsongo mayelana ni Xisanskiriti. Hi ku ya hi vatsari lava Jones hi yena muti mukulu wa Xisanskiriti.

Fromkin na Rodman va tlhela va paluxa leswaku endzhaku ka malembe ya makumenharhu Jones a avile tindzimi ta Yuropa, xidyondzeki xin`wana xa Mujarimani xo tanihi Franz Bopp na xona xi tiyisisile maavelo ya Jones lama a ma komba leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka tindzimi ta Xisanskiriti, Xilatini, Xigiriki. Vatsari lava va kombisa leswaku xidyondzeki lexi xi engeterile tindzimi ta Xijemaniki na Xipejiya eka ntlawa wa tindzimi lowu aviweke hi Jones.

Fromkin na Rodman va tlhela va boxa leswaku Rask Erasmus loyi ku nga xidyondzeki xa Mudenixi na yena u tiyisisile vuxaka bya tindzimi leti aviweke hi Jones na Franz Bopp kambe yena a tlhela a engetela tindzimi ta Lithuanian na

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Armenian. Fromkin na Rodman va ya emahlweni va kombisa leswaku Rask Erasmus hi yena a nga va xidyondzeki xo sungula ku hlamusela mhaka ya ku kumeka ka mipfumawulo yo hambana exikarhi ka tindzimi leti kombaka vuxaka, leti andlariweke laha henhla.

Vatsari lava va tlhela va kombisa leswaku Jakob Grimm hi malembe ya 1819-1822 loyi ku nga xidyondzeki xa Mujarimani u tsarile tsalwa leri kombisaka ku yelana eka mipfumawulo ya tindzimi ta Xisansikiriti, Xigiriki, Xilatini na Xijemaniki.

Fromkin na Rodman va paluxa leswaku lexi tsakiseke Grimm ngopfu i ku hambana ko fanana eka mipfumawulo yo karhi ya Xilatini na Xinghezi. Vatsari lava va tlhela va kombisa leswaku Grimm u kumile leswaku ku ni ku cinca ka mipfumawulo ko karhi loku nga vaka ku endlekile eka tindzimi ta Xijemaniki loku nga endlekangiki eka Xisanskiriti, Xigiriki kumbe Xilatini hi ku va a xiya mipfumawulo yo karhi leyi hambanisaka Xinghezi na tindzimi leti ta ha ku boxiwaka laha henhla. Ku cinca ka mipfumawulo exikarhi ka tindzimi ta xitiko xin`we loku paluxiweke hi Grimm ku hetelerile ku thyiwile vito ra *Grimm`s law* leri thyiweke hi ku landza vito ra yena.

Fromkin na Rodman (1988) va tlhela va ya emahlweni hi ku andlala migingiriko ya ku aviwa ka tindzimi ta Yuropa leyi va yi kumeke eka World Alamanac(1986), ku nga tsalwa leri kombisaka switiko swa tindzimi ta misava hi ku angarhela. Vatsari lava va kombisa xitikonkulu xa tindzimi ta Yuropa lexi vuriwaka *Indo-European* lexi ehansi ka xona ku welaka switiko swa tindzimi swo tanihi: *Germanic, Romance(Latin), Celtic, Hellenic, Baltic, Slavic, Indo-Iranian, Armenian, na Albanian.*

Fromkin na Rodman va tlhela va kombisa tindzimi leti welaka eka switiko leswi paluxiweke laha henhla tanihileswi landzelaka: Eka *Germanic* ku wela tindzimi to tanihi Xinghezi, Xidachi, Xijarimani, Xiswidixi, Xinowejiyeni ni tin`wana, eka *Romance* ku ni tindzimi to tanihi Xifurhwa, Xiphutukezi, Xipanixi, Xiitaliyeni, Xirhomaniyeni ni swin`wana, eka *Celtic* ku kumeka Xiirixi, Xiwelixi, Xiskoti na Xiburetoni, eka Hellenic ku kumeka Xigiriki, eka *Baltic* ku kumeka Xiluthaniya na Xilativhiya, eka *Slavic* ku kumeka tindzimi to tanihi Xibulgariya, Xicheki, Xipholixi, Ximakedoniya ni tin`wana, eka *Indo-Iranian* ku kumeka Xibengali, Xihindi, Xiphejiya, Ximarathi ni tin`wana ivi ku hetelela hi tindzimi ta mitlawa ya *Armenian* na *Albanian.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

O` Grady (2010) na yena u tsala hi mhaka ya ku aviwa ka tindzimi ta Yuropa hi ku landza vuxaka bya tona lebyi kombisaka ku va ti tumbulukile eka mutswari un`we. O`Grady u hlamusela leswaku vumbhoni bya ku kuma ntlawa lowu tindzimi ti welaka eka wona byi kumeka hi ku pimanyisa tindzimi to karhi. Mutsari loyi u boxa leswaku tindzimi ta Yuropa ti wela eka ntlawa lowu vuriwaka *Indo-European Family* lowu nga ni marhavi ya kaye leti a ti longoloxaka hi ndlela leyi: *Germanic, Celtic, Italic, Hellenic, Albanian, Armenian, Baltic, Slavic na Indo-Iranian.*

O` Grady u tlhela a kombisa leswaku ntlawa wa *Germanic* na wona wu tlhela wu phatluka marhavi manharhu lama ku nga ya *East Germanic, North Germanic* na *West Germanic* lama ehansi ka wona ku welaka tindzimi to karhi leti nga ta andlariwa ehansi. Vatsari lava va paluxa leswaku eka *East Germanic* ku lo sala ririmi ra *Gothic* kasi eka *North Germanic* ku ni tindzimi leti landzelaka: Xiayisilandiki, Xifarusi, Xinowejiyeni, Xidanixi na Xiswidixi. Vatsari lava va tlhela va kombisa nakambe leswaku eka *West Germanic* ku ni tindzimi ta Xinghezi, Xijarimani, Xidachi, Xifrijiyeni, Xibunu na Xiyidixi. Nkatsakanyo wa tindzimi ta *Germanic* wu kombisiwa hi O` Grady et al eka xifaniso lexi nga laha hansi:

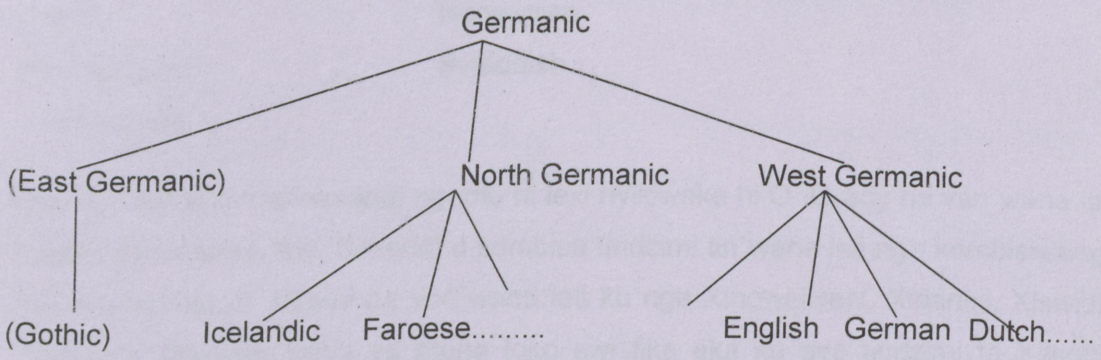

Ehandle ka tindzimi leti ta *Germanic*, vatsari lava va ya emahlweni va kombisa tindzimi leti kumekaka eka ntlawa wa Xi*celtic* ni mitlawa leyin`wana. O`Grady et al va kombisa leswaku mitlawa yin`wana yo tanihi *Hellenic, Albanian, Armenian* na *Baltic* yi lo sala ni tindzimi tingaritingani leti hanyaka. Vatsari lava va tlhela va hlamusela leswaku ntlawa wa tindzimi ta Xiitaliki wu tumbulukile eka Xilatini leri ku nga ririmi ra khale ra Varhoma laha ku humaka vito ra *Romance languages.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Schendl (2001) na yena u endlile ndzavisiso lowu khumbaka mhaka ya ku aviwa ka tindzimi ta Yuropa. Eka ndzavisiso wa yena, Schendl u kombisa leswaku tindzimi ta Xifurhwa, Xiitaliyeni, Xipanixi, Xikhataleni, Xiphutukezi, Xirhoma ni tindzimi tin`wana ti tumbuluka eka mutswari un`we loyi ku nga Xilatini leti nga lo hambana ntsena hikokwalaho ka mipfhuka yikulu leyi kumekaka exikarhi ka tindhawu leti va tshameke eka tona. Schendl u tlhela a kombisa maavelo ya tindzimi leti eka xifaniso lexi nga laha hansi:

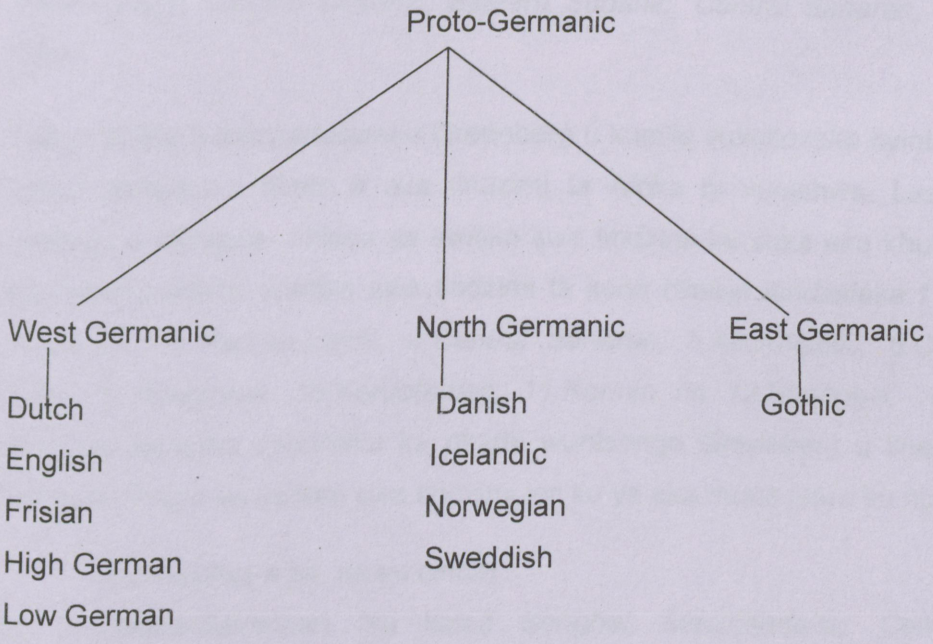

Xifaniso lexi a xi hambanangi ngopfu ni lexi nyikiweke hi O` Grady na van`wana laha henhla. Hi xifaniso lexi, Schendl u kombisa tindzimi tin`wana leti nga kombisiwangiki eka xifaniso xa O` Grady na van`wana leti ku nga Xinowejiyeni, Xidanixi, Xiswidixi, Xifirijiyeni. Maavelo lama ya pfuna loko swi fika eka ku ava tindzimi ta Xitsonga hikuva ku langutiwa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tindzimi leti nga welaka eka ntlawa wun`we wo karhi.

2.2.2 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku aviwa ka tindzimi ta Afrika hi ku angarhela

Eka xiyenge lexi ku ta kambisisiwa milavisiso leyi vulavulaka hi ku aviwa ka tindzimi ta xitiko xa Afrika. Tindzimi ta xitiko xa Afrika ku kongomisa eka tindzimi ta vanhu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

lava tumbulukeke eka tikonkulu ra Afrika. Tindzimi ta Afrika ku kongomisiwa eka tindzimi leti eka tikonkulu ra Afrika leti welaka eka switiko swa mune swo hambana.

Cole (1984) eka Doke na Cole (1984) u andlala matshalatshala lama endliweke hi Greenberg (1966) eku aveni ka yena ka tindzimi ta xitiko xa Afrika. Cole u kombisa leswaku Greenberg u ringetile ku ava tindzimi a ri karhi a tirhisa maendlelo yo pimanisa xivumbeko xa marito, tinhlamuselo ta wona, ni swin`wana. Mutsari loyi u boxa leswaku Greenberg u sungurile a huma ni switiko swa khumetsevu swa tindzimi laha a kombisaka leswaku ku ni switiko swikulu swa tsevu leyi landzelaka: *Niger-Congo, Central Sudanic, Eastern Sudanic, Central Saharan, Afro-Asiatic* na *Click*.

Cole u tlhela a paluxa leswaku Greenberg u kumile vuxokoxoko byintshwa lebyi nga endla leswaku a tlhela a ava tindzimi ta Afrika hi vuntshwa. Leswi swi endlile leswaku a hunguta nhlayo ya switiko swa tindzimi ku suka eka khumetsevu ku ya eka khumembirhi. Switiko swa tindzimi ta kona hileswi landzelaka: *1. Niger-Congo, 2.Songhai, 3.Macrosudanic, 4.Central Saharan, 5.Afro-Asiatic, 6.Click, 7.Maban, 8.Fur, 9.Temainian, 10.Kordofanian, 11.Koman na 12.Nyangiya*. Mutsari loyi u kombisa leswaku endzhaku ka nkarhi wuntsongo Greenberg u tlhela nakambe a hunguta nhlayo ya switiko swa tindzimi leti ku ya eka mune leswi ku nga:

1. Afro-Asiatic(a ku na ku cinca)
2. Sahara-Savannah (ku katsa *Songhai, Macrosudanic, Central Saharan, Maban, Fur, Temainian, Koman* na *Nyangiya*)
3. Niger-Congo (tanihi le masungulweni kambe ku katsiwa na *Kordofanian*)
4. Macro-Khoisan (a ku na ku cinca).

Cole u kombisa leswaku mavito ya *Sahara-Savannah* na *Macro-Khoisan* ya tshuriwile hi Welmers kambe a hi wona lama thyiweke hi Greenberg. Cole u hlamusela leswaku yena u tsakela vito ra *Macro-Khoisan* ematshan`wini ya ra *click family*.

Cole u ya emahlweni a kombisa leswaku vuandlalo bya rixaka eka ndhawu yo karhi ni nhlayo ya vavulavuri a swi faneli ku tekeriwa enhlokweni eka timhaka ta ku aviwa ka tindzimi. Mutsari loyi u tlhela a tiyisa leswaku hambi ku vile na mikwetlembetano eka tindlela leti nga tirhisiwaka ku ava tindzimi, maendlelo ya Greenberg yo ava hi ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

landza vuxaka bya tindzimi to huma eka mutswari un`we ya ta ala ya karhi ya tinyika matimba eka mikarhi leyi taka.

Xidyondzeki xin`wana lexi andlalaka mitirho ya Greenberg eku aveni ka tindzimi ta xitiko xa Afrika i Miti (1998). Xidyondzeki lexi xi kombisa maavelo ya Greenberg (1966) yo hetelela laha a aveke tindzimi ta xitiko xa Afrika hi mitlawa ya mune leyikulu, ku nga *Congo-Kordofanian*, *Nilo-Saharan, Afro-Asiatic* na *Khoisan*.

Miti u tlhela a hlamusela leswaku Greenberg u avile tindzimi hi ku tirhisa maendlelo manharhu lama ku nga: *Regular morpho-semantic similarities* laha ku pimanisiwaka mipfumawulo ni tinhlamuselo eka swivumbeko swo karhi swa ririmi, 'Mass comparison' laha ku pimanisiwaka swilo swinyingi eka tindzimi to hlaya, na swihlawulekisi wa xilingwistiki. Greenberg u kaneta leswaku mpfumaleko kumbe vukona bya swihlawulekisi swo karhi eka tindzimi a hi yona ntsena ndlela yo kuma vuxaka bya tindzimi hayona, kambe tindzimi ti nga aviwa hi ku languta vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka marito.

Miti u kombisa leswaku eka switikonkulu swa mune swa tindzimi ta Afrika leswi boxiwele le henhla, ku tlhela ku kumeka switiko swo hlaya swa tindzimi ta Afrika. Mutsari loyi u kombisa leswaku eka xitikonkulu xa *Congo-Kordofanian* hi kona laha ku tumbulukaka tindzimi ta xitiko xa Bantu. Mutsari loyi u paluxa leswaku Greenberg u avile tindzimi ta *Congo-Kordofanian* ku ya eka mitlawa yimbirhi leyi ku nga *Niger-Congo* na *Kordofanian*.

Miti u kombisa leswaku Greenberg u ya emahlweni a ava tindzimi ta Niger-Congo hi mitlawa ya tsevu leyi ku nga *West Atlantic*(1A1), Mande(1A2), *Voltaic*(1A3), Kwa(1A4), *Benue-Congo*(1A5) na *Adamawa-Eastern*(1A6). Mutsari loyi u tlhela a tsavula ntlawa wa Benue-Congo a kombisa leswaku eka ntlawa lowu ku tlhela ku tumbuluka mitlawanyana ya mune leyi ku nga Kambari, *Jukunoid, Cross-river* na Bantoid. Greenberg u tlhela a tsavula ntlawa wa Bantoid a wu ava nakambe ku ya eka swiphemu swa nkombo leswi ku nga Tiv, Bitare, Batu, Ndoro, Mambila, Bute na Bantu.

Miti u tlhela a ya emahlweni a kombisa hilaha xiphemu xin`wana xa tindzimi ta Congo- Kordofanian lexi ku nga Kordofanian xi aviweke hakona. Miti u kombisaka leswaku Greenberg u avile tindzimi leti ku ya eka mitlawa ya ntlhanu leyi ku nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Koalib(1.B.1), Tegali(1.B.2), Talodi(1.B.3), Tuntum(1.B.4) na katla(1.B.5). Mutsari loyi u tlhela a kombisa maavelo ya mitlawa leyin`wana leyikulu ya tindzimi ta Afrika kambe a nga nyiki vuxokoxoko byo tala tanihileswi xikongomelonkulu xa yena a ku ri ku ava tindzimi leti eka tona ku tumbulukaka xitiko xa tindzimi ta Bantu.

Miti u paluxa leswaku Greenberg u avile tindzimi ta xitikonkulu xa Nilo-Saharan hi mitlawa ya tsevu leyi ku nga : *Songhai*(II.A), *Saharan*(II.B), Mabana(II.C), Fur(II.D), *Chari-Nile*(II.E) na Koman(II.F). Mutsari u ya emahlweni a paluxa switikontsongo swa mune leswi welaka eka ntlawa wa Chari-nile leswi ku nga *Eastern Sudan* (II.E.1), *Central Sudanic*(II.E.2), *Berta*(II.E.3) na Kunama(II.E.4).

Miti u tlhela nakambe a kombisa leswaku Greenberg u yile emahlweni a ava xitikonkulu xa tindzimi ta *Afro-Asiatic* hi switikontsongo swa mune laha ku tumbulukaka xitiontsongo xa *Cushitic*(III.D) lexi na xona xi tlhelaka xi aviwa hi mitlawa ya ntlhanu. Miti u ya emahlweni a paluxa leswaku xidyondzeki lexi xi hetelerile hi ku ava xitikonkulu xa vumune xa tindzimi ta Khoisan lexi eka xona ku tumbulukaka switikontsongo swa South Africana Khoisan(IV.A, Sandawe(IV.B) na Hatsa(IV.C). Miti u hetelela hi ku nyika swibumabumelo mayelana ni vulavisisi bya Greenberg a karhi a vula ni leswaku milavisiso leyi endliweke eka xitikonkulu xa tindzimi ta Khoisan ya ha ri yintsongo naswona swi kona swin`wana swilo leswi xidyondzeki lexi xi nga swi tekelangiki enhlokweni.

Canonici (1991) u seketela leswi andlariweke hi Miti loko a paluxa leswaku Greenberg (1963) u avile tindzimi ta Afrika hi mitlawa ya mune, leyi ku nga; Hamilosemitic(Afro-Asiatic), *Nilo-Saharan*, *Khoisan*, na *Niger-Kordofanian*. Eka tsalwa leri, Canonici u kombisa leswaku ntlawa wa *Afro-Asiatic* wu tiviwa nakambe hi vito ra *Hamilosemitic*, kasi eka Congo-Kordofanian u tirhisile vito ra *Niger-Kordofanian.*

Doke na Cole (1984) eka tsalwa ra vona va kombisa migingiriko ya swidyondzeki swo hambana swa khale swinene leswi nghenelelekeka timhaka ta ku aviwa ka tindzimi ta Afrika. Vatsari lava na vona va nyika nkomiso wa maavelo ya tindzimi ta Afrika va karhi va kombisa mitlawa ya mune ya tindzimi tanihileswi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.'Semitic family' ku nga tindzimi leti vulavuriwaka en`walungwini ni le vuxeni bya Afrika. 2. *Hamitic family* ku nga tindzimi leti vulavuriwaka en`walungwini ni le vuxeni bya Afrika xikan`we ni Ma'hottentot' ya Afrika-Dzonga.

3. *Sudanic family* ku nga tindzimi ta le vupeladyambu na evuxeni ni le ka swiyenge swa *Nilotic*; ku sukela eCape Verde evupeladyambu ku ya fika eAbyssinia na ku hingakanya tiko ra Sudan. 4. 'Bantu family' ku nga tindzimi leti vulavuriwaka exikarhi ni le dzongeni wa Afrika, ku sukela eCameroon, ehenhla ka nambu wa Congo ni damu ra Victoria ku katsa ni ndhawu ya Mombasa.

Doke na Cole va kombisa leswaku tindzimi ta *bushman* ti yima ti ri toxe.

Maavelo lama ya hambananyana ni lama ya kombisaka leswaku ku ni mitlawa ya mune ya tindzimi ta xitiko ra Afrika ku karhi ku katsiwa ni tindzimi ta Khoisan.

Doke na Cole va tlhela va kombisa migingiriko ya Karl Richard Lepsius (1810-1884) loyi a tirheke ngopfu eka timhaka ta matsalelo ya tindzimi to hambana ta Vantima. Vatsari lava va paluxa tsalwa ra yena ra 1880 leri kombisaka ku aviwa ka tindzimi ta Afrika hi ndlela leyi landzelaka:

A. *Original African Negro* ku nga ntlawa lowu nga ni swiphemu swikulu leswimbirhi swa Bantu Negro na Mixed Negro. Ntlawa wa Bantu Negro na wona wu ni swiyengentsongo leswi ku nga xa Vupeladyambu lexi katsaka tindzimi ta Xiherero, Ximpongwe na Xifernando kasi wa le Vuxeni wu katsa tindzimi ta muxaka wa'Kafir' ta Xiqhoza na Xizulu, Xitswana lexi katsaka Xisuthu na Rolong ivi ku hetelela Xiswahili. Kasi ntlawa wa Mixed-Negro wu ni swiyengentsongo leswi ku nga xa Vupeladyambu, xik: Efik, Ibo ni swin`wana, tindzimi ta le Xikarhi, xik: Ful, Kanuri, ni swin`wana.

B. *Hamitic* ku nga ntlawa lowu nga ni tindzimi ta Xigipita, Xilibiya, Xikhuxitiki na Xihotentoti.

C. *Semitic* lowu aviwaka hi mitlawanyana yimbirhi ya *Habesh*(ya *Abyssinia*) na *Arabic*

Maavelo lama ya Lepsius ya hambanile ni ya Greenberg loyi a kombisaka vuxokoxoko byo tala mayelano ni ku aviwa ka tindzimi ta Afrika.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.3 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku aviwa ka tindzimi ta xitiko xa bantu

Milavisiso leyi nga ta kambisisiwa eka xiyengentsongo lexi hi leyi vulavaulaka hi ku aviwa ka tindzimi ta Bantu. Xitiko xa tindzimi ta Bantu ku kongomisiwa eka tindzimi leti sukelaka eCameroon, en`walungu-vupeladyambu, Kenya, en`walungu-vuxa, ku ya fika eKapa etikweni ra Afrika-Dzonga, tiko ro hetelela leri nga hansi edzongeni wa Afrika. Tindzimi leti ti tumbuluka eka mutswari un`we naswona ti kombisa ku va ni vuxaka eka swiyenge swo tanihi marito, eka mipfumawulo, eka xivumbeko, eka vulongoloxamarito ni le ka nhlamuselo ya marito (Miti 1998:41).

Miti (1998) u andlarile migingiriko ya swidyondzeki swo hambanahambana ya ku ava tindzimi ta xitiko xa Bantu. Mutsari loyi u boxa leswaku Appleyard (1850) hi xin`wana xa swidyondzeki leswi ngheniseke xandla eka timhaka ta ku ava tindzimi ta xitiko xa Bantu. Miti u kombisa leswaku Appleyard u avile ntlawa lowu a wu vuleke *the South African dialects* ku ya eka mitlawa yimbirhi leyi ku nga *click class* na *Alliteral class*. Ku ya hi mutsari loyi xidyondzeki lexi xi avile 'click class' ku ya eka Hottentot na Bushman. Ntlawa wa *Alliteral Class* wu aviwile hi switiko swa mune tanihilaha Miti a swi paluxeke hakona laha hansi:

(a) Congo
(b) Damara
(c) (iii)Sechuana
(d) Kaffir

Mutsari loyi u tlhela a kombisa leswaku Appleyard u ya emahlweni a ava xitiko xa Kaffir ku ya eka switikontsongo swinharhu leswi ku nga (i) rhavi ra Kaffir(Amaxhosa), (iii) rhavi ra Xizulu na (iii) rhavi ra Fingo (Amafengu, Amabaca, Matebele, Amaswazi). Miti u kombisa leswaku loko Appleyard a ya emahlweni u tshikile switiko leswin`wana ivi a tirhana ni ku ava ririmi ra Xiqhoza laha a aveke maviti ya Xiqhoza ku ya eka tinxaka ta nhungu. Ku hi Miti, Appleyard u tlherile a hundzuluxa Bibele ku suka eka Xinghezi ku ya eka ririmi ra Xiqhoza hi lembe ra 1859.

Miti u kombisa leswaku Wilhem Bleek (1862), ku nga xidyondzeki xa Mujarimani, na yena u hoxile xandla eka ku ava tindzimi ta xitiko xa Bantu. Miti u kombisa leswaku xidyondzeki lexi hi xona lexi sunguleke ku huma na vito ra Bantu(Ba-ntu) leri nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

thyiwa xitiko xa xa tindzimi ta xintima to sukela eCameroon, ku ya eKenya ku ta fika eAfrika-Dzonga. vito ra Bantu ri amukeriwile tanihi vito ro antswa ku tlula mavito man`wana lama ringetiweke hi swidyonzdeki swin`wana leswi n`wi rhangeleke.

Miti u paluxa leswaku Bleek u avile tindzimi ta Afrika-Dzonga hi tinxaka tinharhu leti landzelaka:

(a) Xiphemu xa tindzimi ta Afrika-Dzonga lexi vuriwaka *sex-denoting type* lexi katsaka; Nama, Kora, *Cape Hottentot* na *Eastern Hottentot.*

(b) Xiphemu xa tindzimi ta Afrika-Dzonga leti welaka eka xitikonkulu xa tindzimi ta Afrika.

(c) Bleek u tlhela a ava nakambe tindzimi ta Afrika-Dzonga ta xitiko xa Bantu hi ndlela leyi:

  (i) I Ntlawa wa Dzonga-vuxa (Zulu, Xisuthu, Xitswana na Xitekeza)

  (ii) II Ntlawa wa le xikarhi

  (iii) III Ntlawa wa N`walungu-vupeladyambu

Miti u kombisa leswaku ntirho wukulu lowu endliweke hi Bleek hi lowu wa ku ava tindzimi ta Xingoni ni ku tumbuluxa vito ra Bantu. Miti u ya emahlweni a hlamusela leswaku Bleek u hlawurile vito ra Bantu hikokwalaho ka leswaku marito ya tindzimi to hambana lama vulaka munhu hinkwawo ya komba vuxaka tanihileswi paluxiweke laha hansi:

(a) Luganda (Uganda)	abantu
(b) Cibemba (Zambia)	abantu
(c) Zulu (Afrika-Dzonga)	abantu
(d) Tshivenḓa (Afrika-Dzonga)	vhathu
(e) Xisuthu xa Dzonga (Lesotho)	batho
(f) Kiswahili (East Africa)	watu
(g) Shona (Zimbabwe)	vanhu
(h) Cichewa (Malawi,Zambia, Mozambique, Zimbabwe)	anthu
(i) SiSwati (Swaziland)	bantfu

Miti u kombisa leswaku mhaka leyi nga endla leswaku Bleek a thya xitiko xa tindzimi leti vito ra Bantu i ku vona ku yelana ko karhi eka mipfumawulo, xivumbeko xa marito, vulongoloxamarito ni tinhlamuselo ta marito swa tindzimi ta xitiko lexi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xidyondzeki xin`wana lexi Miti a kombisaka leswaku na xona xi nghenisile xandla eka mhaka ya ku ava tindzimi ta Bantu i Malcom Guthrie (1967). Miti u kombisa leswaku xidyondzeki lexi xi pfuniwile hi ntirho wa Doke (1945) kambe xi tlhela xi vula leswaku a wu nga khumbi xitiko xa tindzimi ta Bantu leswi hetisekeke. Hi ku ya hi Miti, ntirho wa Guthrie (1948) a wu ringeta ku hetisa swin`wana leswi a swi nga tekeriwangi enhlokweni hi Doke. Xin`wana lexi Miti a xi vulaka mayelana na ntirho wa Guthrie hileswaku maavelo ya yena a ma hetisekangi lero ma nga cinca ku ya hi nkarhi.

Ku ya hi Miti, Guthrie u kombisile leswaku tindzimi ti nga aviwa hi ku tirhisa yan`wana ya maendlelo manharhu lama ku nga ya *Historical* ku languta matimu lama tirhisiweke hi Meinhof laha ku langutiwaka tindzimi leti nga na vuxaka lebyi kombisaka ku va ti huma eka mutswari un`we. Maendlelo ya vumbirhi hi lama ya thyiweke *practical* lama Guthrie a ma tirhiseke. Ku ya hi Miti, Guthrie u kombisa leswaku maendlelo ya *practical* i maendlelo yo tihlanganisa ni vavulavuri va tindzimi leti aviwaka leswaku mulavisisi akuma vuxokoxoko byo khomeka hi yexe.

Miti u boxa maendlelo ya vunharhu lama tirhisiweke hi Guthrie ku ri ya'*empirical*, lama ya langutaka timhaka ta xilingwistiki to tanihi ku hambana eka marito (*lexical*), ku hambana eka xivumbeko ni xivumbeko xa swivulwa (*grammatical*), ku hambana eka swiphemu swa mipfumawulo (*phonological*), ku hambana eka mipfumawulo ya mbulavulo hi yoxe (*phonetic*) ni ku hambana eka tithoni (*tonal)*.

Miti u ya emahlweni a andlala tindlela ta maavelo ya tindzimi laha Guthrie a nyikaka mifungho yo karhi ku yimela tindhawu, mitlawa, tindzimi ni marin`wana. Leyi hi yona ndlela leyi a yi tirhiseke ku ava tindzimi ta Bantu ku ya eka tindhawu ta khumetsevu ni mitlawa ya makumenkombo-nhungu. Nhlayo ya mitlawa eka ndhawu yi yimeleriwa hi tinomboro ta 3-8, ndhawu yi funghiwa hi letere lerikulu, ntlawa wu funghiwa hi tinomboro ta ku sukela eka 10-80(ti hlayiwa hi khumekhume). Miti u tlhela a nyika swikombiso swa tindzimi ta Xingoni lexi welaka eka ntlawa wa 40 wa zoni ya S leti aviweke hi Guthrie (1971) hi mukhuva lowu:

	Ririmi	Khodi ya maavelo
(a)	Xhosa	S.41
(b)	Zulu	S.42

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(c)	Swati &Ngoni	S.43
(d)	Ndebele	S.44

Miti u hlamusela leswaku Guthrie u sungurile a ava Xingoni xa Malawi tanihi ririn`wana ra Xizulu kambe endzhaku a xi susa xi ya yima xi ri xoxe. Ku ya hi mutsari loyi, Xingoni xa Malawi xi ni vuxaka lebyikulu swinene na Xizulu na Xiswati. Loko a ya emahlweni, Miti u paluxa maavelo ya Guthrie ya tindzimi ta Xisuthu na Xitswana hi ndlela leyi:

	Ririmi	Khodi ya maavelo
(a)	Tswana	S.31a
(b)	Kgatla	S.31b
(c)	Nwatu	S.31c
(d)	Khalaxadi	S.31d
(e)	Pedi(N.Sotho)	S.32a
(f)	Lobedu	S.32b
(g)	S.Sotho	S.33

Hlungwani eka Prah (2003) u kombisile maavelo ya Guthrie ya ririmi ra Xitsonga laha a vulaka leswaku Guthrie u vekile ehansi ka ntlawa wa S.50 hi ndlela leyi landzelaka:

S.50 Tsonga(Mozambique)
S.51 Tshwa (Mozambique)
S.52 Gwamba
S.53 Tsonga (Mozambique, Afrika-Dzonga)
S.54 Ronga (Mozambique)

Hlungwani u kombisa leswaku maavelo ya Guthrie ya amukeleka, kambe ku ni xihoxonyana lexi a xi endleke xo fana ni lexi endliweke hi Baumbach xo katsa ririn`wana ra Xigwamba ehansi ka tindzimi leti welaka eka Xitsonga. Hlungwani u tlhela a kombisa leswaku a swi tiveki leswaku Xitsonga lexi vulavuriwaka eZimbabwe xi wela eka rixaka rihi eka leswinharhu, swa Xitshwa, Xitsonga na Xirhonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Doke na Cole hi van`wana va swidyondzeki leswi tirheke eka ku aviwa ka tindzimi leti welaka ehansi ka xitiko xa Bantu. Doke eka Doke na Cole (1984) u tirhisa tindhawu 'zones', mitlawa 'groups', tindzimi kumbe mitlawanyana ya marin`wana na marin`wana 'languages or dialect clusters' eku aveni ka yena ka tindzimi ta xitiko xa Bantu. Cole u hlamusela leswaku 'zone' i ndhawu yikulu leyi nga ni tindzimi to hlaya lero nkarhi wun`wana vavulavuri lava kumekaka eka zoni yin`we va swi kota ku ka va nga twanani. Vatsari lava va tlhela a kombisa leswaku a swi olovi ku ba ndzilekano exikarhi ka ririmi ni ririn`wana. Doke u avile tindzimi ta Bantu hi tizoni kumbe tindhawu letikulu ta nkombo na tindhawuntsongo ta mune tanihilaha swi paluxiweke hakona laha hansi:

Zone 10: North-Western

Zone 20 : Northern

Zone 30 : Congo

Zone 40: Central

Zone 50: Eastern

51: North-Eastern

52: East-Central

60 : South-Eastern

61: South-Central

70: Western

71: West-Central.

Doke eka Doke na Cole (1984) u avile tindzimi ta Bantu a kombisa leswaku ku ni tizoni ta khumen`we ni mitlawa ya makumentlhanu-kaye ya tindzimi tanihilaha swi kombisiweke hakona ehenhla. Doke u avile tindzimi ku ya eka ntlawa wun`we wo karhi hi ku languta swihlawulekisi swa vuvulavuri ni mipfumawulo leswi yelanaka. Eka ntirho wa yena wo ava tindzimi ta Bantu, Doke a a languta ngopfu eka mitlawa ya tindzimi leyi welaka eka zoni ya 60 leyi ku nga Xingoni, Xisuthu-Xitswana, Xivhenda, Xitsonga na Inhambane. Eka ntlawa wa tindzimi ta Xingoni (60/1) Doke u avile tindzimi ta Xizulu, Xiqhoza na Xiswati. Xindhevele u xi tekile tanihi ririn`wana ra Xizulu, a nga xi tsalangi xi yima xi ri xoxe tanihi ririmi leri heleleke hilaha a endliseke xiswona eka Xizulu, Xiqhoza na Xiswati.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Doke u tlhela a ava tindzimi ta Xisuthu-Xitswana (60/2) laha eka tona a kombiseke leswaku ku wela tindzimi to tanihi Xisuthu xa N`walungu, Xisuthu xa Dzonga, Xitswana, Xilozi, Xikgalagadi, Xilovedu na Xiphalavurhwa. Xidyondzeki lexi xi vekile Xivhenda (60/3) eka ntlawa wa xona xi ri xoxe, hileswaku xi yima tanihi ririmi leri heleleke xi ri xoxe. Doke u kombisile lesawaku eka ntlawa wa Xitsonga (60/4) ku ni tindzimi ta Xirhonga (60/4/1), Xitsonga (60/4/2) na Xitshwa (60/4/3). Eka ntlawa wa Inhambane (60/5), Doke u kombisile leswaku ku ni tindzimi timbirhi ta Xicopi (60/5/1) na Gitonga (60/5/2).

Doke (1967) loko a ya emahlweni ni ntirho wa ku ava tindzimi ta Bantu u avile tindzimi ta Xitsonga a karhi a kombisa leswaku ririmi leri ri tiyimela ri ri roxe. Doke u teka ririmi ra Tonga a ri hoxa ehansi ka ntlawa wa Xitsonga. Xidyondzeki lexi xi ri avile swin`we ni Xitshwa na Xirhonga. Xifaniso lexi nga laha hansi xi komba maavelo ya tindzimi lama endliweke hi Doke:

NTLAWA WA DZONGA-VUXA

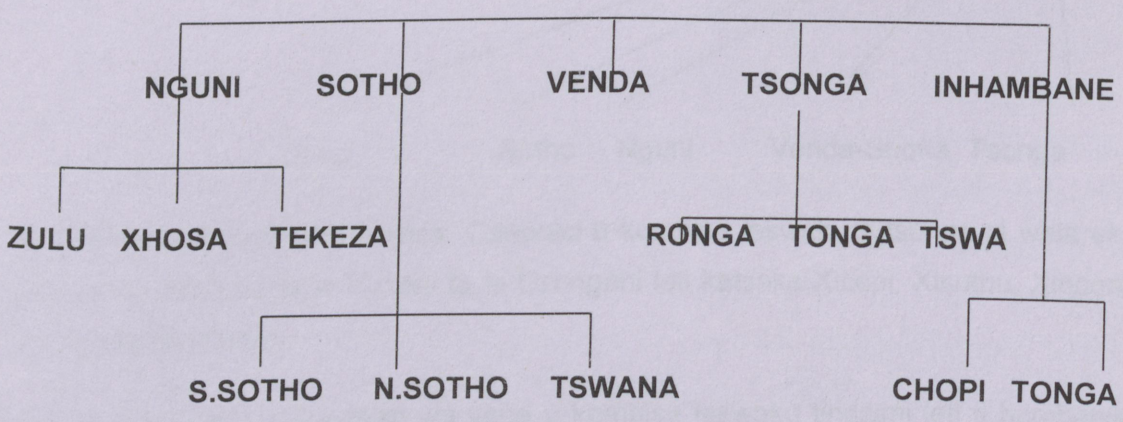

Hi xifaniso lexi, Doke u kombisa leswaku ku ni ku hambana exikarhi ka tindzimi ta Xingoni ni ta Xitsonga. Doke u tlhela a kombisa leswaku ririmi ra Tonga ri wela eka mitlawa yimbirhi, ku nga wa Xitsonga ni wa Inhambane. Maendlelo ya xidyondzeki lexi a ya twisiseki leswaku ririmi ra Tonga ri wela eka ntlawa wihi, eka Xitsonga kumbe eka Inhambane? Loko ku ri tindzimi timbirhi swi vula leswaku ku nga va ku ri na xihoxo kun`wana. kumbexana Doke a nga va a hlanganisa ririmi ra Xitsonga na Tonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xidyonzeki xin`wana lexi tsaleke hi ku aviwa ka tindzimi ta Bantu i Canonici (1991). Ku ya hi xidyondzeki lexi Xitsonga xi wela ehansi ka xitikonkulu xa Niger-Kordofanian (Niger-Congo) hikuva hi rin`wana ra tindzimi leti welaka ehansi ka xitiko xa tindzimi ta Bantu, lexi xona xi kumekaka ehansi ka xitikonkulu Niger-Kordofanian. Canonici u kombisa marhavi ya xitiko xa tindzimi ta Bantu eka xifaniso lexi kombaka mitlawa leyi ti welaka eka yona lexi landzelaka:

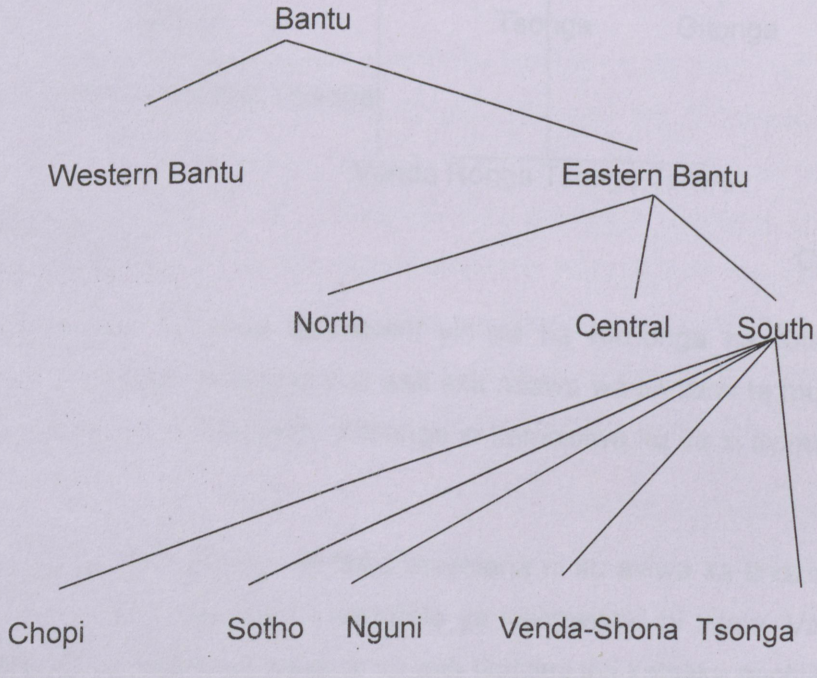

Hi xifaniso lexi nga laha henhla, Canonici u kombisa leswaku Xitsonga xi wela eka ntlawa wa tindzimi ta le Vuxeni ta le Dzongeni leti katsaka Xicopi, Xisuthu, Xingoni, Xivhenda na Xixona.

Junod (1977) eka ndzavisiso wa yena u kombisa leswaku tindzimi leti ti hambanile loko a paluxa leswaku vavulavuri va Xihlanganu va n`wi byerile leswaku ririmi ra vona ri hambanile ni ra Vatonga va Nyembani. Junod u hlamusela leswaku vavulavuri lava a va kombisa leswaku ririmi ra vona ri yelana ni tindzimi tin`wana leti a ti ri kusuhi ni ndhawu leyi a va tshama eka yona. Junod u vulavula ngopfu hi matimu ya Vatsonga ni tinxaka tin`wana leti a va akelanile na tona hi mikarhi ya khale. Eka ntirho wa yena, Junod u kombisa leswaku a ku ri ni tinxaka tin`wana leti a ta ha ta nghena eka Vutsonga ti lahlekeriwa hi tindzimi ta tona ta khale. Junod u tlhela a kombisa ni nhlayo ya vavulavuri va ririmi ra Xitsonga ni van`wana lava nghenekeka eka Vutsonga lebyi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Junod u paluxa tindzimi ta Afrika wa Vuxa-Dzonga leti aviweke hi ntlhari leyi vuriwaka Lanham leyi lavisiseke hi ririmi ra Gitonga hi lembe ra 1955 hi xifaniso xa murhi lexi landzelaka:

TINDZIMI TA VA AFRIKA WA VUXA-DZONGA

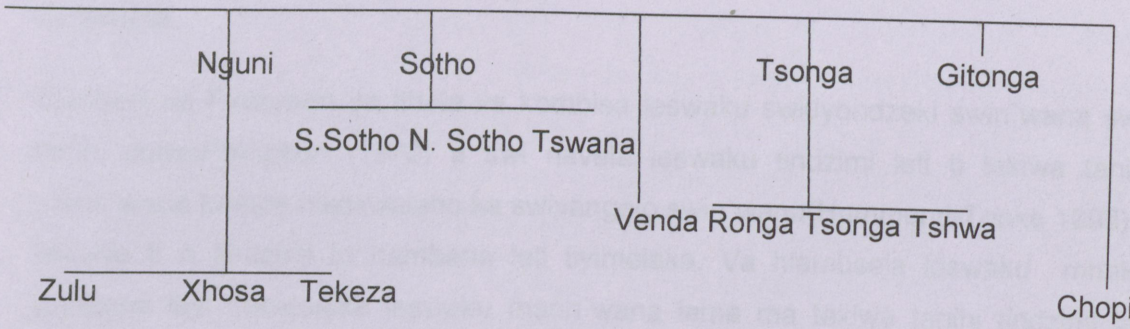

Eka xifaniso lexi, Xitsonga xi aviwa endhawini yin`we na Xirhonga na Xitshwa. Ntlhari leyi yi kombisile leswaku Xitsonga a xi weli eka ntlawa wa tindzimi ta muxaka wa Tekeza leswi endliweke hi Baumbach. Xitsonga xi kombisiwa ku va xi tiyimela xi ri xoxe.

Slabbert na Finlayson (1998) na vona va tsala mayelana ni ku aviwa ka tindzimi ta xitiko xa Bantu ku ri karhi ku langutiwa maendlelo ya xilingwistiki hi xitalo. Vatsari lava va boxa leswaku ku ni tindlela to hlaya ta ku ava tindzimi leti katsaka tipolitiki na vuxaka ni mihluvuko yin`wana yo karhi. Slabbert na Finlayson va vulavula hi ku aviwa ka tindzimi ta Xisuthu na Xingoni hi ku languta hi tihlo ra xilingwistiki ni swiyimo swa vuxaka na tipolitiki. Vatsari lava va tlhela va paluxiwa leswaku tindzimi leti i xiphemu xa tindzimi ta Bantu ta le dzongeni wa Afrika leti aviweke hi Cope (1971) tanihi tindzimi leti welaka eka ntlawa wa Bantu wa Vuxa-Dzonga. Va tlhela va boxa leswaku eka maavelo ya Guthrie (1967) tindzimi leti ti kumeka eka ***Zone S.*** Vatsari lava va kombisa leswaku vuxaka lebyi byi nga kona exikarhi ka tindzimi leti i xikombiso xa leswaku tindzimi leti ti tumbuluka eka mutswari un`we.

Eku aveni ka tindzimi ta Xingoni, Slabbert na Finlayson va kombisile leswaku ku ni ntlawa wa le dzongeni wa Xiqhoza lowu katsaka Thembu, Bomvana, Mpondomise, Xipondho xa Vupeladyambu ni marin`wana yan`wana yo tanihi Rharhabe, Gcaleka ni man`wana ni man`wana. Vatsari lava va kombisa leswaku Xingoni xa N`walungu xi katsa Xizulu, Xiswati na Xindhevele. Slabbert na Finlayson va tlhela va kombisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku Xizulu na Xiqhoza swi tlhela swi wela eka ntlawantsongo lowu vuriwaka Zunda.

Vatsari lava va ya emahlweni va kombisa leswaku ntlawa wa Xisuthu wu katsa Xisuthu xa Dzonga xa le Lesotho ni xa le ka Xifundzankulu xa Free State, Xisuthu xa N`walungu ni Xitswana xa le ka Xifundzankulu xa N`walungu-Vupeladyambu na le Botswana.

Slabbert na Finlayson va tlhela va kombisa leswaku swidyondzeki swin`wana swo tanihi Jone-Phillipson (1972) a swi navela leswaku tindzimi leti ti tekiwa tanihi marin`wana kambe hikokwalaho ka swivangelo swin`wana(Hammond-Tooke 1993) ti tekiwile ti ri tindzimi to hambana leti tiyimelaka. Va hlamusela leswaku mhaka yin`wana leyi kuceteleke leswaku marin`wana lama ma tekiwa tanihi tindzimi leti tiyimelaka i ku nghenelela ka vuhosi bya Shaka loyi a tekiwaka a ri hosi leyikulu ya Mazulu, lero a va vona leswaku Xizulu, tanihi ririmi ra hosinkulu a xi fanele ku tiyimela xi ri xoxe, ku nga ri ku katsana na ririmi rin`wana ro tanihi Xiqhoza.

Vatsari lava va tlhela va boxa leswaku hi tlhelo lerin`wana Xiqhoza xi kumile xiyimo xa kahle hikuva Maqhoza a va ri emahlweni eka swa dyondzo tanihileswi va hlanganeke na Valungu khale swinene. Slabbert na Finlayson va vula leswaku tindzimi leti ti rhangile emahlweni ka tindzimi letin`wana ta Afrika-Dzonga eka swiyenge swa tipolitiki ni swa mahanyelo.

Slabbert na Finlayson va tlhela va kombisa leswaku tindzimi ta Xisuthu xa N`walungu, xa Dzonga na Xitswana ti tekiwile ti ri tindzimi to hambana hikokwalaho ka maendlelo ya valungu yo tsala marin`wana ya ririmi rin'we hi tindlela to hambana, leswi nga endla leswaku ma hetelela ma hluvukisiwa ma va tindzimi leti tiyimeleke.

Vatsari lava va tlhela va paluxa nakambe mhaka ya leswaku Nhlapo na Alexander va ringetile ku ava tindzimi leti hi ndlela ya "pragmatic" leswi vulaka ndlela leyi tirhekaka kumbe leyo twala, ya ku hlanganisa tindzimi leti. Slabbert na Finlayson va tlhela va hlamusela leswaku leyi a yi ri ndlela yo hunguta nhlayo ya tindzimi ta Vantima. Va ri xikongomelo xo hlanganisa kumbe ku ringanisa tindzimi ta Xingoni a xi ri xa leswaku ku ta va ni ririmi rin`we leri nga ta tirhisiwa eAfrika-Dzonga leyi tshunxekeke. Vatsari lava va tlhela nakambe va boxa leswaku Alexander u ringetile ku hlanganisa tindzimi ta Xingoni na Xisuthu hi ku languta maendlelo ya Doke yo

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

hlanganisa marin`wana ya Xixona. Slabbert na Finlayson va hlamusela leswaku miehleketo ya Nhlapo-Alexander yi ariwile hi Vantima hi ku va va tivona va hambanile eka tindzimi ni mindhavuko ya vona.

Vatsari lava va ya emahlweni va boxa nkoka wa ririmi ni vutitivi bya munhu hi xiviri leswi nga ni nkoka eka ku aviwa ka tindzimi hi ku landza maendlelo ya xisoxiyolingwistiki. Eka vulavisisi bya vona, Slabbert na Finlayson va tlhela va khumba ni timhaka ta xiyimo xa tindzimi leti eka swiyenge swo hambana etikweni. Vatsari lava va kumile timhaka leti ti yelanaka ni ku va munhu a va ni vutivi byo kota ku hlawula ririmi exikarhi ka tindzimi tin`wana, laha vavulavuri vo tala a va nga twisisi leswaku ririmi ro karhi hi rihi ngopfungopfu tindzimi ta le madorobeni. Vatsari lava va kombisa leswaku van`wana a va tsandzeka ku nyika vito leri faneleke ririmi ra vona. Slabbert na Finlayson va tlhela va khumba ni mhaka ya matirhiselo ya ririmi laha vavutisiwa a va kamberiwa vutivi bya tindzimi to hambana. Vatsari lava va kombisa leswaku vavutisiwa van`wana a va kombisa ku ka va nga tivi leswaku va vulavula Xitswana kumbe Xisuthu.

Slabbert na Finlayson va tlhela nakambe va khumba mhaka ya mavonelo ehenhla ka tindzimi tin`wana ta Vantima laha vavulavuri va Xiqhoza a va kombisa ku tekela ehansi tindzimi ta Xisuthu etindhawini tin`wana ta le madorobeni. Vatsari lava va hetelela hi ku vulavula hi mhaka ya ririmi ra ntsakelo laha swi kombiseke leswaku nhlayo yikulu yi yingisela eka switici swin`wana ni swin`wana swa rhadiyo kambe Vasuthu va yingisela switichi swo tala ku tlula Mazulu na Maqhoza. Vatsari lava a va vulavuli swo tala hi ririmi ra Xitsonga. Hikokwalaho ka sweswo eka ndzavisiso lowu ku ta kaneriwa hi tindzimi ta Xitsonga/Xichangana hi ntalo.

Harries (1989) eka Vail(ed), na yena u tsala hi ku aviwa, ku siyiwa ehandle na ntshikilelo wa le ndzeni swa ririmi ra Xitsonga exikarhi ka Vatsonga va le Afrika-Dzonga. Harries u kombisa leswaku Vutsonga byi ve kona hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana leswi katsaka ku aviwa ka vanhu hi swiyimo loku endliweke hi Valungu, milawu ya mfumo leyi a yi ava Vantima ku ya hi tinxaka ta vona na Vantima hi voxe lava a va tiava hi xivona hi ku landza vuxaka bya vona.

Harries u tlhela a paluxa leswaku rixaka leri nga ta hetelela ri tiviwa hi vito ra Vatsonga a ri tshama etindhawini leti nga le dzongeni wa Save etikweni ra

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mozambiki laha a va akelanile ni tinxaka ta Vangoni va Gaza hi tlhelo ra n`walungu wa Delagoa Bay ni Maswati hi tlhelo ra vupeladyambu, ni Mazulu edzongeni wa Delagoa Bay. Mutsari loyi u ya emahlweni a boxa leswaku mifumo leyinharhu a yi kucetela tinxaka ta vanhu lava se va nga ta vuriwa Vatsonga eka timhaka ta tipolitiki na ndhavuko. Harries u hlamusela leswaku vanhu lava a va ri ni mahanyelo ya vona lama a ma komba leswaku i vahlapfa hikuva a va ri vanhu va ku xavisa na ku hlota loko va nga si tshamiseka endhawini ya Transvaal hi malembexidzana ya khumekaye.

Harries u ya emahlweni a hlamusela leswaku Vatsonga vanyingi lava tshamaka eAfrika-Dzonga va tile hi mikarhi ya tinyimpi ta Mfeqane. Mutsari loyi u tlhela a boxa leswaku rito ra Tsonga a ri nga si tivikana hikuva vanhu lava a va tshama eTransvaal wa n`walungu ni wa dzonga a va vulavula marin`wana yo hambana lama a ma kombisa ku va va huma etindhawini to hambana. Harries u tlhela nakambe a kombisa leswaku Vatsonga va tiviwile hi vito leri eku heleni ka malembexidzana ya khumekaye hikokwalaho ka vamixinari lava va nga ta ava vanhu ku ya hi tindzimi na tinxaka ta vona. Harries u tlhela a hlamusela ni miehleketo leyi tiseke vito ra Tsonga eka vanhu lava a va ri na tinyimba to hambanahambana.

Harries u ya emahlweni a hlamusela migingiriko ya vaneri lava thumbeke marin`wana ya Xigwamba, na tindzimi ta Xitsonga, Xirhonga na Xitshwa va tlhela va huma ni matsalelo yo karhi ya tindzimi leti. Harries u boxa leswaku Junod a nga swi kotanga ku hambanisa Xirhonga na Thonga/Shangaan lero van`wamatimu va hetelerile va khomanisa tindzimi letimbirhi leswaku ti va ririmi rin`we leri ku nga Xitsonga. Harries u tlhela nakambe a kombisa leswaku Valungu a va ringeta ku ava tindzimi ta Vantima hi ku landza maavelo ya tindzimi ta vona leswi a swi endla wongeti vavulavuri vo karhi a va na vuxaka ni ntlawa wun`wana lowu vulavulaka ririmi rin`we.

Harries u ya emahlweni a paluxa mhaka ya leswaku vamixinari va Swisa ni va Jarimani va avanile leswaku van`wana va tirhela eka Vatsonga kasi lavan`wana va tirhela eka Vavhenda. Mutsari loyi u tlhela a hlamusela hi ta mitirho ya mfumo wa xihlawuhlawu lowu aveke Vantima leswaku va tshama hi ku landza tindzimi ta vona. Harries u paluxa leswaku van`wana ni van`wana a va hlawuleriwa munhu loyi a fanele a va rhangela a tlhela a kombisa leswaku van`watipolitiki va swi kota ku tirhisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xiyimo xa ku hambana ka tindzimi leswaku va ta kota ku fuma kahle loko va hambanisile vaakatiko. Hambileswi a khumbeke timhaka to hambanahambana, Harries u swi kotile ku humesela erivaleni mitlawa ya Xitsonga tanihilaha yi paluxiweke hakona hi vaneri vo hambana. Eka ndzavisiso lowu swa tipolitiki leswi paluxiweke hi Harries a hi swa nkoka kambe mhaka leyikulu hi leyi kombaka vuxaka ni ku aviwa ka tindzimi ta Xitsonga.

Hachipola (1998) eka ndzavisiso wa yena u avile tindzimi ta tiko ra Zimbabwe ku ya hi nhlayo ya vavulavuri va tona. Hachipola u avile Xichangana endhawini yin`we na tindzimi tin`wana leti nga ni xiyimo xa le hansi leti ku nga Xinambya, Xisuthu, Xikhalanga, Xitonga, na Xivhenda. Eka ndzavisiso wa yena, Hachipola u khumba maavelo ya tindzimi ya Guthrie lama kombisaka leswaku ku na tindzimi ta mune leti welaka ehansi ka Xitsonga leti ku nga Xigwamba, Xitshwa, Xitsonga na Xirhonga. Eka nxopaxopo wa yena mayelana ni maavelo ya Guthrie ya tindzimi, Hachipola u kumile leswaku a ku na ririmi leri vuriwaka Xichangana kambe ririmi leri a ri vulaka leswaku hi rona leri vulavuriwaka eZimbabwe i Xitshwa. Hachipola u tirhisa vito ra 'Shangani' kuvula Xichangana tanihilaha ri tivisiwaka xiswona hi ximfumo etikweni ra Zimbabwe. Hachipola na yena a a nga ri muvulavuri wa ririmi ra Xitsonga. Hikokwalaho ka swihoxo swo tala leswi paluxiweke hi Hachipola, mulavisisi wa ndzavisiso lowu tanihi muvulavuri wa ririmi ra Xitsonga u ta ringeta ku basisa timhaka to karhi mayelana na ririrmi leri.

Boonzaaier (2002) u kombisa ntlawa lowu Xitsonga xi welaka eka wona laha a hlamuselaka leswaku Xitsonga i ririmi ra Bantu ra le Dzongeni naswona hi tlhelo lerin`wana i xiphemu xa tindzimi ta Niger-Congo. Mutsari loyi u paluxa leswaku Xitsonga xi tumbulukile eka tindzimi ta Xizulu, Xithonga xa le Dzongeni wa Mozambiki ni xa le ka Tembe naswona xi kombisa ku va xi ri exikarhi ka tindzimi ta Xingoni na Xixona. Boonzaaier na yena u kombisa leswaku ku na mitlawa ya mune ya Xitsonga leyi katsaka: Xitshwa lexi vulavuriwaka eMozambiki, Xirhonga xa le Mozambiki na Xitsonga xa le kaXifundzankulu xa N`walungu(Limpopo) ni le ka Maputsu kumbe Ka Tembe eka xifundzantsongo xa Ingwavuma xa le Kwazulu-Natal eAfrika-Dzonga..

Mutsari loyi a nga kombisi leswaku Xitsonga xa kumeka etikweni ra Zimbabwe naswona ku va a vula leswaku Xitsonga xi tumbuluka eka Xizulu a swi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tshamisekangi. Matsalwa yo tala a ya vulavuli hi swa Xichangana kumbe Xitsonga xa Zimbabwe. Leri i vangwa leri siyiweke hi matsalwa yo tala lama vulavulaka hi timhaka ta Xitsonga/Xichangana.

Herbert na Bailey (2002) va andlala miehleketo ya Baumbach (1987) ya leswaku Xitsonga xi tekiwa tanihi xiphemu xa tindzimi ta Xingoni leti tiviwaka hi vito ra Tekeza kumbe Tekela, leti nga ni vuxaka lebyikulu na Xizulu na Xiqhoza. Vatsari lava va tlhela va boxa leswaku ntlawa wa Xitsonga wu yelana swinene ni marin`wana ya Xitekeza lama ku nga; Xiswati, Xibaqa, Xiphuthi, lama humaka eka Xingoni. Herbert na Bailey va tlhela va seketela mhaka leyi hi ku tirhisa xifaniso xa murhi xa Baumbach (1987) lexi nga laha hansi:

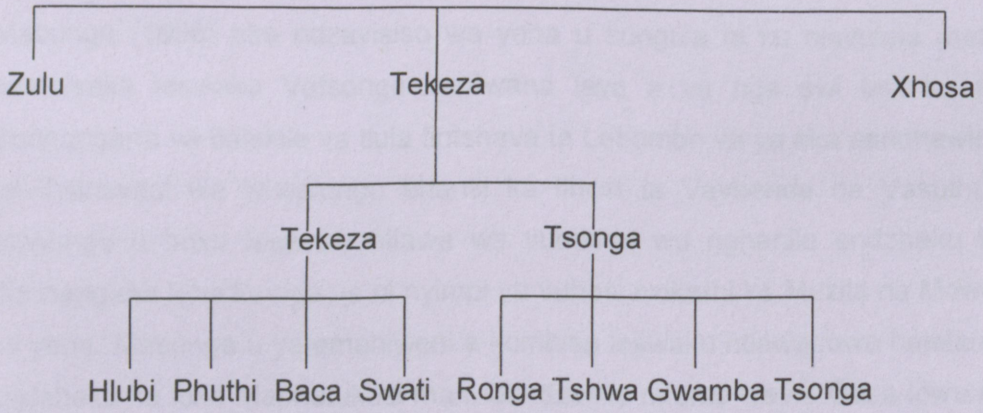

Vatsari lava va hlamusela leswaku Baumbach u avile Xitsonga endhawini yin`we na tindzimi ta Xingoni hikokwalaho ka ku va a nga tekelangi swilo swo tala enhlokweni. Herbert na Bailey va tlhela va boxa leswaku swidyondzeki swo tanihi Louw na Finlayson (1990) na swona swi kumile leswaku ku ni vuxaka lebyikulu exikarhi ka Xitsonga ni tindzimi ta Xingoni ematikweni ya Afrika-Dzonga na Mozambiki. Herbert na Bailey va tlhela nakambe va vula leswaku ku ni vumbhoni bya nkucetelo wa Xingoni hikokwalaho ka tinyimpi ta mfeqane hi malembexidzana ya khumekaye. Vatsari lava va ya emahlweni va boxa leswaku Xitsonga xa N`walungu xi kombisa nkucetelo wukulu wa ririmi ra Xixona. Herbert na Bailey va hlamusela leswaku hikokwalaho ka Mfeqane, marin`wana yan`wana ya Xitsonga ya ni nkucetelo wa Xingoni ku tlula man`wana naswona marito yo hlaya lama nga riki ya swintlokola ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nghenile eka Xitsonga ya toloveleka hi ku va ya kotile ku landza mipfumawulo ya ririmi leri.

Hlungwani eka Prah (2003) u sorile maavelo ya Baumbach yo va a werisa Xitsonga ehansi ka ririmi ra Tekeza leri ku nga ririmi ra Xingoni. Hlungwani u kombisa leswaku ku va ku ri ni vuxaka exikarhi ka marito ya tindzimi ta Xingoni na ririmi ra Xitsonga a hi mhaka leyi hlamarisaka hikuva swa tiveka leswaku tindzimi letimbirhi ti ke ti kumeka ndhawu yin`we enkarhini wa khale lero a swi boha leswaku nkucetelo wu wa kona, kambe leswi a swi vuli leswaku ririmi ra Xitsonga ri hundzuka ririmi ra Xingoni. Hlungwani u tlhela a kombisa ku soleka ka ntirho wa Baumbach hi ku va wu katsa ririn`wana ra Xigwamba eka tinxaka ta tindzimi ta Xitsonga. Hlungwani u vula leswaku Xigwamba i ririn`wana ra Xitsonga xa le Afrika-Dzonga lero a swi nga fanelangi leswaku ri longoloka ni tindzimi leti welaka ehansi ka Xitsonga.

Masunga (1999) eka ndzavisiso wa yena u sungula hi ku hlavutela matimu lama kombisaka leswaku Vatsonga van`wana lava a va nga swi lavi ku fumiwa hi Sochangana va balekile va tlula tintshava ta Lebombo va ya aka etindhawini ta khale ka Transvaal wa N`walungu ehansi ka tihosi ta Vavhenda na Vasuthu(Vapedi). Masunga u boxa leswaku ntlawa wa vumbirhi wu nghenile endzhaku ka rifu ra Sochangana laha ku nga va ni nyimpi ya vuhosi exikarhi ka Muzila na Mawewe vana va yena. Masunga u ya emahlweni a kombisa leswaku ntlawa lowo hetelela wu fikile endzhaku ka loko Maphutukezi ma mbundzuxile mfumo wa ka Gaza lowu se a wu ri emavokweni ya Nghungunyani ntukulu wa Sochangana. Masunga u tlhela a boxa leswaku namuntlha Vatsonga va kumeka etikweni ra Mozambiki hi xitalo, eZimbabwe ni tindhawu tin`wana ta Afrika-Dzonga.

Masunga u andlala mitlawa ya tindzimi leti aviweke hi Doke na Cole (1984) laha ku nga ni mitlawa yikulu ya nkombo ni mitlawanyana yintsongo ya mune leyi katsaka; ya le N`walungu-Vupeladyambu, N`walungu, ya Congo, ya le Xikarhi, Vuxeni, N`walungu-Vuxa, Vuxa bya le Xikarhi, Vuxa-Dzonga, Dzonga wa le Xikarhi, Vupeladyambu, Vupeladyambu bya le Xikarhi. Ntlawa lowu a hlawuleke ku bula hi ta wona hi lowu wa Vuxa-Dzonga lowu na wona wu aviwaka hi mitlawa ya ntlhanu hi ndlela leyi landzelaka:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nguni:	Zulu, Swazi, Xhosa na Ndebele
Sotho:	Northern Sotho, Southern Sotho, na Tswana
Tsonga:	Xitsonga, Xirhonga, Xitshwa na Xinyembani
Tshivenḓa:	a ku mitlawantsongo

Masunga u tlhela a kombisa leswaku tindzimi leti ta Vuxa-Dzonga ti ni ku yelana ni ku hambana eka mipfumawulo, mofoloji, vulongoloxamarito ni tinhlamuselo ta marito. Mutsari loyi u nyika xikombiso xa ku yelana ka marito ya tindzimi ta mune lama nga laha hansi:

Xitsonga:	nhloko	nomo	xandla
Sotho :	tlhoho	molomo	satla
Tshivenḓa:	ṱhoho	mulomo	tshanḓa
Zulu :	intloko	umlomo	isandla

Masunga u tlhela a kombisa leswaku tindzimi leti ti ni ku hambana ko karhi hambileswi ti welaka eka ntlawa wun`we wo karhi.

Masunga u tlhela a kombisa ku aviwa ka tindzimi ta Xitsonga hi tafula leri humeke eka buku ya Xitsonga 300 eYunivhesiti ya N`walungu leri kombisaka mitlawa ya Xitsonga hi ndlela leyi:

Language group: Xitsonga

Mitlawantsongo:	**Ntlawantsongo wa le Vuxeni**		**Ntlaantsongo wa le Dzongeni**	
Ntlawa wa marin`wana	Xitshwa	Xihlengwe	Xirhonga	Xitsonga
Ririn`wana	Xidzibi	Ximakwakwa	Xirhonga	Ximputsu
	Xidzonga	Xikhambana	Xikonde	Xihlanganu

Hi tafula leri, mutsari u kombisa leswaku ku ni mitlawa yimbirhi ku nga ya le Vuxeni ni ya le Dzongeni leyi na yona yi nga aviwaka ku ya emahlweni ku ya hi marin`wana ya ntlawa walowo. Evuxeni ku ni Xitshwa na Xihlengwe kasi edzongeni ku ni Xirhonga na Xitsonga. Masunga u tlhela a paluxa leswaku Xitshwa, Xihlengwe, Xirhonga na Xitsonga i tindzimi leti nga ni marin`wana ya tona. Masunga u tlhela nakambe a kombisa hi mepe lowu nga laha hansi, matshamelo ya tindzimi ta Xitsonga ni marin`wana ya tona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

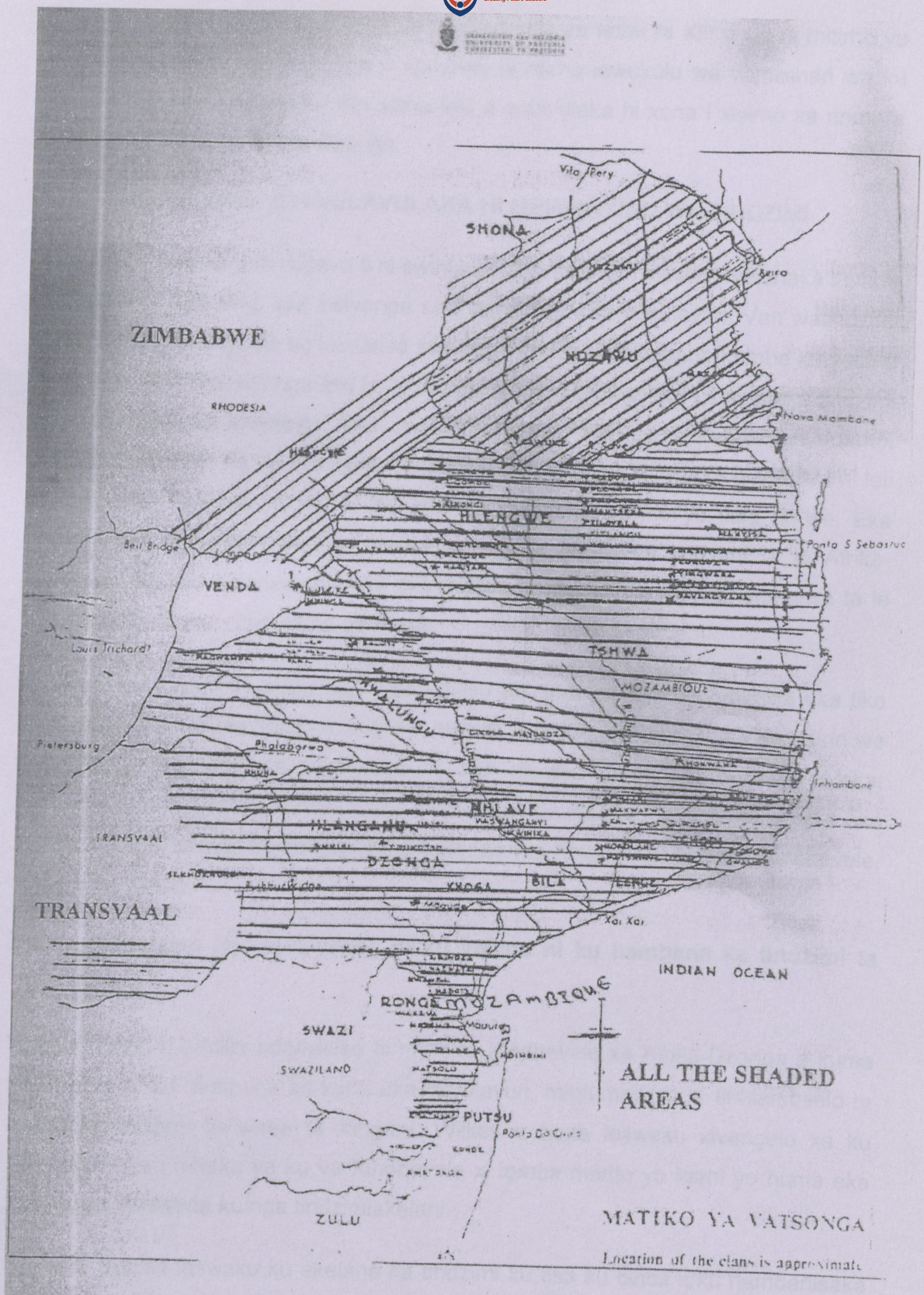

Map 1: Location of the Vatsonga *Source: Giyani Archives*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Masunga u ya emahlweni a vulavula hi mavonelo ya ririmi ra Xitsonga ni mitirho ya ririmi leri ya ximfumo. Masunga u kombisa ni ntirho lowukulu wa vamixinari wa ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga. Xin`wana lexi a vulavulaka hi xona i xiyimo xa ririmi ra Xitsonga etikweni ra Afrika-Dzonga.

2.3 MILAVISISO LEYI VULAVULAKA HI MPIMANYISO WA TINDZIMI

Tindzimi to hambana ta misava ti ni swihlawulekisi swo karhi leswi ti yelanaka kumbe ku hambana haswona eka swiyenge swo hambana swa vuvulavuri. Van`watindzimi vo hambana va ringetile ku kumisisa swivangelo swa ku hambana kumbe ku yelana ka tindzimi leti. Eka xiyenge lexi ku ta kambisisiwa milavisiso leyi pimanisaka tindzimi leti yelanaka eka swiyenge swa mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, vulungoloxamarito na tinhlamuselo ta marito. Tindzimi leti ku nga ta langutiwa hi leti vulavuriwaka eka tiko rin`we ni leti vulavuriwaka eka matiko yo tlula rin`we. Eka tindzimi leti vulavuriwaka eka tiko rin`we ku ta langutiwa tindzimi ta le Afrika-Dzonga, kasi eka leti vulavuriwaka eka matiko yo tlula rin`we ku ta langutiwa ta le Yuropa ni ta matiko man`wana ya Afrika.

Eka xiyenge lexi ku ta andlariwa mpimanyiso wa tindzimi leti vulavuriwaka eka tiko rin`we lowu khumbaka tindzimi ta Afrika ntsena. A hi hlanganangi ni tsalwa na rin`we leri pimanyiseke tindzimi ta Yuropa ta tiko rin`we. Hambi ku ri kwala Afrika, ndzavisiso lowu nga ta andlariwa laha wu ta khumba ntsena tindzimi leti welaka eka xitiko xa Bantu kambe ku langutiwile eka tindzimi ta Xingoni leti katsaka Xindhevele, Xiswati na Xizulu.

2.3.1 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku yelana ni ku hambana ka tindzimi ta kona

Wilkes (1999) u endlile ndzavisiso hi ririmi ra Xindhevele xa Afrika-Dzonga a kuma leswaku xi ni ku hambana ko karhi eka vuvulavuri, mipfumawulo ni tinhlamuselo ta marito ni tindzimi tin`wana ta Xingoni. Wilkes u boxa leswaku xivangelo xa ku hambana loku i mhaka ya ku va Xindhevele xi lomba marito yo karhi yo huma eka Xisuthu na Xitswana ku nga tindzimiakelani.

Wilkes u tiyisisa leswaku ku akelana ka tindzimi ku tisa ku cinca loku hambanisaka tindzimi leti kombisaka leswaku a ku ri ririmi rin`we khale loko tindzimi ti tumbuluka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xin`wana lexi mutsari loyi a xi vulaka hileswaku loko tindzimi leti ku lombiwaka eka tona ti nga ri na vuxaka bya le kusuhi, swi endla leswaku tindzimi leti lombaka na tona ti hambana ngopfu eka marito yo karhi.

Wilkes u kombisiwa leswaku Xindhevele xa le Afrika-Dzonga xi hambanile ni tindzimi tin`wana ta Xingoni hikokwalaho ka mhaka yo akelana na tindzimi ta Xisuthu. Xin`wana lexi Wilkes a xi kombisaka i ku cinca ka marito na vuvulavuri bya Xindhevele hikokwalaho ka nkucetelo wa Xisuthu xa N`walungu kumbe Xitswana. Wilkes u nyika xikombiso lexi landzelaka:

Isitjhaba 'nation' < Tswa / N.S. setšhaba
Lotjha 'hello' < N.S. lotša
Inarha ' veld' <Tsw./ N.S

Wilkes u boxa leswaku swivangelo na nkarhi lowu humeleleke ku lomba loku a swi tiveki nakambe a ku na vumbhoni bya leswaku marito ya ntumbuluko ya Xindhevele lexi a ku ri wahi loko va nga si lomba. Wilkes u tlhela a kombisa leswaku swin`wana leswi hambaniseke tindzimi ta Xingoni i ku cinca ka mipfumawulo ya marito yo karhi. Mutsari loyi u tlhela a kuma leswaku ku ni marito yo karhi ya ntlawa wa 9 lama nga ya xinhompfu eka tindzimi to fana na Xizulu kasi kun`wana ya twarisiwa ya ri hava eka Xisuthu xa N`walungu na Xindhevele xa Afrika-Dzonga. Wilkes u nyika swikombiso swin`wana laha hansi:

Zulu	Northen Sotho	
Intaba	taba	ntshava
Inkomo	kgomo	homu

Mutsari loyi u tlhela a nyika swikombiso hi marito ya Xisuthu xa N`walungu na Xindhevele laha ku wisiweke xitatisi xa xinhompfu leswi kombaka ku hamabana na Xizulu.

Northen Sotho	Ndebele	
Kgomo	ikomo	homu
Koloi	ikoloyi	movha

Wilkes u kombisa leswaku swikombiso leswi nyikiweke laha henhla swi tiyisa mhaka ya leswaku Xindhevele na Xizulu leswi ku nga tindzimi ta Xingoni swi hambene

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kun`wana hikokwalaho ka nkucetelo wa Xisuthu lexi nga riki ni mipfumawulo ya xinhompfu kun`wana. Wilkes u tlhela a kombisa leswaku ku ni ku hambana ko karhi exikarhi ka Xindhevele na Xizulu kumbe tindzimi tin`wana ta Xingoni loku nga vangiwiki hi nkucetelo wa tindzimi tin`wana. Wilkes u boxa leswaku vavulavuri van`wana va tindzimi ta Xingoni va vula leswaku maendlelo lama i " ukundrondoza". Mutsari loyi u kombisa leswaku mhaka leyi yi humelela eka mipfumawulo ya xinhompfu leyi nga ni switatisi swa /nt/ na /nd/.

Zulu /nt/	Ndebele /ndr/ ,	xik:
Into	i**ndr**o	xilo
Zulu /nd/	Ndebele /ndr/	
Induna	i**ndr**una	ndhuna

Wilkes u kombisa leswaku eka swikombiso leswi mipfumawulo ya /nt/ na /ndr/ hi yona yin`wana leyi hambanisaka Xizulu na Xindhevele naswona marito lama a ya lombiwanga kun`wana. Wilkes u tlhela a kombisa leswaku tindzimi leti welaka eka ntlawa wun`we ti nga hambanisiwa hi ku cinca ka mitlawa ya maviti. Mutsari loyi u kombisa leswaku marito yo karhi ya Xizulu ya wela eka ntlawa wa 11 kasi eka Xindhevele marito lama ya wela eka ntlawa wa 5.

Zulu(ntlawa 11)	Ndebele (ntlawa 5)	
Uphondo	iphondo(iimpondo)	rimhondzo
Unyawo	inyawo (iinyawo) '	nkondzo
Ukhuni	ikhuni (iikhuni) '	rihunyi

Wilkes u tlhela a kombisa leswaku marito ya Xindhevele lama kombiweke laha henhla ya tlhela ya hambana ni lama ya Xiswati lama na wona ya welaka eka ntlawa wa 11 kambe ya yelana ni marito ya Xisuthu lama welaka eka ntlawa wa 5 na wona. Wilkes u ya emahlweni a nyika xikombiso lexi nga laha hansi:

Swati(ntlawa 11)	N/ Sotho(ntlawa 5)	Ndebele (ntlawa 5)
Lunyawo	**le**oto	inyawo
Lukhuni	**le**gông	ikhuni

Hi xikombiso lexi, Wilkes u tiyisisa leswaku tindzimi leti akelaneke ni ririmi ro karhi ti ni nkucetelo lowu kotaka ku ti hambanisa na tindzimi tin`wana leti welaka eka ntlawa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

wun`we na tona. Wilkes u tlhela a kombisa nakambe leswaku mhaka leyi yi kucetela hambi ku ri malongolokelo ya marito eswivulweni. Wilkes u kombisa ku hambana eka ndhawu ya risivikomba eka swivulwahava swa Xizulu na Xindhevele laha ndhawu ya risivikomba ra Xindhevele yi yelanaka ni leyi ya Xisuthu xa N`walungu. Wilkes u seketela mhaka leyi hi swikombiso leswi landzelaka:

Zulu	Ndebele
Lo mfana	umsana **lo**
Le nja	inja **le**
Laba bantu	abantu **laba**

Zulu	Northern Sotho
Laba bantu	batho **ba**
Leso sikole	sekolo **seo**

Laha hansi Wilkes u kombisa leswaku Xindhevele xi yelana na Xisuthu lexi hambanaka na Xizulu eka ndhawu ya risivikomba eka xivulwahava.

Eka xikombiso lexi Wilkes u kombisa leswaku Xindhevele xi hambanile na Xizulu na tindzimi tin`wana ta Xingoni hikokwalaho ko lomba swin`wana eka tindzimi ta Xisuthu leti xi akelaneke na tona. Mutsari loyi u ri xin`wana lexi kucetelaka ku lomba loku i ku va ririmi ra Xindhevele ri ri ririmi ra le hansi naswona ri ri ni vavulavuri va nhlayo leyintsongo. Wilkes u paluxa leswaku khale ririmi ra Xindhevele a ri nga tekeriwi enhlokweni eswikolweni lero vavulavuri va rona a va boheka va tlhela va navela ku dyondza Xisuthu. Ndzavisiso wa Wilkes wu yelana swinene ni ndzavisiso lowu hi ku va ku ri ni ku hambana ko karhi exikarhi ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe loku nga vangiwaka hi nkucetelo wa tindzimi tin`wana to tanihi Xixona lexi ku nga xona lexi dyondziwaka ku fika eka xiyimo xa le henhla ngopfu.

2.3.2 Milavisiso leyi pimanisaka tindzimi leti vulavuriwaka eka matiko yo tlula rin`we

Tindzimi to tala leti vulavuriwaka emisaveni ti kumeka ti ri karhi ti vulavuriwa eka matiko yo tlula rin`we. Eka xiyenge lexi ku ta vulavuriwa hi milavisiso leyi vulavulaka hi ku yelana ni ku hambana ka tindzimi ta Yuropa ni ta Afrika.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.3.2.1 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku yelana ni ku hambana ka tindzimi ta Yuropa

Eka xiyengentsongo lexi ku ta xiyiwa ku hambana ni ku yelana ka tindzimi ta Yuropa ta le ka matiko ya Amerika, Nghilandi, Furhwa, Ithali, Phutukezi, Speyini, Grisi, ni man`wana. Kasi tindzimi leti mpimanyiso wu endliweke eka tona hi leti landzelaka: Xinghezi, Xifurhwa, Xintariyana, Xiphutukezi, Xipenixi, Xigiriki, Xifinixi, Xilatin, Xitamil na Arabiki.

Trask (2010) u boxa leswaku tindzimi ta misava hinkwato ta hundzuka. Trask u kongomisa ngopfu eka Xinghezi laha a paluxaka ku hundzuka loku nga kona eka vuvulavuri, mipfumawulo ya tindzimi ni tinhlamuselo ta marito. Trask u tlhela a hlamusela tindhawu lomu ku humaka marito yo hambanahambana ya ririmi ra Xinghezi. Eka tsalwa leri, Trask u paluxa leswaku ku ni ku hambana ni ku yelana eka Xinghezi xa Amerika ni xa le Nghilandi laha a kombisaka leswaku ku hambana lokukulu exikarhi ka tindzimi leti ku le ka marito lama tirhisiwaka masiku hinkwawo. Trask u nyika swikombiso swa marito yo hambana kambe ya ri ni tinhlamuselo to fana lama nga laha hansi:

Uk	Us
Lift	*elevator*
Boot (of a car)	*trunk*
Head teacher	*principal*
Football	*soccer*
Crisps	*potato chips*
Biscuit	*cookie*

Trask u kombisa leswaku marito lama nga laha henhla ma vula michumu yo fana leswi hetisekeke kambe ya hambanile eka xivumbeko, mapeletelo ni matwariselo. Mutsari loyi u tlhela a kombisa leswaku ku ni ku hambana nakambe eka matwariselo ni mapeletelo ya marito yo karhi hi Xinghezi xa Amerika ni xa le Nghilandi. Trask u tiyisisa leswaku marito yo karhi ya le Amerika ya kuceteriwile hi Xifurhwa. Xik: *realize, finalize* na *hospitalize.* Trask u hlamusela leswaku hi ku famba ka nkarhi mipfumawulo yin`wana a yi wisiwa hi vavulavuri va le Nghilandi, xikombiso:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mpfumawulo wa xitatisi xa /r/ wa le makumu na le xikarhi ka marito yo tanihi *far, dark, bird, beer, cork* a wu nga ha twarisiwi.

Xin`wana lexi Trask a xi kombisaka i ku hambana ka matwariselo ya xitatisi xa /t/ eka matiko lamambirhi eka marito yo tanihi *atom, latter* na *waiting*. Trask u ri vavulavuri va le Nghilandi va vula leswaku vavulavuri va le Amerika va twarisa xitatisi xa /t/ wonge xo va /d/. Mutsari loyi u boxa leswaku matwariselo lama ya hetelerile ya enetile matiko yo tala yo tanihi Canada, New Zealand, Australia ni man`wana.

Trask u tlhela nakambe a boxa leswaku ku ni ku hambana eka vuvulavuri bya tindzimi letimbirhi loko ku tirhisiwa mavitantlawa eswivulweni, xikombiso:

EAmerika va tirhisa xivulwa xa muxaka lowu : "*The government **has** announced a tax cut".*

Kasi eNghilandi va swi veketela hi mukhuva lowu: "*The government **have** announced a tax cut".* Ku hambana kun`wana loku paluxiweke hi Trask i kuntsongo swinene.

Trask u tlhela a kombisa swivangelo swa ku hambana ka tindzimi ta Xinghezi xa le Nghilandi ni xa le Amerika eka ndzavisiso lowu a wu endleke loko a boxa leswaku vavulavuri lava tshamaka eka matiko lama va hambanile eka malembe lama nga ringanaka madzana mambirhi kumbe manharhu. Trask u ya emahlweni a boxa leswaku leswi swi endlile leswaku tinhlamuselo ta marito yo tala ti hambana hikuva loko vavulavuri va tlhelo lerin`wana va lava rito rintshwa ro karhi a va titumbuluxela ra vona va nga khatali leswaku vavulavuri lavan`wana va ri yini eka nchumu wun`we wo fana. Trask u tlhela a kombisa leswaku vavulavuri va Xinghezi xa Amerika va hetelerile va ri ni mipfumawulo yo karhi leyi hundzukeke kambe yi tlhela yi nga tluleli etlhelo lerin`wana. Mutsari loyi u ri leswi swi hambanisa tindzimi letimbirhi hi tlhelo ra mipfumawulo na tinhlamuselo ta marito yo karhi.

Trask u ya emahlweni a vulavula hi tindzimi tin`wana ta le Yuropa a ri karhi a ringeta ku kombisa leswaku tindzimi leti ti hume kwihi na ku nyika swivangelo swa ku cinca ka ririmi hi ku angarhela. U nyika ni matimu ya tindzimi leti sunguleke ku tsariwa etibukwini.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzavisiso wa Trask wu kombisile leswaku ririmi ra Yuropa ro tanihi Xifurhwa ri kuceterile mipfumawulo yo karhi ya Xinghezi xa le Amerika leswi endleke leswaku xi hambana ni xa Nghilandi. Eka ndzavisiso lowu na kona hi ta xiya nkucetelo wa tindzimi tin`wana leti vandzakaneke ni tindzimi letimbirhi leti endlaka leswaku tindzimi letimbirhi ti hambana eka swin`wana hambileswi ti welaka eka ntlawa wun`we.

Kperogi (2010) u endlile ndzavisiso wo pimanisa Xinghezi xa Nigeria ni xa le Amerika na Nghilandi. U sungula hi ku kombisa leswaku Xinghezi xa Nghilandi hi xona mutswari wa tindzimi tin`wana ta Xinghezi xo tanihi xa le Amerika, Nigeria ni matiko man`wana ya misava. Loko a hlamusela Xinghezi xa Nigeria, Kperogi u kombisa leswaku a hi xa lava va nga dyondzangiki kambe hi lexi vulavuriwaka no tsariwa hi swidyondzeki, eka tipolitiki, eka matsalwa ni le ka vuhangalasamahungu etikweni hinkwaro. Kperogi u hlamusela leswaku vadyondzisi van`wana va Xinghezi eNigeria va vula leswaku ririmi leri ko va Xinghezi xo biha ntsena.

Kperogi u paluxa leswaku vatsari va ndhuma vo tanihi Chinua Achebe va vurile leswaku ririmi leri nghenaka emugangeni wo karhi ri fanele ri kota ku tirhiseka ri ri karhi ri landzelela mfuwo ni vuxaka bya vanhu va muganga wowalowo loko miehleketo yaleyo yi nga kumeki eka Xinghezi. Kperogi u tlhela a hlamusela leswaku Xinghezi xa Nigeria xi tumbulukile hi vuantswisi bya xilingwistiki, miehleketo yin`wana ya ndhavuko leyi nga kotiki ku humelerisiwa hi Xinghezi lexi ringanisiweke, swihoxo swa khale swa Xinghezi swa vanhu va swiyimo swa le henhla, Xinghezi xa khale xa Nghilandi lexi nga ha tirhisiwiki ni Xinghezi lexi hlanganisaka mavulavulelo ya Amerika na Nghilandi.

Kperogi u nyika na swikombiso swa Xinghezi lexi a vulaka leswaku hilexo hoxeka lexi se xi amukelekaka tanihi Xinghezi xa le Nigeria, xikombiso: rito ra 'disvirgin' leri vulaka ku susa vunhwanyana a ri kona eka swihlamuselamarito swa Amerika na Nghilandi. Kperogi u tlhela a kombisa leswaku eka matiko lamambirhi va tirhisa rito '*deflower*' ku vula mhaka leyi. Mutsari loyi u hlamusela leswaku xin`wana i xihoxo lexi humaka eka mpfilungano wa swihluvi swa mbulavulo tanihi le ka rito '*opportune*'. Kperogi u kumile leswaku rito leri eNigeria se ra tirha tanihi riendli kasi rona ku ri rihlawuri eAmerika na le Nghilandi. Xikombiso: " *I have opportuned to serve my*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

people". Kperogi u kombisa leswaku maendlelo lama ma hoxekile hikuva hi ku ya hi yena rihlawuri a ri swi koti ku va eka nkarhi lowu hundzeke.

Kperogi u kombisa leswaku u thumbile leswaku kun`wana va tirhisa marito yo hambana tanihi le ka *'plate number'* ematshan`wini ya *'number plate'*, *'hot drink'* ematshan`wini ya *'hard drink'* ku vula byalwa, *'instalmentally'* ematshanw`ini ya *'installments'* leswi vulaka mali ya xikweleti leyi hakeriwaka hi n`hweti, *'wash a film'* ematshan`wini ya *'develop a film'* leswi vulaka ku hlantswa swifananiso, *'beer parlor'* ematshan`wini ya *'bar'* ku vula ndhawu laha ku nweriwaka byalwa kona.

Kperogi u tlhela a boxa leswaku ku ni swivulwahava swo fana eka Xinghezi xa matiko lamanharhu kambe swi karhi swi vula timhaka to hambana. Xikombiso: " go-slow" eNigeria swi vula mhaka ya ku va ku ri ni timovha to tala ngopfu epatwini lero ti famba switsanana ngopfu, kasi eAmerika va vula leswaku " snarl up", kambe xivulwahava xa " go-slow" eNghilandi swi vula mhaka ya ku va vatirhi va tereka hi ndlela ya ku loloha entirhweni leswaku va tekeriwa enhlokweni hi vathori va vona. EAmerika mhaka leyi va yi vula " slow down" leswi vulaka ku hunguta rivilo.

Kperogi u ringetile nakambe ku kombisa leswaku ku ni ku hambana ko karhi eka marito ni swivulwahava swo karhi ni leswi marito yo karhi ya vulaka swona. Mutsari loyi u boxa leswaku ku ni swivulwahava swo karhi leswi tirhisiwaka eNigeria kambe swi nga twali eka vavulavuri va Xinghezi va Amerika na Nghilandi. Xikombiso: "*ease myself*" leswi vulaka ku titshunxa eNigeria, kasi eAmerika va tirhisa xivulwana xa ku: " *i need to go to the bathroom*" leswi vulaka leswaku ' ndzi lava ku ya endlwini yo hlambela eka yona', kumbe " *i need to go to the restroom*" leswi vulaka leswaku ' ndzi lava ku ya endlwini yo wisela eka yona'. Kperogi u kombisa leswaku mhaka leyi yi tiyisisa leswaku loko vanhu va ri ni mavonelo yo hambana eka timhaka ta swisasi va nga hambana ni le ka marito lama va ma tirhisaka ku vula swilo swoleswo.

Kperogi u tlhela a nyika xikombiso xin`wana lexi kombisaka ku antswisiwa ka ririmi hi ku tirhisa rito ra "*co-wife*" or "*co-wives*" ku kongomisa eka vavasati lava tekiwaka etshengweni. Kperogi u boxa leswaku marito lama ya vula nkatikulobye kambe eka Xinghezi xa Amerika na Nghilandi a yi kona nhlamuselo leyi yelanaka na rito leri hikuva mhaka leyi ya tshengwe a yi endliwi eka matiko lama. Kperogi u kombisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku rixaka ro karhi ri nga titshulela marito yan`wana hi ku landza mikhuva ni mitlovelo ya rona.

Kperogi u tlhela a kombisa leswaku xinghezi xa Nghilandi sweswi se xa tika ku xi hambanisa ni xa le Amerika hikuva xi tekelela swo tala eka lexa le Amerika. Kperogi u vula leswaku kun`wana Xinghezi xa le Nigeria xi hlanganisa marito ku suka eka Xinghezi xa Amerika ni xa le Nghilandi, xikombiso: rito ra "*torchlight*" leri vulaka rivoni, eNghilandi ri vuriwa "*torch*" kasi eAmerika ri vuriwa "*flashlight*". Kperogi u kombisa leswaku vavulavuri va le Nigeria va tekile xiphemu xa "*torch*" ku suka eka Xinghezi xa Nghilandi kasi xiphemu xa "*light*" va xi tekile eka Xinghezi xa Amerika.

Kperogi u hetelela hi ku boxa leswaku Xinghezi xa Nigeria, Nghilandi na Amerika xi ni ku yelana lokukulu ku tlula ku hambana naswona hikokwalaho ka thekinoloji ya inthaneti ku twanana exikarhi ka tindzimi leti ka engeteleka. Kperogi u tlhela a bumabumela leswaku vavulavuri va Nigeria a va fanelanga va tshika ku tirhisa marito yo karhi lama va ma tshuleke hi tindlela ta xilingwistiki loko va karhi va vulavula hi xivona kambe va fanele ku ma tlharihela loko va ri ehandle ka tiko ra vona hikuva ma nga vula swin`wana leswi nga tshamisekangiki eka matiko man`wana ya le handle.

Xidyondzeki xin`wana lexi vulavuleke hi mpimaniyiso wa tindzimi ta Yuropa i Schendl (2001) lexi tsalaka hi matimu ya xilingwistiki. Schendl u boxa swikongomelo swa matimu ya xilingwistiki na tindlela ta ku pimanisa tindzimi hi ku languta matimu ya tona. Mutsari loyi u tlhela a kombisa leswaku loko ku pimanisiwa tindzimi to karhi ku va ku langutiwa tindhawu lomu vumbhoni byi nga kumekaka kona. Schendl u hlamusela leswaku vumbhoni byin`wana hi lebyi tsariweke eka matsalwa ya khale, timiziyamu ni matsalwa ya ndhavuko lama a ma hundzisiwa hi nomo ntsena ku suka eka lava hanyeke khale.

Mutsari loyi u ya emahlweni a vula leswaku vumbhoni byin`wana byi nga ha kumeka eka swibye swa khale swa vumba, masirha na tindhawu tin`wana leti yimburiweke. Schendl u ri swin`wana leswi nga langutiwaka i marin`wana ya tindzimi ta sweswi ni tindzimi tin`wana leti nga ni vuxaka ni tindzimi leti nga le ku pimanisiweni. Schendl u tlhela a boxa leswaku loko ku ri karhi ku lavisisiwa hi tindzimi leti nga ha hanyiki swi lava ku ri ni matsalwa man`wana ya nga tsariwa hi tindzimi timbirhi kumbe tinharhu

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

laha rin`wana ra tona ri tivekaka. Schendl u nyika xikombiso xa Xigiriki lexi fambisanaka ni matsalwa ya khale ya tindzimi ta le Gipita leswaku va ta kota ku kuma matsalelo ya khale ya " hieroglyphs".

Schendl u tlhela a kombisa leswaku xivangelo xa ku yelana ka tindzimi i ku va ti huma eka mutswari un`we. Schendl u boxa leswaku tindzimi leti ti va ti ri ni vuxaka lebyikulu eka mipfumawulo, xivumbeko ni tinhlamuselo ta marito.

Mutsari loyi u tlhela a paluxa leswaku nchumu wa nkoka loko ku pimanisiwa tindzimi hambi ti ri ni ku hambana ko karhi i ku tekela enhlokweni mhaka ya leswaku ti nga va ti ri karhi ti huma eka xihlovo xin`we. Schendl u nyikiwa xikombiso xa tindzimi ta manguva lawa ta Xifurhwa, Xitaliyana, Xipanixi, Xikhataleni, Xiphutukezi, Xirhomaniya ni tin`wana ni tin`wana leti humaka eka Xilatini. Schendl u boxa leswaku tindzimi leti ti lo hambanisiwa ntsena hi mipfhuka exikarhi ka tona, ku hlangana na tindzimi tin`wana ni swa tipolitiki.

Eka tsalwa leri, Schendl u tlhela a paluxa leswaku ku ni vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tindzimi ta Xilatini, Xifurhwa, Xintariyana, Xipenixi na Xiphutukezi hi xikombiso xa rito; *campus[k], champ[ʃɑ] campo[k], campo[k], campo[k]* hi ku landzelalana ka tona. Schendl u kombisa leswaku marito lama ya yelena swinenene, ya lo hambanisiwa hi mpfumawulo wa peletwana ro hetelela.

Schendl u hlamusela leswaku tindzimi ta 'Germanic' leti boxiweke laha henhla ti kombisa magoza yo yelana ya ku hundzuka ka mipfumawulo loku katsaka ni switatisi swa tindzimi ta 'Indo-European'. Schendl u yisa emahlweni mhaka leyi a vula leswaku tindzimi leti ti tlhela ti hundzuka eka marito hi swivangelo swo lomba na ku tshula marito. Xikombiso; Xinghezi xa manguva lawa xi lombile marito yo tala ya tindzimi tin`wana ngopfungopfu eka Xilatini na Xifurhwa. Schendl u paluxa leswaku mikarhi yin`wana ku ni ku hundzuka eka tinhlamuselo ta marito hikuva tindzimi tin`wana ta swi kota ku ndlandlamuxa tinhlamuselo kasi tin`wana ti khumisa tinhlamuselo ta marito yo karhi.

Schendl u tlhela a vula leswaku vuxaka byin`wana bya tindzimi byi kumeka eka ku hundzuka ka vuvulavuri byo tanihi mofoloji ni vulongoloxamarito. Schendl u tlhela a kombisa leswaku ndzhundzuluko wa mipfumawulo hi wona wun`wana lowu hambanisaka kumbe ku komba vuxaka bya tindzimi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Schendl u tlhela a vulavula hi ku hlangana ka tindizmi hi vuenti ni ku kanela hi swivangelo swin`wan swa ku hundzuka ka tindzimi ta misava. Mutsari loyi u tlhela nakambe a boxa mhaka ya vukunguhati ni ndzinganiso wa tindzimi. Timhaka leti a heteleke ha tona a ti yelani ni ndzavisiso lowu, kambe xa nkoka eka tsalwa ra Schendl i timhaka ta matimu ya tindzimi, mpimanyiso wa tindzimi tin`wana ta Yuropa ni swivangelo swa ku hambana ni ku yelana ka tindzimi leti.

Martin (1988) na yena u tiyisa leswaku tindzimi leti nga ni vuxaka byo karhi ti nga hambana eka mipfumawulo yo karhi kambe ti nga ha tlhela nakambe ti yelana swinene eka marito yo karhi hi ku kongomisa eka tinhlamuselo ta marito na xivumbeko xa swivulwa. Eka ndzavisiso wa yena wo pimanisa Xinghezi na Xifurhwa, Martin u kombisa leswaku Xifurhwa xi tirhisa xitwalana xa [y] lexi nga tirhisiwiki eka Xinghezi kasi hi tlhelo lerin`wana Xinghezi tirhisa xitatisi xa nomutino xa [θ] lexi nga tirhisiwiki hi Xifurhwa. Martin u kombisa leswakui leyi hi yona mipfumawulo leyi hambanisaka tindzimi letimbirhi.

Martin u tlhela a kombisa leswaku tindzimi ta Xinghezi na Xifurhwa ti ni marito yo yelana nakambe swivumbeko swa swivulwa swa tona swa yelana lero vuhundzuluxeri bya rito hi rito byi nga koteka hi ku olova.

Eka ndzavisiso lowu na kona ku ta tlhela ku langutiwa ni swivangelo swo hambanahambana leswi hambanisaka kumbe leswi endlaka leswaku Xichangana/Xitsonga xa Zimbabwe xi yelana ni xa le Afrika-Dzonga eka mipfumawulo, xivumbeko ni tinhlamuselo ta marito ni swivulwa swo karhi.

Poplack (1993) eka ndzavisiso wa yena u paluxile swin`wana swa swivangelo swa ku hambana ka tindzimi leti nga ni vuxaka leti welaka eka ntlawa wun`we wo karhi. Poplack u boxa leswaku loko tindzimi ti akelana eka nkarhi wo leha ku hetelela ku humelela swilo leswi landzelaka eka tona: nxevoririmi, ku lomba marito yo karhi, ku va ni vutivi lebyi nga helelangiki bya ririmi lerin`wana ka vavulavuri, ku kavanyetiwa ka ririmi, vuvulavuri lebyi yelanaka, ku lahlekeriwa hi marito hambi ni ku fa ka ririmi hi koxe. Eka ndzavisiso lowu, Poplack u vula leswaku loko tindzimi ta ntlawa wun`we wo karhi ti akelanile ni tindzimi tin`wana to hambanela ekule, na tona ti ta tekelela swilo swo tala leswi hambaneke loko ku va ni ku lomba ngopfu. Xin`wana lexi Poplack a xi vulaka hileswaku loko ririmi ri ya kusuhi ni ku fa swi vula kuri vavulavuri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

lavantsongo lava nga ta va va sele va ta va va lahlekeriwile hi swo tala swa ririmi ra vona.

Poplack u tlhela a andlala tindzimi leti nga ni ku hambana ni ku yelana ko karhi hi vumbirhimbirhi bya tona hi ndlela leyi: Xipanixi/Xinghezi, Xifurhwa/Xinghezi, Xifinixi/ Xinghezi, Xitamil/Xinghezi na Xiarabiki/Xifurhwa ematikweni ya Amerika wa N`walungu laha ku nga ni ku hlangana ka tindzimi. Poplack u tlhela a hlamusela thiyori ya ku hambana (*variation theory*) hi ntalo a karhi a kongomisa ngopfu eka xivumbeko xa vuvulavuri bya vaakatiko va miganga yo karhi. poplack u hlamusela leswaku eka milavisiso ya muxaka lowu valavisisi va boheka ku nghena eka miganga laha ku vulavuriwaka ririmi ro karhi va endla vuxiyaxiya bya matirhiselo ya ririmi eka swiyimo swo hambana swa vuxaka ni ndhavuko. Eka mhaka leyi ya ku hlangana ka tindzimi, Poplack u kumile leswaku vavulavuri vo tala va ni vutivi bya tindzimi timbirhi kumbe ku tlula.

Poplack u tlhela a kombisa leswaku eka matsalwa yan`wana va kanerile hi ririmi ra Xitamil leri ku nga ririmi ra nandzelelano wa OV ni ra Xinghezi leri ku nga ririmi ra nandzelelano wa VO. OV i ku kongomisa eka nandzelelano lowu sungulaka hi xiendliwa(O) ivi ku hetelela hi riendli(V) kasi eka VO ku sungula hi xiendliwa ivi ku hetelela hi riendli. Poplack u ri hikokwalaho ka ku hambana ka minandzelelano leyi ya swiphemu swa swivulwa, nxevoririmi lowu khumbaka xivulwahava xa riviti(NP) wu nga onha nongonoko wa marito eka swivulwa swa rin`wana ra tindzimi leti.

Poplack u kumile leswaku ku ni matwariselo yo hambanahambana ya rito rin`we ro karhi hi vavulavuri lava nga ni vutivi bya tindzimi timbirhi. Poplack u tlhela a boxa leswaku ririmi ra Xifinixi ri kumekile ri ri ni maviti yo tala lama humaka eka Xinghezi. U tlhela a tiyisa mhaka ya leswaku ku hlangana ka tindzimi ku endla leswaku tindzimi to hambana ti va ni ku yelana ko karhi eka mipfumawulo, swivumbeko swa marito ni swa swivulwa. Ndzavisiso lowu wa ku pimanisa Xitsonga na Xichangana na wona wu khumba mhaka ya ku hlangana ka tindzimi tanihi xivangelo xin`wana xa ku hambana ni kumbe ku yelana ka tindzimi leti.

Fascold (1997) eka buku ya yena u tsala hi ku hambana ka tindzimi. Tsalwa ra yena ri ni nkucetetelo wukulu wa ntirho wa Labov. Fascold u hlamusela leswaku mhaka ya ku hambana ka xilingwistiki yi ni vuxaka lebyikulu swinene ni timhaka ta vuxaka ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

matshamelo ya vanhu. Mhaka yin`wana leyi yi khumbiwaka hi Fascold hi leyi ya mitlawa ya vanhu ni swiyimo swa vona emigangeni. Fascold u vula leswaku mavulavulelo ya vanhu ya nchumu wun`we wo karhi ya nga hambana ku ya hi swiyimo swa vona. Fascold u kombisa leswaku vanhu va aviwile ku ya eka mitlawa yinharhu leyi ku nga ntlawa wa le hansi, ntlawa wa vatirhi ni lowu wa le xikarhi na le xikarhi. Fascold u tlhela a hlamusela leswaku matirhiselo ya ririmi ya mitlawa leyi boxiweke laha henhla a ya fani.

Fascold u tlhela a kombisa leswaku ku hambana eka ririmi ku khumba timhaka ta mipfumawulo ya marito. Mutsari loyi u boxa leswaku vavulavuri va xiyimo xa le hansi evuton`wini va encenyeta mavulavulelo ya lava va swiyimo swa le henhla ka vona.

Fascold u ya emahlweni a kombisa leswaku xin`wana lexi tisaka ku hundzuka eka ririmi i mhaka ya tindhawu lomu vanhu va akeleke kona. Fascold u paluxa leswaku ku tshuriwa ka marito kumbe mavulavulelo lamantshwa ku rhangeriwa ngopfu hi vavulavuri lava nga le kule ni tinxaka tin`wama leti vulavulaka tindzimi to hambana ni ra vona. Fascold u nyika ni xikombiso hi ririmi ra Xinghezi laha van`wana vavulavuri va twarisaka marito hi ndlela leyi: θ na f eka ' thin' leyi twasiwaka tanihi *'fin'* , *'both'* leyi twarisiwaka tanhi '*bofe*'

Ndzavisiso lowu wu ta kambisisa loko mhaka leyi yi humelelaka eka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe.

Xidyondzeki xin`wana lexi tsaleke mayelana ni vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tindzimi i Pattanaik (2011) laha xi humesaka mavonelo ya leswaku tindzimi leti welaka eka ntlawa wun`we ta kucetelana hi tindlela to hambanahambana. Pattanaik u kombisa leswaku nkucetelo lowu wu nga va kona hi ku tilavela kumbe ku hi ku sindzisiwa hi xiyimo xo karhi. Mutsari loyi u tlhela a kombisa leswaku nkucetelelo lowu ririmi ro karhi ri nga na wona ehenhla ka ririmi lerin`wana i ku lombiwa ka marito yo karhi. xin`wana lexi paluxiweke hi Pattanaik hileswaku timhaka ta vukhongeri ti endla leswaku vavulavuri va ririmi ro karhi va lomba marito lama humaka eka vukhongeri byo karhi. Pattanaik u nyika swikombiso hi marito yo tanihi '*bishop*', na '*angel*' lama tirhisiwaka eka Xinghezi ma ri karhi ma huma eka vukhongeri bya Xikriste. Pattanaik u tiyisa mhaka ya leswaku loko vukhongeri lebyi a byi nga tanga eNghilandi marito lama a ya nga ta kumeka eka ririmi leri.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Pattanaik u kombisa nakambe leswaku loko ku va ni ku lombiwa ka ndhavuko wo karhi ku tlhela ku lombiwa ni marito lama nga ni vuxaka na ndhavuko walowo. Leswi swi vula leswaku ndhavuko wu fambelana ni marito yo karhi lero lava tekelelaka mindhavuko yo karhi va ta hetelela va tekelerile ni marito ya ndhavuko wa kona. Mhaka yi na nkoka eka ndzavisiso wo pimanisa Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe hikuva ya swi kota ku humelela eka vavulavuri va matiko lamambirhi.

2.3.2.2 Milavisiso leyi vulavulaka hi ku yelana ni ku hambana ka tindzimi ta Afrika

Eka xiyenge lexi ku ta kaneriwa hi yin`wana ya milavisiso leyi kanelaka hi ta ku hambana ni ku yelana ka tindzimi to karhi leti welaka eka ntlawa wun`we kumbe mitlawa yo hambana kambe ti ri ni swihlawulekisi swo yelana leti kumekaka eka tikonkulu ra Afrika ematikweni yo tanihi Afrika-Dzonga, Zimbabwe, Mozambiki, Malawi, Zambia, Democratic Republic of Congo, Nigeria, Niger. Kasi tindzimi leti mpimanyiso wu endliweke eka tona i to tanihi Xitsonga, Xichangana, Xisena, Xibemba, Xilamba, Xikanuri, Xisuthu, Xizulu, Xiswati, Xindhevele,

Webb na Sure (2000) va kombisa leswaku tindzimi ta Chibemba ni Xilamba ti ni ku yelana lokukulu eka marito yo tala kambe ti tlhela ti va ni ku hambana lokuntsongo eka xivumbeko ni mipfumawulo ya marito yo karhi. vatsari lava va nyike xikombiso hi rito ra Xinghezi leri vulaka wanuna ku nga ' *man*'. Webb na Sure va boxa leswaku xivumbeko xa Xibemba xi kombisiwa hi ndlela leyi: *umwa-ume* kasi hi Xilamba rito leri i *-lalu-ume.* Vatsari lava va lemukile leswaku marito lama ya hambana eka mapeletwana yo sungula kambe ya fana eka peletwana ro hetelela

Eka mipfumawulo, Webb na Sure va kombisa leswaku swi hambana hikokwalaho ka leswaku laha Chibemba xi nga na xitwari xa le xikarhi emakumu ka rito , Xilamba xi va xi ri na xitwari xa le henhla tanihilaha swi kombisiweke laha hansi:

*wiish**e**/ wiis**i*** 'his father'; *ons**e**/ons**i*** 'all'; *kok**o**/kuk**u*** 'chicken

Vatsari lava va vula leswaku eka xikombiso lexi marito ya *wiishe, onse* na *koko* ya hetelela hi xitwari xa le xikarhi kumbe lexo pfuleka hafu ku nga **e**[ɛ] na **o** [ɔ], kasi *wiisi, onsi* na *kuku* ya hetelela hi switwari swa le henhla ku nga ***i*** na ***u.***

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Webb na Sure (2000) va tlhela va kombisa nakambe mhaka ya ku hambana ka mipfumawulo ya tindzimi letimbirhi hi ndlela leyi landzelaka:

Chibemba	**Lamba**
[s,f,sh]	[z,v,dz]
-sansa	-zanzala (xandla/voko)
-kashi	-kazi (nsati)

Vatsari lava va ya emahlweni va kombisa leswaku marito lama nga laha henhla ya komba leswaku laha Chibemba xi nga ni xitatisi xa nkhuhlano xo kala rito, xik: [s, f,sh], Xilamba xi tala ku va ni xitatisi xa nkhuhlano xa rito, xik: [z,v,dz]. Vatsari lava va paluxa leswaku leswi swi tiyisa mhaka ya leswaku ku hambana ka tindzimi letimbirhi i lokuntsongo swinene.

Kamwangamalu (1997) na yena hi un`wana wa swidyondzeki leswi endleke milavisiso yo pimanisa tindzimi ta Afrika. Xidyondzeki lexi xi pimanisile tindzimi ta Bemba na Lamba leti vulavuriwaka ematikweni ya Zambia na Zaire (Democratic Republic of Congo). Kamwangamalu u kumile leswaku ku ni swo tala leswi yelanaka eka lekizikhoni, fonoloji ni vulongoloxamarito swa tindzimi leti lero yena u bumabumela leswaku Xilamba xi tekiwa tanihi ririn`wana ra Xibemba. Mutsari loyi u tlhela a boxa leswaku Xibemba hi xona lexi faneleke ku tekeriwa enhlokweni eka ndzinganiso wa tindzimi leti. Kamwangamalu u pfumela leswaku swa tika ngopfu ku ba ndzilekano exikarhi ka ririmi na ririn`wana kambe u yima ni miehleketo ya leswaku ririn`wana leri nga ni xiyimo xa le henhla ni mitirho yo tala emugangeni hi rona leri faneleke ku tekiwa tanihi ririmi kasi leri nga ni xiyimo xa le hansi ri tekiwa tanihi ririn`wana.

Kamwangamalu u tlhela a boxa leswaku Xibemba hi xona lexi faneleke ku tirhisiwa eka ndzinganiso wa Xilamba laha xi hambanaka na Xibemba eka mipfumawulo na mofofoji hikuva Xibemba xi vulavuriwa hi vanhu vanyingi naswona xa amukeleka hi vavulavuri vo tala va le Zambia ni lava nga le ndzilekanweni wa Zambia na Zaire(Democratic Republic of Congo).

Eka ndzavisiso lowu Kamwangamalu u kombisa leswaku ririmi ra manana ri fanele ku dyondzisiwa naswona ku fanele ku simekiwa milawu ya mfumo leyi endlaka leswaku ririmi ra manana ri tekeriwa enhlokweni hi xikongomelo xo lava ku ringanisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tindzimi leti tlulaka mindzilekano to tanihi Xibemba na Xilamba. Kamwangamalu u tlhela a boxa leswaku ririmi ro ringanisiwa ri yelana ni swilo swa xiyimo xa le henhla naswona hi rona leri faneleke ku tirha eka vuhangalasamahungu, dyondzo ni ku dyondzisa va matiko ya le handle. Hambiswiritano mutsari loyi u kombisa leswaku tindzimi letimbirhi ti tekiwa ku va ti ri leto hambana leti tiyimeleke ti ri toxe.

Sitoe na van`wana (2003) eka matshalatshala ya vona yo hlanganisa Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Mozambiki va humile ni tsalwa leri pimanisaka tindzimi letimbirhi. EMozambiki va tirhisa vito ra Xichangana ku vula ririmi leri va ri vulavulaka kasi ntlawa lowu angarhelaka tindzimi leti katsaka Xitshwa na Xirhonga va wu vula 'Tsonga'. EAfrika-Dzonga Xitsonga i ririmi leri angarhelaka marin`wana yo hambana lama vulavuriwaka etikweni leri. Vatsari lava tekela enhlokweni ku hambana ni ku yelana loku nga kona exikarhi ka tindzimi leti. Sitoe ni van`wana va hlamusela leswaku xikongomelonkulu a ku ri ku ringeta ku hlanganisa matsalelo ya Xitsonga na Xichangana lama kombaka ku hambana ni ku yelana ko karhi. vatsari lava va kombisa kuhamabana loku hi ku boxa leswaku:

Xitsonga xa Afrika-Dzonga xi tirhisa xitatisi xa milomo xa [b] kasi eMozambiki va tirhisa xitatisi xa [b`] lexi ku nga xitatisi xa milomo xo bulukela endzeni. Swikombiso leswi nyikiweke hi vatsari lava hi leswi: b`ava, b`uthu, b`anga. Sitoe ni van`wana va tlhela va kombisa leswaku ku na xitatisi xa [d`] lexi na xona ku nga lexo bulukela endzeni lexi kumekaka eka mipfumawulo ya Mozambiki kasi eAfrika-Dzonga va tirhisa xitatisi xa [d]. Xik: d`ingo, d`engechela na d`in`wa. Vatsari lava va paluxa ku hambana kun`wana hi ndlela leyi :

Xichangana	**Xitsonga**
Psala	tswala
Popsa	pyopya
Psha	phya
Bzala	byala
Bzanyi	byanyi
Lhiwa	dhliwa
Nlhulamethi	ndhlulameti
Sveka	sweka

© University of Venda

University of Venda

Hi tafula leri nga laha henhla, Sitoe ni van`wana va kombisa leswaku hi Xichangana xa Mozambiki ku tirhisiwa switatisi swa /ps/, /ps/, /psh/ , /bz/, /lh/, /nlh/, /sv/ leswi hi ku landzelelana ka swona swi hambanaka ni swa le Afrika-Dzonga leswi landzelaka: /tsw/, /py/, /phy/, /by/, /dhl/, /ndhl/, /sw/.

Vatsari lava va tiyisa mhaka ya leswaku matwariselo ya switatisi swa malaka ni swa xitatlhelo ya hambana eka matiko lamambirhi lama ku kaneriweke hawona. Vatsari lava va tlhela va kombisa nakambe leswaku loko ku yisiwa marito eka vundhawu ku tirhisiwa swirhangi swa e- na a- tanihilaha swi tirhisiwaka hakona eka Xitsonga na Xichangana. Xikombiso: exikolweni/ axikolweni.

Sitoe ni van`wana va tlhela va paluxa leswaku laha ku tirhisiwaka /zv/ eMozambiki ku tirhisiwa /dzw/ eAfrika-Dzonga, xik: zvihala > dzwihala.

Vatsari lava va kombisa leswaku ku yelana loku nga kona eka tindzimi leti ku kumeka laha Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Mozambiki swi tirhisaka switwari swa ntlhanu leswi ku nga **a, e, i, o,** na **u** leswi nyikiweke laha hansi.

B**a**nga
V**e**le
M**i**ri
V**o**ko
h**u**ku

Xin`wana lexi vatsari lava va xi kumeke hi leswaku eka switatisi swa xinhompfu ku tirhisiwa **n`, m** na **n**. Xikombiso: n`anga, man`ini, mbuti, mfenhe, mpfula, nsuna, ndlela, ntangu, nkuku. Vatsari lava va kumile leswaku ku yelana kun`wana ku le ka mahlanganisi kumbe marito lama hlanganisaka swiphemu swa swivulwa lama ya tsariwaka ya tiyimelerile swa wona. Xikombiso: ni, na, hi eka ;

Makasani ni mufana vabula
Makasani i mutirhi
Makasani hi yena mutirhi.

Vatsari lava va kombisa leswaku marito ya mbuyelelo na wona ya tsariwa tanihi rito rin`we eka tindzimi letimbirhi. Xikombiso :fambafamba, madzanadzana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Sitoe ni van`wana va tlhela va kombisa leswaku mavitinkatsano ya tsariwa ya ri rito rin`we nakambe. Xikombiso : xihahampfhuka, nhlokomhaka, nhlampfintima. Ndzavisio lowu i wa nkoka swinene tanihileswi wu pimaniseke tindzimi ta Xitsonga laha na kona ku nga ni rin`wana ra tindzimi leti nga ta tirhisiwa ku pimanisa ni Xichangana xa Zimbabwe.

Hutchison (1991) u kamberile ririmi ra Kanuri leri vulavuriwaka ematikweni ya Niger na Nigeria. Hutchson u langutile ku hambana exikarhi ka marin`wana ya Kanuri, xiyimo xa ririmi leri ematikweni lamambirhi na ku hambana eka mipfumawulo leyi paluxiwaka eka matsalelo ya ririmi leri eka matiko lama xikan`we ni ku hambana eka mofoloji ni vulongoloxamarito. Hutchison u tlhela a boxa leswaku ku hambana ka tindzimi leti a hi lokukulu lero nhlanganiso wa tona wu nga endliwa hi ku olova. Mutsari loyi u nyika ni swikombiso swa ririmi ra Gulmancema ra le Burkina Faso ni ra Quecha leswi fikeleleke ndzinganiso hi ku tirhisa ririn`wana leri nga ni xiyimo xa le henhla ku huma ni matsalelo lamanene yo toloveleka lama nga hetiki timali. Hutchson u bumabumela leswaku tindzimi letimbirhi ti fanele ku hlamuseriwa kahle ku tlhela ku va ni nhlangano wa vayimeri va matiko lamambirhi leswaku va ta kanela hi ta ku hlanganisiwa ka tindzimi leti.

Mpanga (2001) eka ndzavisiso wa yena u kombisile mitlhontlho leyi nga kona eku hlanganiseni ka tindzimi ta Mozambiki na Malawi hikokwalaho ka nkucetelo wa Xiphutukezi na Xinghezi. Mpanga u kombisa leswaku tindzimi ta le Mozambiki ti ni nkucetelo wa Xiphutukezi kasi ta le Malawi ti kuceteriwa hi Xinghezi. Xiyimo lexi xi yelana ni xa Xitsonga lexi nga ni nkucetelo wa Xibunu na Xinghezi etikweni ra Afrika-Dzonga kasi eZimbabwe xi ri ni nkucetelo wa Xinghezi.

Mpanga u tlhela a boxa leswaku xin`wana lexi endlaka leswaku tindzimi ti ya ti hambana i mhaka ya xiyimo lexi ti nyikiwaka ematikweni lomu ti vulavuriwaka kona. Mpanga u vula leswaku matiko yan`wana ya navela leswaku ku va ni tindzimi to karhi leti tekeriwaka enhlokweni ku tlula tin`wana. Mpanga u tlhela nakambe a engeta a ku swilo swa muxaka lowu swi vangiwa hi tipolitiki ta tiko ni ta tindzimi laha tindzimi to karhi ti tshikileriwaka hi xikongomelo xo lava ku tlimbetela vavulavuri va tona eka tindzimi ta vanhu va nhlayo yinyingi kumbe ya varhangeri va matiko.

© University of Venda

University of Venda

Mooney na van`wana (2011) na vona va vulavula mavonelo ya Kayambazinthu loko va hlamusela theme ra "*linguistic imperialism*" leri kongomisaka eka ku sindzisa vavulavuri van`wana ku va va vulavula ririmi rin`wana ra lava nga ni matimba ematshan`wini ya ririmi ra vona. Mooney ni van`wana va boxa leswaku tindzimi to tala ta misava ti le ka nxungeto hikokwalaho ka switandzhaku swa vukolonyi bya matiko ya Yuropa lama nga hangalasa tindzimi to fana ni Xinghezi. Mooney na van`wana va kombisa leswaku mhaka leyi yi endlile leswaku vavulavuri vo tala va tindzimi tin`wana va sukela tindzimi ta vona va tirhisa rona.

Vatsari lava va ya emahlweni va kombisa leswaku loko vavulavuri va nga ha tirhisi ririmi ra vona va lahlekeriwa hi swo tala swa ndhavuko wa vona, hambi ni maehleketelelo ya vona ma hetelela ma nga ha ri wona ya ntumbuluko.

Mooney na van`wana va tlhela va tshikilela leswaku loko rixaka ri ri ehansi ka ntshikilelo wa swa tindzimi, vavulavuri va tindzimi ta vanhu va nhlayo yintsongo va pfumarisiwa leswo tala swo tanihi dyondzo, vukorhokeri byin`wana bya xinawu ni bya mavandla yan`wana ya mfumo. Vatsari lava va kombisa leswaku ririmi ro karhi ri nga lahlekeriwaka hi marito yo tala hikokwalaho ka ntshikilelo lowu, leswi tisaka ku hambana ka tindzimi leti welaka eka ntlawa wun`we.

Timhaka leti andlariweke eka nkambisiso lowu ti yelana ni leti humelelaka eka ririmi ra Xichangana xa Zimbabwe lexi nga riki ni mfanelo yo hluvukisiwa yo fana ni tindzimi to tanihi Xindhevele na Xixona. Eka ndzavisiso lowu mhaka leyi yi nga pfuna eka xiyenge xa swivangelo swa ku hambana ka tindzimi ta Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe.

2.4 NKATSAKANYO

Milavisiso leyi endliweke yi kombisa leswaku tindzimi ta misava ta swi kota ku aviwa ku ya eka mitlawa yo hambanahambana hi ku languta vuvulavuri bya tona eka swiyenge swa mipfumawulo, xivumbeko xa marito, vulongoloxamarito ni tinhlamuselo ta marito. Milavisiso leyi yi kombisile ku aviwa ka tindzimi ta Yuropa laha ku kombisiweke migingiriko ya swidyondzeki swo tanihi Sir Willam Jones, Dugall Sterwart, Franz Bopp, Rasmus Rask, Jakob Grimm ni van`wana. Eka swidyondzeki leswi, miehleketo leyi nga ta tekeriwa enhlokweni hi leyi ya Rask tanihileswi a hlamuseleke leswaku swa koteka ku kuma ku hambana eka tindzimi leti

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kombaka vuxaka. Mhaka leyi yi sekela xiyimo lexi nga kona exikarhi ka Xichangana xa Zimbabwe ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

Milavisiso yin`wana leyi kambisisiweke yi vulavula hi ku aviwa ka tindzimi ta Afrika hi ku angarhela. Eka milavisiso leyi ku kombisiwile migingiriko ya swidyondzeki swo tanihi Greenberg, Doke, Cole na Canonici. Eka ndzima leyi ku kambisisiwile nakambe hi ku aviwa ka tindzimi ta xitiko xa Bantu laha ku nghenisiweke xandla hi swidyondzeki swo hlaya swo tanihi Appleyard, Bleek, Guthrie, Doke na Cole, na Baumbach.

Eku aviweni ka tindzimi ta xitiko xa Bantu ta le vuxeni bya le dzongeni wa tikonkulu ra Afrika ku tlhele ku kombisiwa hilaha Xitsonga xi aviwaka hakona. Eka milavisiso leyi ku kumiwile leswaku ku ni tindzimi tinharhu leti welaka ehansi ka Xitsonga ku nga leti landzelaka: Xitsonga, Xirhonga, na Xitshwa. Kambe ku kumiwile leswaku van`wana va engetela ririmi ra Xihlengwe eka tindzimi ta leti welaka ehansi ka Xitsonga. Eka yin`wana ya milavisiso ku paluxiwile leswaku swidyondzeki swo tanihi Doke na Cole swi kombisile leswaku a swi olovi ku ba ndzilekano exikarhi ka ririmi ni ririn`wana. Mhaka leyi yi yelana ni xiyimo xa tindzimi ta Xitsonga laha hi hetelelaka hi nga swi tivi leswaku Xichangana lexi vulavuriwaka eZimbabwe i ririn`wana ra Xitsonga xa Afrika-Dzonga, kumbe Xitsonga xa Afrika-Dzonga i ririn`wana ra Xichangana xa Zimbabwe, kumbe tindzimi leti i tindzimi leti tiyimelaka ti ri toxe xana ke?

Milavisiso leyi xopaxopiweke yi kombisa leswaku tindzimi leti nga ni vuxaka kumbe leti kombaka ku va ti huma eka mutswari un`we ta swi kota ku va ni ku hambana ko karhi eka swiyenge swa vuvulavuri leswi katsaka mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, xivumbeko xa swivulwa ni tinhlamuselo ta marito. Eka ndzima leyi ku kambisisiwile milavisiso leyi pimanisaka tindzimi ta Yuropa ni ta Afrika.

Vatsari vo hambana va kombisa swivangelo swa ku hambana ka tindzimi swo tanihi nkucetelo wa tindzimi tin`wana leti vavulavuri va ririmi ro karhi va akelaneke na tona kumbe leti a ti tirhisiwa hi nkarhi wa vukolonyi. Swin`wana swa swivangelo leswi boxiweke i timhaka ta ku cinca ka ririmi eka swiyenge swo tanihi ku cinca ka mipfumawulo ya marito, ku cinca ka tinhlamuselo ta marito, ku cinca ka swivumbeko swa marito na ku cinca ka malongolokelo ya marito eka swivulwa.

© University of Venda

University of Venda

Eka ndzavisiso lowu na kona ku ta pimanyiwa tindzimi ta Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku tlhela ku langutiwa ni swivangelo swo hambanahambana leswi hambanisaka kumbe leswi endlaka leswaku tindzimi leti ti yelana eka mipfumawulo, xivumbeko ni tinhlamuselo ta marito ni swivulwa swo karhi.

Eka ndzavisiso lowu, ku ta tekeriwa enhlokweni ntirho wa Bleek eka ku ava tindzimi ta xitiko xa Bantu tanihileswi wu khumbeke swiyenge swinharhu swa nkoka swa mipfumawulo, swivumbeko ni tinhlamuselo ta marito. Ndzavisiso lowu na wona wu ta languta swiyenge leswi languteke hi Bleek kambe ku kongomisiwe eka tindzimi ta Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe hi xikongomelo xo lava ku vona vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tindzimi leti.

© University of Venda

3.0 NKANELO WA KU HAMBANA EXIKARHI KA XITSONGA XA LE AFRIKA-DZONGA NI XICHANGANA XA LE DZIMBABWE

3.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku ta paluxiwa tindhawu lomu ku kumekaka ku hambana exikarhi ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe leti katsaka mipfumawulo, swivumbeko swa marito, vulongoloxamarito ni tinhlamuselo ta marito. Ku ta tlhela ku kaneriwa ni swivangelo swa ku hambana loku.

3.2 KU HAMBANA EKA MIPFUMAWULO YA MARITO

3.2.1 Ndzakahato ni nomuhato

[B**y**] na [b**w**]

Ndzakahato ku kongomisiwa eka ndzhundzuluko wa mipfumawulo laha switatisi swo karhi leswi a swi nga ri swa malaka eku sunguleni swi twarisiwaka hi ku khumbisa ririmi eka malaka leswaku swi va na mpfumawulo wa lakalaka. Xitatisi xa malaka kumbe xa ndzakahato xi tihlawulekisa hi xitwalana xa ***y*[j]** lexi ku nga mpfumawulo wa lakalaka (O` Grady et al 2010:251). Nomuhato hilaha xitatisi lexi a xi nga ri xa milomo xi engeteriwaka swihlawulekisi swa milomo loko xi twarisiwa. Xitatisi nomuhato xi tihlawulekisa hi xitwalana xa ***w*[w]** (Shabangu 1996:74).

Hi ta xiya switatisi leswi landzelaka:

Marito yo tala lama twarisiwaka hi ku lakahatiwa eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ya tala ku va ya twarisiwa ya nomuhatiwile hi Xichangana xa Zimbabwe. Xitatisi xa [by] xi twarisiwa xi ri xa malaka eAfrika-Dzonga kasi eZimbabwe va tirhisia xitatisi xa nomuhato xa [bw] eka marito yo karhi. **Xik**:

Afrika-Dzonga	Zimbabwe
B**y**alwa, b**y**ala	b**w**ala
Byanyi	b**w**anyi,b**w**asi
vabya	vab**w**a
Byela	b**w**ela
Holobye	holob**w**e

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Loko xirhangi vu- xi rhangela nsinya wa riviti lowu sungulaka hi xitwari hi kuma ndzakahato eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Xik: b**y**anyi> **vw**anyi > vu-anyi (Golele 2013: 92). Switatisi leswi a swi hundzuki ngopfu eka Xichangana xa Zimabwe. Leswi hi swona leswi endlaka leswaku ku va ni ku hambana eka mipfumawulo ya switatisi leswi ni ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Eka Xichangana xa Zimbabwe swi nga vumbiwa hi ndlela leyi:

B**w**anyi > **vw**anyi > vu-anyi.

Hi tlhela hi kuma ku hambana loko ku va na ndzhundzhuluko wa mipfumawulo eku vumbeni ka vundhawu na ntsongahato wa maviti. Loko ku vumbiwa vundhawu kumbe ntsongahato wa maviti lama helaka hi peletwana ra **va, ve, vi, vo** na **vu** ku va ni ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzakahato eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Hi ta xiya swikombiso swa ntsongahato leswi landzelaka:

		Afrika- Dzonga	Zimbabwe
Rhavi	>	xirhab**y**ana	cirhab**w**ana
Dzovo	>	xidzob**y**ana	cidzob**w**ana
Huvo	>	xihub**y**ana	cihub**w**ana
Ndleve	>	xindleb**y**ana	cindleb**w**ana
Nguluve	>	xingulub**y**ana	cingulub**w**ana
Ntshava	>	xintshab**y**ana	citshab**w**ana/ citshavana
Huvo	>	ehu**by**eni	ehu**bw**eni
Dzovo	>	edzob**y**eni	edzob**w**eni

Eka swikombiso leswi nyikiweke laha henhla xitatisi xa *v* xi hundzuka ***by*: *v* > *by*** eka ntsongahato wa maviti kasi kun`wana xi hundzuka loko maviti ya vekiwa eka vundhawu. Maendlelo lama nga laha henhla ya humelela eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi eka Xichangana xa Zimbabwe swi humelela hi mukhuva lowu: ***v* > *bw***

Loko hi xiya swikombiso leswi hi tlhela nakambe hi vona leswaku vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va hambana ni lava va Xitsonga xa le Afrika-Dzonga hikokwalaho ka leswaku vona a va tikarhati ngopfu hi ku hundzula mipfumawulo leyi a yi ri kona eku sunguleni rito ri nga si yisiwa eka vundhawu kumbe ntsongahato. Loko hi teka rito ra rhavi hi vona leswaku ri hundzuka hi mukhuva lowu:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Rhavi > xirha**vw**ana > xirha**by**ana	Cirha**vw**ana > cirha**bw**ana
Dzovo > edzo**vw**eni > edzo**by**eni	Dzovo > edzo**vw**eni> edzo**bw**eni

Loko hi languta ntsongahato lowu kumbe ku yisiwa ka marito eka vundhawu hi kuma leswaku eka Xichangana xa Zimbabwe a ku na ku cinca ngopfu loko hi pimanisa ni loku nga kona eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga lexi kombisaka vuhambanyisi(dissimilation) lebyi heleleke. Mpfumawulo wa **vw** wa hundzuriwa wu va **by** eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi eka Xichangana xa le Zimbabwe a wu hundzuleriwi makumu. Xivangelo xa ku hambana ka matwariselo ya marito lama i ku vevukisa matwariselo loku endliwaka hi vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe.

3.2.2 Xitatisi xa malaka ni xa milomo xa rito

[By] na [b]

Xitatisi xa malaka xi tihlawulekisa hi xitwalana xa ***y [j]*** tanihilaha xi hlamuseriweke hakona eka 3.2.1 ehenhla. Xitatisi xa milomo hi lexi xi twarisiwaka loko milomo yi tshinelelana yi ko yi khumabana ivi moya wu bulukela ehandle. Xik: b,p,m. Mpfumawulo wa rito wu twarisiwa loko tisinga ta rito ti va kusuhi na kusuhi swinene lero nkhuluko wa moya wu ti sindzisa ku rhurhumela loko wu humela ehandle. Xikombiso: b, d, z. (Fromkin na Rodman 1988: 35-39)

Xitatisi xa malaka xa **by**[**bj**] eka Xitsonga xi hundzuriwa xi va xa milomo **b**[**b**] hi Xichangana xa Zimbabwe eka marito yo karhi. Vavulavuri vanyingi va Xichangana xa Zimbabwe a va wu tirhisi mpfumawulo wa xitatisi xa malaka loko swi fika eka marito yo karhi.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Byongo	**b**ongo
	Byokota	**b**okota

Byongo bya ngwenya bya dlaya
Bongo ba ngwenya ba dlaya

Ku hambana ka xitatisi xo sungula eka rito ***byongo*** na ***bongo*** ku endla ni leswaku switwananisi swa nhlokomhaka swi hambana na swona. Loko marito lama ya nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tirhisiwangi eka swivulwa ya twala wonge ni lamo hambana, kambe hi ntiyiso ya vula nchumu wun`we.

Vavulavuri va Xitsonga va Afrika-Dzonga va lakahata marito lawa kasi va le Zimbabwe va ya twarisa ya ri ya milomo. Leswi swi kombisa leswaku vavulavuri va Zimbabwe va hundzula xitatisi xa malaka xa by[bj] leswaku xi va xa nomuhato bw[bw] kumbe xa milomo xa b[b].

Ku hambana kun`wana ku tikomba ngopfu eka masivikomba. Masivikomba ya marito lama hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga ya twarisiwaka hi ndlela leyi: Lebyi, lebyo, lebyiya, lebyiyani, kasi hi Xichangana xa Zimbabwe vavulavuri vo tala va twarisa va ku: lobu, lobo, lobuya, lobuyani.

Xik :	**Ndhawu ya 1**	**Ndhawu ya 2**	**Ndhawu ya3**	**Ndhawu ya 4**
	vucema **lebyi**	vucema lebyo	vucema lebyiya	lebyiyani
	vucema **lobu**	vucema lobo	vucema lobuya	lobuyani

Swivulwana leswi nyikiweke laha henhla swi vulavula mhaka yo fana kambe swi hambanisiwa ntsena hi risivikomba ra ndhawu yo sungula, ya vumbirhi, ya vunharhu ni ya vumune.

Mhaka leyi ya xitatisi xa by[bj] na b[b] yi tlhela yi humelela ni le ka swihluvi swin`wana swa mbulavulo swo tanihi risivinene: **by**ona> **b**ona, rihlawuri: **by**ihi> **b**ihi, rifuwi :**by**anga > **b**anga, risivintalo : hinkwa**by**o > hikwa**b**o ni swin`wana ni swin`wana.

Xin`wana lexi nga vangelaka ku hambana ka matwariselo ya switatisi leswi ku nga va ku ri mhaka yo vevukisa matwariselo(*articulatory simplification*) (O` Grady et al 2010:247-248) loku kumekaka eka marin`wana ya ririmi ra Xichangana xa Zimbabwe kambe leswi nga humeleleki eka Xitsonga xa Afrika- Dzonga.

3.2.3 Xitatisi xa malaka ni xa milomo xo kala rito py[pj] na p[p]

Xitatisi xa malaka xi hlamuseriwile eka **3.2.1.** kasi nhlamuselo ya xitstisi xa milomo yi nyikiwile eka **3.2.2.** Webb na Sure (2000:137) va hlamusela xitatisi xo kala rito tanihi xitatisi lexi loko xi twarisiwa tisinga ta rito ta tsanyuka ivi moya wu khuluka hi ku olova wu ri karhi wu humela ehandle hi ximpya xa rito kambe ku ri hava ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

rhurhumela ka tisinga ta rito. Xitatisi xa malaka xa py**[Pj]** xi tirhisiwa eAfrika-Dzonga kasi eZimbabwe va tirhisa xitatisi xa milomo xa p[p]. Xitatisi xa malaka xa py[pj] xi hundzuriwa xi va xa milomo p[p] eZimbabwe.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Pyopya	**p**opa
	Mufana u pyopyiwile	Mufana u popiwe

Marito lamambirhi ya hambanisiwa hi ku va eka rito lero sungula ku ri ni xitwalana xa [y] kasi eka leri ra vumbirhi xitwalana lexi a xi twarisiwi. Leswi swi siya rito leri ri ri karhi ri twarisiwa ri ri ni switatisi swa milomo eka Xichangana xa Zimbabwe. Leswi swi nga va swi vangiwa hi mhaka yo vevukisa matwariselo leswi kumeka eka marin`wana ya Xichangana xa Zimbabwe hikuva a ku na rito ra ririmi rin`wana ra le ka tiko ra Zimbabwe leri ri nga kusuhi na rito leri.

3.2.4 Xitatisi xa malaka ni xa alivhiyola xa rito dy[dj] na d[d]

Nhlamuselo ya xitatisi xa malaka yi nyikiwile eka 3.2.1ehenhla, kasi xitatisi xa alivhiyola hi lexi twarisiwaka loko ririmi ri ya khumba lwangu ra nomo hi le ndzhaku ka matino ya le henhla(Fromkin na Rodman 1988: 39). Nhlamuselo ya xitatisi xa rito ka ha ri yin`we na leyi nyikiweke eka 3.2.2. Xitatisi xa dy[dj] xi ni swihlawulekisi swa xitatisi xa malaka kasi xa d[d] xi ni swihlawulekisi swa xitatisi xa alivhiyola. Xitatisi lexi xa [dj] xi twarisiwaka xi ri xa malaka xa rito eAfrika-Dzonga kasi xi twarisiwa xi ri xa alivhiyola xa rito hi vavulavuri va Xichangana xa le Zimbabwe. Loko xi tsariwa xi ta va [d].

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Dyambu	**d**ambo
	Swakudya	swakuda
	Dyambo leri ra hisa ngopfu	**D**ambo leli la hisa ngopfu
	Swaku**dy**a leswi swa nandziha ngopfu	Swaku**d**a leswi swa nandziha ngopfu

Marito lama sungulaka hi switatisi leswi swa [dj] na [d] ya hambana hikokwalaho ka ku va vavulavuri va Zimbabwe va vevukisa ma twariselo ya mipfumawulo ya mavito yo karhi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.5 Xitatisi xa malaka ni xa nomuhato xo kala rito py[py] na pw[pw].

Nhlamuselo ya xitatisi xa malaka yi andlariwile eka 3.2.1, kasi ya nomuhato yi nyikiwile eka 3.2.1. Xitatisi xa malaka xa [pj] lexi nga xa ndzakahato hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga, xa nomuhatiwa xi va [pw] hi vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe. Switatisi leswi swi hambanisiwa hi xitwalana xa ***y*** ni xa ***w.*** Switwalana leswi hi swona swihlawulekisinkulu swa ndzakahato na nomuhato wa mipfumawulo hi ku landzelelana ka swona. Hi ta xiya matirhelo ya swona laha hansi.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Pyaxa	**pw**axa
	Pyi!	**pw**i
	kokwana u pyaxa vukanyi	Kokwani u pwaxa vukanyi.
	Gezani u tshama a lo pyi, hi thyaka.	Gezani u tshama a lo pwi, hi chaka.

Eka swikombiso leswi vavulavuri va le Zimbabwe va twarisa mpfumawulo wa **w** laha va le Afrika-Dzonga va twarisaka xitatisi xa malaka lexi loko xi tsariwa xi vaka ni xitwalana xa ***y*** xa malaka. Mavulavulelo lama ma kumeka eka marin`wana yo tala ya Xichangana xa Zimbabwe leswi kombisaka leswaku vavulavuri vanyingi lo tshama va ri ni matwariselo ya vona ya mipfumawulo hi ndlela yo vevuka leswi va hambanisaka ni EAfrika- Dzonga.

3.2.6 Xitatisi xa malaka ni lexi nomuhatiweke xa rito

phy[phj] na **phw[phw],**
mby[mbj] na **mbw[mbw]**

Nhlamuselo ya xitatisi xa malaka yi nyikiwile eka 3.2.1 le henhla. Nhlamuselo ya xitatisi xa nomuhato na yona yi andlariwile eka 3.2.2. Xitatisi xa ndzakahato xa rito xi tikomba hi swihlawulekisi swa [h] na [y] kasi lexa rito xa nomuhato xi tikomba hi xitatisi xa [h] na [w]. Switatisi swa ndzakahato swa rito leswi twarisiwaka hi ndlela leyi eAfrika-Dzonga, swi twarisiwa swi va swa nomuhato hi Xichangana xa Zimbabwe. Hi ta xiya marito lama landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Ph**y**ama	ph**w**ama
	Ph**y**andlani	ph**w**andlani

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Phya	phwa
Phyandlasa	phwandlesa
Vhilwa ri **phy**ile	Vhilwa li **phw**ile
Mukhegula u **phy**and**l**asile nhwala	Mukhegulu u **phw**and**l**esile nhwala

Kuhambana ka marito lama boxiweke laha i switwalana swa [y] na [w] leswi ku nga swihlawulekisinkulu swa ndzakahato ni nomuhato. Eka Xitsonga, marito lama ya twarisiwa hi ku lakahata ya tlhela ya va na asipirexeni kasi hi Xichangana ya twarisiwa hi ku nomuhata na asipirexeni.

Hi ta xiya swikombiso leswi nga ni mipfumawulo ya **[Mby]** na [**mbw**]

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Mbyana	mbwana
	Mbyanyi	mbwanyi
	Ntlambya	tlambwa

Switatisi leswi swi nga tlhela swi humelela loko ku va na ndzhundzuluko wa mipfumawulo loko ku vumbiwa vundhawu kumbe ntsongahato wa maviti. Hi ta xiya swikombiso swa vundhawu leswi landzelaka:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Nambo/u	>	ena**mby**eni	ena**mbw**eni
Rhambu	>	erhambyini	erhambwini/erhambweni
Rhumbu	>	erhumbyini	erhumbwini
Swikwembu	>	eswikwembyini	eswikwembwini

Hi ta xiya xikombiso xa ntsongahato wa maviti laha hansi:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Rhumbu	>	Xirhu**mby**ana	cirhu**mbw**ana
Nambu	>	xinambyana	cinambwana
Rhambu/o	>	xirhambyana	cirhambwana
Mbyana	>	ximbyanyana	cimbwanyana

Rito leri helaka hi peletwana ra **mbu** ri hundzuka rito ra ndzakahato eka Xitsonga kasi eka Xichangana xa Zimbabwe ri tala ku twarisiwa ri va ra nomuhato. Vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va vulavula hi ndlela leyi vevukeke leswi ku nga xona xivangelo xin`wana xa ku hambana ka mipfumawulo leyimbirhi. Eka xitatisi xa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

[**mbw**], hi nga vula leswaku lowu i nkuhetelo wa ririmi ra Xixona hikuva rito ra **mbyana** ri vuriwa i**mbw**a leswi kombaka vuxaka lebyikulu na rito ra **mbw**ana.

3.2.7 Xitatisi xa malaka xa rito ni xa ntsetelo [phy] na [ch]

Nhlamuselo ya xitatisi xa malaka yi nyikiwile eka 3.2.1. Xitatisi xa ntsetelo hi lexi twarisiwaka loko swirho swi pfalela moya kun`wana ivi swi hambanisiwa hi ku hatlisanyana(Golele 2013: 81) na (O`Grady et al 2010: 28). Xikombiso: ch, j.

Laha vavulavuri va Xitsonga va Afrika-Dzonga va twarisaka man`wana ya marito lama tirhisaka xitatisi xa [phy] vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va ta tirhisa xitatisi xa [ch]. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Phyaphyarha	**ch**acharha
	Vuswa bya **phy**aphyarha.	Vuswa ba **ch**acharha

Vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va tala ku tirhisa rito ra ***phyaphyarha*** leri nga ni switatisi swa ndzakahato kasi vavulavuri va le Zimbabwe va tirhisa ra ***chacharha*** ntsena. Vavulavuri va Zimbabwe va twarisa hi ndlela leyi oloveke swinene loko hi pimanisa ni lava va Xitsonga xa le Afrika-Dzonga.

3.2.8 Xitatisi xa malaka xa rito ni xitatisi xa xitatlhelo

thy[thj] na tlh[tlh]

Nhlamuselo ya xitatisi xa malaka yi nyikiwile eka 3.2.1 ehenhla. Kasi xitatisi xa xitatlhelo xi hlamuseriwa hi Golele(2013:) tanihi xitatisi lexi tumbuluxiwaka loko ririmi ri siva nkhuluko wa moya ivi ri ya khumba malaka kumbe alivhiyola kutani moya wu ya huma hi le matlhelo ka ririmi.

Swikombiso swa xitatisi xa malaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xitatisi xa xitatlhelo eka Xichangana xa Zimbabwe swi andlariwa hi mukhuva lowu laha hansi:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Thyeke	**tlh**eka
	Miroho ya **thy**eke yi nandziha ngopfu	Murhoho wa **tlh**eka wu nandziha ngopfu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito lama ya hambanisiwa hi matwariselo ya switatisi swa [thy] na [tlh] leswi ku nga switatisi swa malaka ni xithatlhelo hi ku landzelelana ka swona. Vavulavuri va Xitsonga xa le Afrika-Dzonga hi vona lava tirhisaka xitatisi xa malaka kasi va Zimbabwe va tirhisa xitatisi xa xitatlhelo lexi va vonaka xi olovile ku tlula le xa le Afrika-Dzonga.

3.2.9 Xitatisi xa malaka eka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni mpfumaleko wa xitatisi xa malaka eka Xichangana xa le Zimbabwe

Nhlamuselo ya xitatisi xa malaka yi nyikiwile eka 3.2.1 le henhla. Ku hambana kun`wana loku hi ku kumeke eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa Zimbabwe ku va kona loko ku humelela ndzhundzuluko wa mipfumawulo eku vumbeni ka ntsongahato wa maviti. Loko riviti ri hela hi peletwana ra **–la** / **-le, -ri** na **-rhi** ku va ni ku hundzuka ko karhi ka mipfumawulo. Hi ta xiya mahundzukelo ya mipfumawulo leyi laha hansi:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Ndle**la**	>	xindle**dya**na	cindle**la**na
Vele	>	xivedyana	civelana
Murhi	>	ximudyana	cimurhana
Tlharhi	>	xitlhadyana	citlharhana
Rho**le**	>	xirho**dya**na	cirho**la**na
Tshu**ri**	>	xitshu**dya**na	citshu**rha**na
Nkarhi	>	xinkadyana	cikarhana

Marito lama longoloxiweke laha henhla loko ya yisiwa eka ntsongahato ya twarisiwa ya ri ya ndzakahato hi Xitsonga xa le Afrika-Dzonga kasi eka Xichangana xa le Zimbabwe a ku na ku hundzuka ka mipfumawulo loko ku vumbiwa ntsongahato wa maviti. Vavulavuri va le Afrika -Dzonga va endla wonge va twarisa hi ndlela yo tikanyana leswi nga toloveriwangiki hi vavulavuri va le Zimbabwe.

3.2.10 Xitatisi xa milomo xo bulukela endzeni ni xa milomo xa nkhuhlano v[β]na b`[ɓ]

Xitatisi xa milomo xo bulukela endzeni xi twarisiwa loko moya wu pfaleriwa kun`wana enon`weni ivi wu kokeriwa endzeni (Webb na Sure 2000:151). Nhlamuselo ya xitatisi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xa milomo xi hlamuseriwile eka 3.2.2. Fromkin na Rodman (1988:43) va hlamusela xitatisi xa nkhuhlano tanihi lexi xi twarisiwaka loko nkhululuko wa moya wu humela ehandle hi le ka xivandla xo khuma swinene.

Xitatisi xa milomo xo bulukela ndzeni lexi twarisiwaka etikweni ra Zimbabwe xi tsariwa xi va [b`], eka matshalatshala ya vona yo huma ni matsalelo yo ringanisiwa. Vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va tirhisa xitatisi xa [v] xa milomo xa nkhuhlano eka mipfumawulo leyi twarisiwaka yi ri ya milomo yo bulukela ndzeni hi vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe. Mpfumawulo lowu wu twarisiwa ngopfu eka ririrmi ra Xixona leri akalaneke na Xichangana etindhawini to tala ta tiko ra Zimbabwe. Hi ta xiya xikombiso lexi landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	vindza	**b**`indza:
	vandza	b`andza:
	veleka	b`eleka

Njhakeni u vindziwile hi mapa kokwana N`waMasipiki u vandza timongo.	Njhakeni u b`indziwile hi mapa kokwani N`waMasipiki wa b`andza timongo
Ku veleka vukosi	ku b`eleka vukosi

Ku tlhela ku va ni marito man`wana lama twarisiwaka hi ndlela yin`wana hi Xitsonga kasi hi Xichangana ya tama ya ha twarisiwa ya ri ni xitatisi xa [b`]. Marito yo tala ya muxaka lowu ya lombiwa eka Xixona ni Xindhevele.

B`ava:	B`ava va yena va lovile
Tatana:	Tatana wa yena u lovile
B`andla:	Hlayisi u yisiwe b`andleni
Huvo:	Hlayisi u yisiwile hubyeni.
B`ulukutsa:	n`wana u tiwisele hasi a b`ulukutsa
Vumbuluka:	n`wana u tiwisele hansi a vumbuluka.

Webb na Sure (2000:151) va boxa leswaku tindzimi tin`wana ta Vantima leti twarisaka mpfumawulo wa xitatisi xa milomo xo bulukela ndzeni hi leti landzelaka: Chopi, Xixona Xixona, Inhambane(Xinyembani), Comorian na tindzimi ta vupeladyambu bya Afrika to tanihi Kpelle, Kalabari, na Nyangi. Loko hi xiya vuxokoxoko lebyi nga laha henhla hi nga boxa leswaku vavulavuri va Xichangana tanihileswi va humeke hi le Mozambiki va nga va va thumbile mpfumawulo lowu wa b` eka tindzimi ta Xicopi na Xinyembani leti a va akelane na tona khale va nga si fika

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eZimbabwe. Hi tlhelo lerin`wana va le Afrika-Dzonga a va tekelelangi mpfumawulo lowu leswi vangaka ku hambana ka switatisi leswi.

3.2.11 Xitatisi xa milomo ni xa milomo xo bulukela endzeni b[b] na b` [ɓ]

Nhlamuselo ya xitatisi xa milomo ni xa milomo xo bulukela endzeni swi nyikiwile eka 3.2.2 na 3.2.10 hi ku landzelelana ka swona. Xitatisi xa [b] i xitatisi xa milomo kasi xa [b`] i xa milomo xo bulukela endzeni. Switatisi swin`wana leswi twarisiwaka swi ri swa milomo eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga swi twarisiwa swi ri swa milomo swo bulukela endzeni hi Xichangana xa Zimbabwe. Hi ta xiya marito lama landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Banga	B`anga:
	Bangala	B`angala

Hanyani a wo ti**b**anga vusofa ba yena Ntsako u rhandza muroho wa **b**angala swinene	Hanyani a wo ti**b**`anga vusopfa bya yena Ntsako u rhandza murhoho wa **b**`angala swinene

Xivangelo xa ku hambana ka switatisi leswi ku nga va ku ri mhaka ya leswaku Vatsonga va le Zimbabwe a va akelanile ni Vacopi na Vatonga va Nyembani khale, na sweswi va ha akelanile ni tindzimi leti nga ni switatisi leswi to tanihi Maxona kasi Vatsonga va le Afrika-Dzonga a va wu lombanga mpfumawulo lowu.

3.2.12 Xitatisi xa alivhiyola xa rito ni xa alivhiyola xa xo bulukela endzeni d[d] na d[ɗ]

Nhlamuselo ya xitatisi xa alivhiyola yi andlariwile eka 3.2.4 kasi xitatisi xa alivhiyola xo bulukela endzeni xa [d`] xi twarisiwa loko ririmi ri khumba lwangu ra nomo endzhaku ka matino ya le henhla laha moya wu pfaleriwaka kun`wana ka xinkadyana xintsongo ivi wu bulukela endzeni (Webb na Sure 2000:151). Xitatisi xa [d] xi twarisiwa loko ririmi ri khumba alivhiyola naswona ri ri karhi ri ya emahlweni Marito lama nga ni xitatisi xa [d] eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ya twarisiwa ya ri na [d`] hi Xichangana xa Zimbabwe. Hi ta xiya marito lama nga laha hansi:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	dingu	d`ingo
	dokomela	d`okomela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

doledole	d`oled`ole
dongodela	d`ongod`ela
dowe/dohe	d`owe

Marito lama ya hambanisiwa hikokwalaho ka leswaku vavulavuri va Xitsonga va twarisa xitatisi xa **d** hi ku yisa ririmi emahlweni kasi vavulavuri va le Zimbabwe va twarisa hi ku kokela ririmi endzhaku naswona moya wu va wu kokeriwa endzeni swintsongo. Mpfuwalo lowu wa d` lowu tsariwaka tanihi d wa kumeka eka ririmi ra Xixona leswi vulaka leswaku vavulavuri va Xichangana xa Zizimbabwe va kuceteriwile hi ririmi leri.

3.2.13 Switatisi swa ntsetelo ni swa malaka thy[thj] na ch[tj]

Nhlamuselo ya xitatisi xa ntsetelo yi andlariwile eka 3.2.7 le henhla kasi nhlamuselo ya xitatisi xa malaka yi nyikiwile eka 3.2.1. Ku ni marito mangarimangani lama tirhisaka switatisi leswi yo tanihi lama leandzkelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Thyaka	chaka
	N`wana u lo pyi, hi **thy**aka.	N`wana u lo pwi, hi **ch**aka.

Marito lama ya hambanisiwa hi xitatisi swa [thy] lexi kumekaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa [ch] lexi tirhisiwaka eZimbabwe. Swi komba ingaku ku twarisa rito chaka swa vevuka ku tlula ku twarisa rito ra thyaka. Leswi hi swona leswi nga vangaka ku hambana loku.

3.2.14 Switatisi swa ntsetelo

tsh[Tsh] na dz[dz]

Nhlamuselo ya xitatisi swa ntsetelo yi andlariwile eka 3.2.7. Marito lama nga ni switatisi swa muxaka lowu a ma talangi. Hi ta xiya xikombiso lexi nga laha hansi.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Tshukile	dzukile

Dumisani u tshukile loko a vona nyoka. Dumisani u dzukile loko a vona nyoka.

Marito lama ya hambanisiwa ntsena hi **tsh** na **dz**.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Switatisi swin`wana swa ntsetelo hi leswi landzelaka:

[Ts] na [dz]

Vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va tirhisa [ts] laha vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va tirhisaka [dz] eka marito yo karhi. Hi ta xiya matirhiselo ya vona ya marito eka marito ni swivulwana leswi nga laha hansi. xin`wana lexi hambanisaka marito lama hi leswaku xitatisi xin`wana i xa rito kasi lexin`wana hi lexo kala rito.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Tsolo	dzolo

Rhulani u khinsamile hi ma**ts**olo Rhulani u khidzamile hi ma**dz**olo.

Ku hambana ka mipfumawulo ya switatisi leswi ku nga va ku vangiwa hi ku va Vatsonga va le Zimbabwe va tekelerile mpfumawulo wo huma eka Xindhevele hikuva rito ra tsolo ri vuriwa **idolo** hi ririmi leri.

3.2.15 Xitatisi xa xinhompfu ni xa ntsetelo

ns[**ns**] **na dz[dz]**

Hi tlhela hi vona nakambe leswaku vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va twarisa xitatisi xa xinhompfu xa [ns] hi xitalo laha hi Xichangana xa Zimbabwe va tirhisaka [dz]. Xik:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Khi**ns**ama	khi**dz**ama.

Ku hambana ku vangiwa hi ku hambana ka marin`wana ya Xichangana kumbe Xitsonga.

3.2.16 Mipfumawulo ya switwari swo hetelela/swiheteleri

Shabangu (1996:89) u hlamusela swiheteleri tanihi switwari leswi kumekaka makumu ka rito rin`wana. Ku ni ku hambana eka matwariselo ya marito man`wana emahetelelweni ya wona eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Zimbabwe. Hi ta xiya matirhiselo ya switwari swo hetelela eka maviti ni le ka maendli.

3.2.16.1 Eka maviti

Maviti yo tala ya hambanisiwa hi switwari swa **u** na **o,** laha xitwari xa **u** xi talaka ku tirhisiwa eAfrika-Dzonga kasi xa **o** xi tirhisiwa eZimbabwe. Maviti yan`wana hi lama landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Makum**u**	makum**o**
	Nomu	nomo
	Nguvu	nguvo
	Ndyangu	ndyango
	Hungu	hungo
	Rhambu	rhambo
	Xintu	xinto

Xivangelo xa ku hambana ka matwariselo ya marito lama a xi le rivaleni hikuva tindzimi tin`wana leti akelaneke ni Xitsonga/Xichangana kun`wana ta yelananyana kambe ti tlhela ti hambana na xona kun`wana. Marito ya Xichangana xa Zimbabwe ya ni swiheteleri swo fana ni swa tindzimi ta le Afrika-Dzonga to tanihi Xisuthu kumbe Xivhenda kambe tindzimi leti ti le kule na xona loko hi pimanisa ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga. xik: eka rhambo-lesapo/shambo, hungo-fhungo, nomo-molomo/mulomo. Nguvo-nguvho

Hi tlhela hi kuma ku hambana laha Xitsonga xa Afrika-Dzonga lexi hetisaka marito yo karhi hi xitatisi xa **a** kasi eZimbabwe va hetelela hi xitwari xa **i.** Leswi swi humelela eka marito lama landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Un`wan**a**	n`wan**i**
	Swin`wana	swin`wani
	Van`wana	van`wani
	Tatana	tatani
	Manana	manani
	Kokwana	kokwani

un`wan**a** ni un`wan**a** u ni mfanelo ya ku hanya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

un`wani na un`wani u na fanelo ya ku hanya

Ku hambana loku ku tikomba ku nga ri lokukulu lero loko munhu a nga yingiselangi kahle a nge swi twi. Tindzimi ta Zimbabwe tin`wana a ti na mahelelo ya muxaka lowu leswi kombisaka leswaku a ti na nkucetelo wo karhi eka Xitsonga lexi. Kumbexana ku hambana ku nga va ku tisiwile hi mhaka ya ku cinca ka mipfumawulo loku humelelaka eka tindzimi leti tumbulukeke eka mutswari un`we loko vavulavuri va tona va tshama etindhawini to hambana(Fromkin na Rodman 1988:298-299).

3.2.16.2 Eka maendli

Maendli i marito lama kombisaka migingiriko yo karhi (Golele 2013: 47). Eka maendli hi tlhela nakambe hi va ni ku hambana eka switwari swo hetelela. Loko hi veka riendli rin`wana ni rin`wana eka nkarhi wa sweswi eswivulweni, ri ta lungeleriwa peletwana ra **ka** eAfrika-Dzonga kasi eZimbabwe ku tirhisiwa peletwana ra **ko.** Ku hambana ku tikomba hi switwari swa **a** na **o** eka matiko lamambirhi.

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Teka	>	Teka**ka**	teka**ko**
Luma	>	luma**ka**	luma**ko**
Fuma	>	fuma**ka**	fuma**ko**
Famba	>	famba**ka**	famba**ko**

Hatlani hi yena a **fumaka** muganga wa le Xikhovo.	Hatlani hi yena a **fumako** muganga wa le Xikhovo.
Mufana loyi a **fambaka i** wa ka hina	Mufana loyi a **fambako** i wa ka hina
Mbyana leyi **lumaka** yi file	Mbwana leyi **lumako** yi file

Ku hambana loku a hi lokukulu. Ku nga va ku ri mhaka ya marin`wana ya tindzimi ta Xitsonga/ Xichangana lama twarisaka ku hambana ivi eku heteleni swi toloveriwa hi vavulavuri vo tala va ririmi rolero.

Loko riendli ri yisiwa eka nandzulo ri ta hetelela hi peletwana ra **-ki** hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi eZimbabwe ri hetelela hi peletwana ra **-ko.** Xitwari xa **i** ni xitwari

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xa **o** hi swona leswi hambanisaka matwaniselo ya marito ya vavulavuri va matiko mambirhi lama ku kaneriwaka hawona eka ndzavisiso lowu. Xik:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
helaka	>	heriki	heliko
teka	>	tekiki	tekiko

Lexi nga heriki xa hlola	Lexi nga heliko xa hlola.
wanuna loyi a nga tekiki u ta biwa	wanuna loyi a nga tekiko u ta biwa

Switwari swo hetelela swa maendli lama andlariweke laha henhla swi yelana ni leswi kumekaka eka Xindhevele lexi vulavuriwaka eZimbabwe. Xik: pela > okungapheliy**o**. Vatsonga lava va nga va va tekelerile maendlelo lama leswi vangeke ku hambana ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

3.2.17 Ku hambana ka mipfumawulo eka switwananisi

Switwananisi i swiphemu leswi tirhisiwaka ku twananisa swiphemu swo hambana swa xivulwa xin`we. Xivulwa xi fanele ku twala loko xitwananisi xi tirhisiwile hi ndlela ya kahle. Switwananisi swi tlhela swi endla leswaku riviti na riendli ri tirhisana (Shabangu 1996: 116). Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku ku ni ku hambana ko karhi eka switwananisi leswi tirhisiwaka hi vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni va Xichangana xa Zimbabwe. Hi ta languta switwananisi leswi landzelaka:

3.2.17.1 switwananisi leswi nga ni xitatisi xa ndzin`wihato ni xa milomo

[N`wi] na [mu]

Xitatisi xa **[n`w]** i xitatisi xa ndzin`wihato 1kasi **[m]** i xitatisi xa milomo. O` Grady et al (2010:640) u hlamusela switatisi swa ndzin`wihato tanihileswi tumbulukaka loko ririmi ri khumba lakalaka. Ku kuma nhlamuselo ya xitatisi xa milomo, vona 3.2.2.

Eka switwananisi leswi nyikiweke laha henhla ku ni ku hambana ka leswaku eka Xichangana xa Zimbabwe ku tirhisiwa xirhangi xa ntlawa wa 1 ku nga **[mu]** tanihi xitwananisi xa nhlokomhaka kasi eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku tirhisiwa alomofo ya kona leyi ku nga **[n`wi].** Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka:

Xik: Afrika-Dzonga Zimbabwe

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzi **n`wi** vonile tolo	Ndzi **mu** vonile tolo.
Ndza **n`wi** rhandza nsati wa mina	Ndza **mu** rhandza sati wa mina.

Loko hi swi xiyisisa hi kuma leswaku xitwananisi xa **mu** xi yelana ni xirhangi xa ntlawa wa 1 lero loko vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va vulavula a va tikarhati hi ku tirhisa alomofo ya **n`wi** leyi tirhisiwaka hi Vatsonga va le Afrika-Dzonga. A swi le rivaleni kuri hikokwalaho ka yini Vatsonga va le Zimbabwe va nga tirhisi alomofo leyi kasi kun`wana va yi tirhisa eka marito lama nga ni xirhangi xa mu. Xikombiso: mu-ingi> n`wingi. Leswi swi kombisa leswaku Vatsonga va le Afrika-Dzonga va nga va va tekelerile xitwananisi lexi eka marito yo fana ni leri paluxiweke laha henhla. Xik: **n`wi**ngi ndzi **n`wi** vonile.

3.2.17.2 switwananisi leswi nga xitatisi xa xirhurhumeri ni xa xitatlhelo

[R] na [l]

R i xitatisi xa xirhurhumeri kasi **l** i xa xitatlhelo. Golele (2013:83) u hlamusela xitatisi xa xirhurhumeri a ku xi twarisiwa loko yinhla ya ririmi yi khumba alivhiyola hi ku rhurhumela lokukulu. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Ndzi **ri** vonile sweswi	Ndzi **li** vonile sweswi.
	Risokoti **ri** lumile n`wana	Lisokoti **li** lumile n`wana.
	Ribye leri **ra** tika	Ribwe leli **la** tika.
	Jaha **ra** mina **ri** fikile kaya	Jaha **la** mina **li** fikile kaya.

Switananisi leswi nga laha henhla swi tirha ni swilo leswi welaka eka ntlawa wa 5 kumbe 11. Vavulavuri va Xitsonga va le Afrika-Dzonga va tirhisa xitwananisi xa **r-** kasi va le Zimbabwe va tirhisa xitwananisi xa **l-.** Ku hambana ku tisiwa hi switatisi swa **r** na **l** eka matiko lamambirhi hi ku landzelelana ka wona. Loko hi xiyisisa hi kuma leswaku Vatsonga va le Zimbabwe i khale va karhi va tirhisa xi twananisi xa l lexi tirhisiwaka hi tinxaka to tanihi Mandhevele leti va nga akelanangiki na tona. Kumbe va nga va va tirhisile mpfumawulo lowu ku sukela hi mikarhi leyi a va tshamile ni Vangoni etikweni ra Mozambiki hikuva eka Xixona lexi va akelaneke na xona a xi kona xi twananisi lexi. Hi tlhelo lerin`wana a swi twisiseki kuri hikokwalaho ka yini Vatsonga va Afrika-Dzonga va tirhisile xitwananisi xa **ri/ra** kasi ni Vatsonga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

van`wana va le ka matiko man`wana yo tanihi Mozambiki va ha tirhisa xitwananisi xa **li/la** hi xitalo.

3.2.17.3 switwananisi leswi nga ni xitatisi xa nkhuhlano ni xa ntsetelo xi [ʃ] na ci [tʃ]

ku kuma nhlamuselo ya xitatisi xa nkhuhlano vona 3.2.10 kasi xa ntsetelo vona 3.2.7 le henhla. Leswi i switwananisi leswi tirhaka ni maviti lama welaka eka ntlawa wa 7, ku nga lama nga ni xirhangi xa **[xi-]. X** i xitatisi xa nkhuhlano xo kala rito kasi **c** i xitatisi xa malaka xa ntsetelo. Hakanyingi vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va twarisa mpfumawulo wa xitatisi xa **[c]** ematshan`wini ya xitatisi xa **[x]** lexi twarisiwaka eAfrika-Dzonga. xik:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Xikhovha **xi** dlayile huku	Cikovha **ci** dlayile huku.

Ku hambana ku nga kona i ku tirhisa mipfumawulo ya **xi** na **ci** eka matiko ya Afrika-Dzonga na Zimbabwe hi ku landzelelana ka yona. Mpfumawulo lowu wa ***c*** wu tirhisiwa ngopfu eka tindzimi ta Xixona na Xivenda etikweni ra Zimbabwe. Vatsonga vo tala va akelanile ni Maxona lero hi nga kumbetela leswaku hi kona ku humaka nkucetelo lowu hikuva eAfrika-Dzonga a ku na ririmi rin`wana leri tirhisaka xitwananisi lexi leri nga vaka ri kuceterile Xitsonga lexi. Hi tiyisa leswi hikuva Vavhenda va le Afrika-Dzonga lava tirhisaka mpfumawulo lowu wa **c** (tsh) va akelanile ni Vatsonga lava nga tekelelangiki mpfumawulo lowu.

3.2.17.4 switwananisi swa switatisi swa ntsetelo [Xa] na [ca]

Mipfumawulo ya switwananisi leswi ya ha fana ni leyi boxiweke laha henhla. Leswi i switwananisi leswi tirhaka ni maviti lama welaka eka ntlawa wa 7 nakambe leswi na swona swi hambanisiwaka hi mipfumawulo wa xitatisi xa **x** na **c**. hi ta xiya swikombiso leswi nyikiweke laha hansi:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Wansati i xilo **xa** kahle	Wasati i cilo **ca** kahle
	Lexi i xihloka **xa** mina/xanga	Leci i cihloka **ca** mina/canga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xitwananisi lexi xi humela erivaleni laha xi tirhaka tanihi xitwananisi xa nhlokomhaka kumbe loko xi tirha ni nsinya wa rifuwi. Nkucetelo lowu hambanisaka switwananisi leswi wu huma eka Xixona hikuva eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga a va wu tekelelangi eka tindzimi leti nga kusuhi na vona.

3.2.17.5 switwananisi leswi nga ni xitatisi xa malaka ni xa milomo

[Byi] na [bu]

Byi i xitatisi xa malaka kasi **b** i xitatisi xa milomo tanihilaha swi kombisiweke hakona eka 3.2.1 na 3.2.2. eku sunguleni ka ndzima leyi. Byi na bu i switwananisi leswi tirhisiwaka ku twananisa maviti lama welaka eka ntlawa wa 14. Switwananisi leswi swi hambana hikokwalaho ka leswaku xitwananisi xa **[byi]** xa le Afrika-Dzonga xi twarisiwa hi ku lakahata lexa [bu] ku nga lexi tirhisiwaka eZimbabwe xa momuhatiwa. Hi ta xiya matirhelo ya xona eka swivulwa leswi landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Vuswa lebyi **byi** swekiwile hi Muhlava.	Vuswa lobu **bu** swekiwe ni Muhlava.
	Joni u **byi** rhandza byalwa ngopfu.	Joni u **bu** rhandza bwala ngopfu
	byanyi **byi** tele ngopfu.	bwanyi/bwasi **bu** tele ngopfu

Mhaka leyi hi nga yi boxaka laha hi leswaku Vatsonga va le Zimbabwe va vevukisa matwariselo ya xitatisi xa by hi ku wisa xitwalana xa malaka xa y.

3.2.17.6 switwanisi swa [Bya] na [ba]

Switwaniai leswi swa ha yelana ni leswi swa ha ku boxiwaka eka 3.2.17.5 laha henhla. [bya] i xitwananisi lexi tirhisiwaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi xa [ba] xi tirhisiwa eka Xichangana xa Zimbabwe. Switatisi leswi swa swi kota ku tirha tanihi switwananisi swa nhlokomhaka kumbe ku tirha tanihi switwananisi swa rifuwi.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Vulombe **bya** nyanganya	Vulombe **ba** nyanganya.
	Vuswa **bya** mavele **bya** xurhisa	Vuswa **ba** mavele **ba** xurhisa

Switwananisi swa nhlokomhaka swa **byi, bya, ba** na **bu** hi swona leswi hambanaisaka Xichangana xa Zimbabwe ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga swi ri karhi swi vangiwa hi ku vevukisiwa ka matwariselo tanihi leswi hi swi kaneleke le henhla.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivangelo xin`wana ku nga ku ri ku tekeleriwa ka ririmi ra Xindhevele kumbe Xingoni xa khale tanihileswi va tshamaka kule ni Mandhevele. Hi Xindhevele xitwananisi lexi ku ta va ku ri ***ba*** leyi twarisiwaka tanihi ***va*** ya Xitsonga. Xikombiso: utshwala **ba**mi **lobu**, leswi hi Xtsonga ku nga:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	byala **bya** mina lebyi	bwala **ba** mina **lobu**

Eka Xindhevele a ku na ku hundzuka ka mipfumawulo hambiloko hi xiya ni le ka risivikomba ra kona ku fana ni le ka Xichangana xa le Zimbabwe leswi tiyisaka mhaka leyi.

3.2.17.7 xitwananisi xa xitwari ni lexi vumbiwaka hi xitwalana

[U] na [wa]

U i xitwari kasi w i xitwalana. Switwananisi leswi swi nga tirha hinkwaswo mayelano ni leswi xivulwa xi nga ta va xi vumbisiwile xiswona, kambe vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va tirhisa xitwananisi xa [**wa**] hi mikarhi yinyingi. Xik:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Mufana **u** tsema timhandze	Mufana **wa** tsema timhandze.
	Khazamula **u** dya ngopfu.	Khazamula **wa** dya ngopfu.

Vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va tala ku tirhisa xitwananisi xa nhlokomhaka xa [**u**] tanihi laha swi kombisiweke hakona laha henhla. Ku hambana loku ku nga va ku tisiwa hi ku hambana ka marin`wana ya Xitsonga/Xichangana.

3.2.17.8 xitwananisi lexi vumbiwaka hi xitwalana ni xa xitwari

[Yi] na [i]

Y i xitwalana kasi i xitwari. Emikarhini yo tala vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe a va humesi mpfumawulo wa [y] loko va ri karhi va vulavula, ngopfungopfu eka marito lama welaka eka ntlawa wa kaye. Leswi swi endla leswaku ni le ku tsaleni va siya xitatisi xa [y] lexi twalaka hi ku olova loko va vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va ri karhi va vulavula.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Homu **yi** dya mavele	Homu **i** da mavele.
Mbuti leyi **yi** kurile	Mbuti leyi **i** kulile

Yi yi kombisa erivaleni leswaku i xitwananisi xa swilo leswi welaka eka ntlawa wa 9 kambe **i** a yi tikombi hi ku olova. Hi ntolovelo **i** i xiphemu xa riyimelariendli. Endlelo leri ra mpfumaleko

3.2.17.9 xitwananisi lexi vumbiwaka hi xitwalana ni xa xitwari

[Wu] na [u]

Leswi humelelaka eka leswi hlamuseriweke eka 3.2.17.8 ehenhla swi tlhela swi humelela ni le ka matwariselo ya marito lama welaka eka ntlawa wa 3. Vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va wisa mpfumawulo wa **w** eka xitwananisi xa nhlokomhaka xa swilo leswi weleka eka ntlawa wa 3. Xik:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Moya **wu** hunga hi matimba	Moya **u** hunga hi matimba

Loko hi xiyaxiya xikombiso lexi , swi endla wonge moya wu wela eka ntlawa wa 1 hikokwalaho ka xitwananisi xa **u.** Matwariselo ya ku va va wisa mpfumawulo wa **w** ya endla leswaku loko va tsala va siya xitatisi lexi xa **w** eka xiwananisi xa nhlokomhaka. Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga mpfumawulo wa xitwananisi xa **wu** wu twala hi ku olova. Vatsonga va le Zimbabwe va nga va va tekelerile eka Xindhevele, Xivhenda kumbe Xixona hikuva xitwanisi xa ntlawa wa 3 eka tindzimi leti a xi na mpfumawulo wa xitwalana xa w.

3.2.17.10 xitwananisi xa nhlokomhaka ya ntlawa wa 2

[Va] na [ve]

Vavulavuri va le Afrika-Dzonga va tirhisa xitwananisi xa **va** laha va le Zimbabwe va talaka ku tirhisa xitwananisi xa **ve.** Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vana ***va*** ndhoda	vana ***ve*** ndhoda
vanhu ***va*** ndhawu leyi a va lunghangi	vanhu ***ve*** ndhawu leyi a va lunghangi.

Xitwananisi xa ***ve*** lexi tirhisiwaka eka Xichangana xa Zimbabwe xi yelana swinene ni lexi tirhisiwaka eka ririmi ra Xixona. Eka ririmi ra ndzinganiso ra Xitsonga xa Afrika-Dzonga vavulavuri va boheka ku tsala xitwananisi xa **va** hambileswi ku kumekaka vavulavuri va marin`wana man`wana lava twarisaka ku fana ni va le Zimbabwe.

3.2.18 Ku hambana eka matirhiselo ya mpfumawulo wa asipirexini

Aspirexini hilaha moya wu humaka hi ku susumetiwa hi matimba swinene loko ku twarisiwa mipfumawulo. Xihlawulekisinkulu xa asipirexini i xitatisi xa ***h*** lexi tsariwaka emahlweni ka xitatisi lexi yimelaka mpfumawulo wo karhi (Golele 2013: 85). Marito yo hlayanyana ya twarisiwa ku hambana hikokwalaho ka asipirexini leyi tirhisiwaka ngopfu hi vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe. Ku ni kun`wana laha va nga twarisiki mpfumawulo lowu loko vavulavuri va Afrika-Dzonga va wu twarisa. Hi ta xiya marito lama landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Rila	rhila
	Rungula	rhungula
	Rima	rhima
	Risa	rhisa
	Ringeta	rhingheta
	Ngopfu	nghopfu
	Ngati	nghati
	Ngoma	nghoma
	Riwa	rhiwa
	Rindza	rhindza
	Tshika	tsika

Marito hinkwawo ya Xichangana xa Zimbabwe lama nga laha henhla ya ni mpfumawulo wa asipirexini ehandle ka rito rin`we ntsena, leri eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ri twarisiwaka ri ri na asipirexini. Leswi swi kombisa leswaku vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va twarisa marito yo tala hi ndlela leyi. Xivangelo xa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mhaka leyi a xi le rivaleni ngopfu hikuva mipfumawulo leyi yi hambene eka matwariselo ya yona ni ya tindzimi leti nga akelana ni Xichangana to tanihi Xixona, Xindzawu na Xivhenda. Hi tlhelo lerin`wana hi kuma leswaku ku ni mipfumawulo yin`wana ya Xindhevele leyi twarisiwaka ku fana ni leyi ya Xichangana xa Zimbabwe. xik: Marito ya Xindhevele lama ku nga: ingoma, imbuzi, imbiza lama vulaka ngoma, mbuti na mbita hi ku landzelelana ka wona ya twarisiwa ya ri na asipirexini ku fana *na; nghoma, mbhuti, mbhita hambileswi wona ya nga riki na xititisi xa asipirexini xa* h.

Xik: Ndzi **tshike** ndzi famba
Ndzi **tsike** ndzi famba.

Hi tlhela nakambe hi va ni swikombiso swin`wana swa asipirexini hi switatisi swa xitatlhelo swa **[thl]** na **[hl].** Ku kuma nhlamuselo ya xitatisi xa xitatlhelo, vona 3.2.8. Hi ta xiya swikombiso leswi nga laha hansi.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Hlamusela	**tlh**amusela
	Hlangana	**tlh**angana
	Ndzi hlanganile na yena tolo.	Ndzi tlhanganile na yena tolo.

Vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va tirhisa asipirexini eka marito yo tala ngopfu loko hi pimanisa ni vavulavuri va Xitsonga va Afrika-Dzonga. Eka xikombiso lexi nyikiweke laha henhla vavulavuri va le Zimbabwe va tirhisa [tlh] lexi nga ni asipirexini laha vavulavuri va Afrika-Dzonga va tirhisaka xitatisi xo kala rito xa [hl]. Mhaka ya ku tirhisa asipirexini ngopfu hi vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe ku nga va ku ri yona xivangelonkulu xa ku twarisa switatisi leswi nga laha henhla hi ndlela leyi hikuva eka matikoakelani ya Mozambiki na Afrika-Dzonga a va twarisi hi mukhuva lowu.

3.3 KU HAMABANA EKA XIVUMBEKO XA MARITO

Mofoloji i dyondzo leyi kongomaneke ni swivumbeko swa marito. Eka ndzavisiso lowu ku ta kaneriwa swivumbeko swo hambanahambana swa marito leswi tisaka ku hambana exikarhi ka Xitsonga ni Xichangana. Ku hamabana ka swivumbeko ku nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ha tlhela ku tisa ku hambana ka tinhlamuselo ta marito lama faneleke ku vula nchumu wun`we.

3.3.1 Xivumbeko xa marito lama nga ni nhompfuhato ni lama nga hava

Nhompfuhato hi laha nkhuluko wa moya wu pfaleriwaka kun`wana enon`weni ivi moya wu sindzisiwa ku huma hi le tinhompfini. Vona 3.2.15. Swihlawulekisinkulu swa mipfumawulo ya xinhompfu i switatisi swa m na n. Ku ni maviti yo hlaya swinene ya Xitsonga lama twarisiwaka hi ku nhompfuhata eAfrika-Dzonga kasi eka Xichangana xa Zimbabwe ya ta va ya nga ri na xinhompfu. Leswi swi hi nyika swivumbeko swo hambana swa marito ya Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe. Hi ta xiya xivumbeko xa marito lama nga ni switatisi swa [nk] na [k] lama landzelaka.

[Nk] na [K]

[Nk] I xitatsisi xa xinhompfu kasi xitatisi xa [k] xi wisile xi hlawulekisi xa xinhompfu. Xik:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Nkarhi	karhi
	Nkolo	kolo
	Nkumba	kumba
	Nkuhlu	kuhlu
	Nkuwa	kuwa
	Hi**nk**werhu	hi**k**werhu
	Hi**nk**wenu	hi**k**wenu
	Hinkwato	hikwato

Eka swikombiso leswi nyikiweke loko hi xiya marito ya nkuwa na kuwa hi kuma leswaku hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga, **nkuwa** i murhi kasi **kuwa** i mihandzu wa kona. Hi Xichangana xa Zimbabwe rito leri ra **kuwa** a ri swi koti ku hambanisa tinhlamuselo letimbirhi leti nyikiweke ta le Afrika-Dzonga. Nhlamuselo hi yi kuma ntsena loko rito leri ri tirhisiwile eka xivulwa. Xik: kuwa wu wile.

Loko hi xiya mavumbelo ya rito ra nkuwa hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga hi kuma leswi landzelaka:

© University of Venda

Nkuwa : mu + kuwa > mkuwa > nkuwa.

Rito leri ri hetelela ri va ra xinhompfu hi ku n`okelana ka xirhangi xa **mu**- ivi ku va na mpfumawulo wa [nk]. **Mu**- i xirhangi lexi hi kombaka leswaku riviti leri ri wela eka ntlawa 3. Leswi a swi kanakanisi loko munhu a lava ku tiva ntlawa lowu rito leri ri welaka eka wona hambiloko ri nga ri exivulweni. Xivangelo xa ku va vavulavuri va Xichangana va wisa xitatisi xa xinhompfu a xi le rivaleni hikuva eka matiko ya Afrika-Dzonga na Mozambiki wu kona mpfumawulo lowu wa xinhompfu. Hi nga vula leswaku tindzimi tin`wana ta le Zimbabwe leti akelaneke na Xichangana a ti na wona matsalelo yo khomanisa xitatisi xa xi nhompfu ni switatisi swin`wana leswi kombisaka leswaku ti na nkucetelo eka ririmi leri.

[Ntlh] na [tlh]

Rito leri sungulaka hi xitatisi xa [ntlh] e Afrika-Dzonga ri sungula hi [tlh] hi Xichangana xa Zimbabwe laha na kona ku wisiwaka xitatisi xa [n].

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Ntlhamu	tlhamu
	Ntlhanu	tlhanu
	Ntlhotlho	tlhotlho

[Mf] na [f]

Mpfumawulo lowu twarisiwaka no tsariwa wu ri wa xinhompfu wa **mf** eAfrika-Dzonga, wu tsariwa wu nga ri na xitatisi xa xinhompfu xa **m** leswaku wu sungula hi **f** eZimbabwe .

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Mfumo	fumo
	Mfava	fava
	Mfungho	fungho
	Mfenhe	fenhe

Eka marito man`wana xitatisi xa **m** xi kombisa leswaku marito lama ya wela eka ntlawa wa 3 kasi eka rito ro tanihi mfenhe, xitatisi xa xinhompfu xa **m** a xi kombisi ntlawa wa riviti leri. Hileswaku ntirho wa xona a wu vonaki ehandle leswaku ko va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mavulavulelo ya Vatsonga va Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Mavulavulelo ya Xichangana xa Zimbabwe a ya humesi mpfumawulo wa xinhompfu wa **m** leswi ma hambanisaka ni lama ya Afrika-Dzonga.

[Mp] na [p]

Marito lama sungulaka hi xitatisi xa [mp] hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga ya tsariwa ya ri hava xitatisi xa [m] ivi ya sungula hi xitatisi xa [p] tanihi leswi kombisiweke laha hansi.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Mpama	pama
	Mpandla	pandla
	Mphahlo	phahlo

[Mpf] na [pf]

EAfrika-Dzonga laha ku nga ta va ku ri na xitatisi xa xinhompfu xa **m,** eZimbabwe ku va ku ri hava xitatisi lexi. Swi ta tsariwa hi ndlela leyi landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Mpfula	pfula
	Mpfumawulo	pfumawulo
	Mpfundla	pfundla
	Mpfilungano	pfilungano
	Mpfapfarhuto	pfapfarhuto
	Nhompfu	nhupfu

Loko hi xiya rito ro fana na **pfula** ra Xichangana xa Zimbabwe leri vulaka **mpfula** hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga, hi kuma leswaku rito leri ku nga riviti ri hetelela ri tsariwa ku fana na rito ra **pfula** leri ku nga riendli. Ku hambana ka marito lama ku nga vonaka ntsena loko ya tirhisiwile swivulweni laha nhlamuselo ya kona yi humaka erivaleni.

Eka rito ra **nhupfu** ra Xichangana xa Zimbabwe ku wisiwile xitatisi xa **m**, ku tlhela ku tirhisiwa xitwari xa **u** ematshan`wini ya xitwari xa **o** lexi tirhisiwaka eka rito ra **nhompfu** ra Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

[Ndzh] na [tsh]

Eka mipfumawulo yo tala leyi hi Xitsonga yi twarisiwaka yi ri ni xitatisi xa [ndzh], hi Xichangana yi ta va yi ri na xitatisi xa [tsh]. Hi ta xiya swikombiso swa marito lama landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Ndzhaka	tshaka
	Ndzhaku	tshako
	Ndzhuti	tshuti
	Ndzhoho	tshoho
	Ndzheko	tsheko
	Ndzhati	tshati
	Ndzhongo	tshongo
	Ndzhumbi	Tshumbi
	Ndzhope	tshope

Eka marito lama longoloxiweke laha henhla, ku hambana ka swivumbeko swa wona ku va kona hikokwalaho ka leswaku marito ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ya ni xitatisi xa xinhompfu xa **[n]** lexi landzelanaka na **[dzh]** kasi marito ya Xichangana xa Zimbabwe a ya na xitatisi xa xinhompfu xa **[n]** naswona ya tlhela ya va ni xitatisi xa **[tsh]** ematshan`wini ya **[dzh]**. Mavulavulelo ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni ya Xichangana xa Zimbabwe ya hambanisiwa hikokwalaho ka marin`wana yo hambana ya Xichangana. Marin`wana yo tala ya tirhisa mipfumawulo yo kala xinhompfu eka marito lama paluxiweke laha henhla.

[Nhl] na [hl]

Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku ta va ku ri na xitatisi xa xinhompfu xa **[n]** kasi eZimbabwe xitatisi lexi xa wisiwa leswaku marito lama ya sungula hi **hl.** Hi ta xiya swikombiso swa marito lama nga laha hansi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Nhloko	hloko
	Nhlangula	hlangula
	Nhlengeletano	hlengeletano
	Nhlokomhaka	hlokomhaka
	Nhlamulo	hlamulo
	Nhlana	hlana
	Nhlalala	hlalala
	Nhlatswa	hlantswana
	Nhlangano	hlangano
	Nhlonipho	hlonipho

[Nt] na [t]

Xitatisi xa xinhompfu xi tirhisiwa eAfrika-Dzonga laha vavulavuri va Zimbabwe va tsalaka xi nga ri kona. Hi ta xiya swikombiso leswi nga laha hansi.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Ntoma	toma
	Ntamu	tamu
	Ntangha	tangha
	Ntwanano	twanano
	Ntukulu	tukulu
	Ntirho	tirho

Hi ta xiya xivumbeko xa marito man`wana. Marito ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ya vumbiwa hi ndlela:

m + t > nt : ntukulu

Rito ra ntukulu ri wela eka ntlawa wa 1 lowu nga ni xirhangi xa ***mu***. Loko ri twarisiwa eAfrika-Dzonga, xirhangi lexi xa n`okelana ni xitatisi xa ***t*** ivi ku huma mpfumawulo wa xinhompfu wa ***nt*** kasi eZimbabwe mpfumawulo wa xinhompfu wa ***n*** a wu kona. Leswi swi endla leswaku loko va tsala ku va ku ri hava xitatisi lexi xa ***n***.

m + t > nt : ntoma. Rito ra ntoma ri wela eka ntlawa wa 3 lowu nga ni xirhangi xa ***mu***. Xivumbeko lexi xi kombisa erivaleni leswaku ku ni ku n`okelana ko karhi loku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nga kona hikokwalaho ka xitatisi xa ***n***. Loko ni xiya matsalelo ya rito leri hi ku landza matwariselo ya Xichangana xa Zimbabwe swa hambana hikokwalaho ka leswaku a va tsali xitatisi xa xinhompfu xa ***n***. Loko rito leri ri tsariwile a swi le rivaleni leswaku ri wela eka ntlawa wa 3 hikuva ra swi kota ku va ri kongomisa eka mihandzu kumbe murhi wa kona.

[Ns] na [S]

Marito lama sungulaka hi **ns** ya tsariwa eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi eZimbabwe ya ta sungula hi **s** ntsena hi ku landza mavulavulelo ya vona. Hi ta xiya swikombiso swa marito lama nyikiweke laha hansi:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Nsati	sati
	Nsimu	simu
	Nsiti	siti
	Nsikiti	sikiti
	Nsele	sele
	Nsava	sava
	Nsimba	simba
	Nsovo	sovo
	Nsuna	suna

Loko hi xiya rito ra nsati leri welaka eka ntlawa wa 1 lowu nga ni xirhangi xa ***mu***, hi kuma leswaku ri vumbiwa hi ndlela leyi eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga: m + s > ns : **nsati**. Rito ra **sati** ra Xichangana xa Zimbabwe a ri kombi ku va ri ri ni xirhangi xa ***mu*** hikokwalaho ko va ri nga ri na xitatisi xa xinhompfu xa ***n***. Mhaka leyi ya ku hambana yi ta hikokwalaho marin`wana ya Xichangana xa Zimbabwe.

[Nkh] na [kh], [ngh] na [kh]

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Nkhuvo	Khuvo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nkhavi	Khavi
Nghala	khala
Nghohe	khohe

Eka swikombiso leswi nyikiweke laha henhla ku wisiwile xitatisi xa **n** xa xinhompfu eka Xichangana xa Zimbabwe. Marito yo tala lama nga ni xinhompfu eAfrika-Dzonga a ya nhompfuhatiwi eka Xichagana xa Zimbabwe. Eka mpfumawulo wa [nkh] kumbe [ngh] vavulavuri va Zimbabwe va siva hi xitatisi xa [kh] hi xitalo. Leswi swi vangiwa hi mavulavulelo yo hambana ya tindzimi ta Xitsonga.

[N] na [Ny]

Vavulavuri va le Zimbabwe va tirhisa xitatisi xa [**ny**] laha vavulavuri va le Afrika-Dzonga va tirhisaka [**n**] ntsena. Xik:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Namuntlha	**ny**amutlha

Ku hambana ka marito lama ku vonaka hi ku lungeleriwa ka xitatisi xa [**y**] hi Xichangana xa le Zimbabwe eka rito ra **namuntlha** ra Xitsonga xa le Afrika-Dzonga, ku tlhela ku wisiwa xitatisi xa [**n**] xa xinhompfu leswaku ri va **nyamutlha**. Marito lama ya hambana hikokwalaho ka marin`wana ya Xichangana xa le Zimbabwe.

3.3.2 Xivumbeko eka ntsongahato wa maviti

Maviti lama nga ni switatisi swa **m, v, r, rh** na **l** eka peletwana ro hetelela ya ta lakahatiwa loko ya tsongahatiwa. Leswi swi humelela eka mavulavulelo ya Vatsonga va Afrika-Dzonga kambe a swi tano eka vavulavuri va le Zimbabwe. vavulavuri lava hi ku landzelana ka vona va twarisa marito lama tsongahatiweke lama landzelaka hi ndlela leyi:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Mbhovo	>	ximbho**by**ana	ximbho**v**ana
Ndlela	>	xindle**dy**ana	xindle**l**ana
Murhi	>	ximudyana	ximurhana
Tshuri	>	xitshu**dy**ana	xitshu**rh**ana

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka mavulavulelo ya Xichangana xa Zimbabwe ya marito lama kombisiweke laha henhla a ku na ndzhundzuluko wa mipfumawulo lowu humelelaka. Leswi swi hambanile ni mavulavulelo ya Afrika-Dzonga hikuva vavulavuri va Xitsonga va hetelela va lakahata marito lama a ya nga twarisiwi ya ri ya malaka eku sunguleni. Leswi swi kombisa leswaku ndzhundzuluko wa mipfumawulo lowu nga kona eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga wu cinca xivumbeko xa marito tanihilaha swi kombisiweke hakona laha henhla. Xivumbeko xa marito ya Xichangana xa Zimbabwe na xona xi landza matwariselo ya vona ya marito.

3.3.3 Xivumbeko xa swirhangi swa marito

Xirhangi i xiphemu xo sungula xa rito lexi rhangelaka swiphemu leswin`wana hinkwaswo. Marito ya kota ku hambana eka swivumbeko swa wona hikokwalaho ka swirhangi leswo hambana. Swirhangi swo karhi swa marito ya le Afrika-Dzonga ni swa le Zimbabwe hi leswi landzelaka:

[Ri-] na[li-] / [lu-]

Marito lama welaka eka ntlawa wa 5 na 11 ya ni xirhangi xa **ri-** hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi hi Xichangana xa Zimbabwe ya ni xirhangi xa **li/lu**. Xik:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Ritiho	litiho/ lutiho
	Rifu	lufu
	Rimpfani	lupfani
	Risokoti	lisokoti /lusokoti
	Rivilo	livilo
	Rinhi	linhi
	Rihlakahla	lihlakahla
	Rimbambo	limbambo
	Rirhandzu	lirhandzo/ lurhandzo
	Rihlampfu	lihlapfu

Marito yo tala lama nga ni xirhangi xa **[li-]** eka Xichangana xa Zimbabwe a ya kombi ku va ni vuxaka ni tindzimi tin`wana leti xi akelaneke na tona. Marito mangarimangani lama nga ni xirhangi xa **[lu-]** hi wona lama kombaka ku yelana na

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xixona na Xivhenda ni tindzimi tin`wana ta Bantu kambe kun`wana a ya hambanangi ngopfu ni ya Xitsonga eka rito ro tanihi **lumpfana**. Xikombiso, marito yo tanihi lufu, lusokoti na lurhandzo ya ni swirhangi leswi yelanaka ni xirhangi xa Xixona xa [**ru**-]. Ku seketela mhaka ya ku va swirhangi swa marito yo karhi swi yelana ni tindzimi tin`wana ta Bantu, Golele (2013: 16) u paluxa mitlawa ya maviti ya Ur-Bantu leyi nyikiweke hi Meinhof hi ndlela leyi:

UB	Xitsonga
1 mu-	mu-
5 li-	ri-
11 lu-	ri-

Loko hi xiya mitlawa ya maviti leyi paluxiweke laha henhla hi kuma leswaku Xichangana xa Zimbabwe xi yelana swinene ni tindzimi tin`wana leti tumbulukeke ka Ur-Bantu kambe yi hambana ni leyi ya Afrika-Dzonga.

[Xi-] na [Ci-]

Marito hinkwawo lama twarisiwaka ya ri ni xirhangi xa **Xi-** ku nga ntlawa wa 7 hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga ya twarisiwa ya ri ni xirhangi xa **Ci-** hi Xichangana xa Zimbabwe. Xik:

Xik: Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Xisuti	cisuti
Xikosi	cikosi
Xifaki	cifake
Xilo	cilo
Xisaka	cisaka
Xinkwa	cikwa
Ximanga	cimanga
Xikalo	cikalo

Swirhangi leswi swi hambanisiwa ntsena hi mipfumawulo ya xitatisi xa x- na c-

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivangelo xa ku va swirhangi leswi swi hambana hileswaku Xichangana xi tekelela xirhangi xa ci eka Xixona hikuva xi twarisiwa ku fana ni xa ririmi leri. Hi Xixona xi tsariswa tanihi chi-.

[Yi-] na [i-]

Eku twariseni ka vona, vavulavuri va Xichangana xa le Zimbabwe hakanyingi va siya mpfumawulo wa xitatisi xa **y** leswi endlaka leswaku marito yo tala ya tsariwa hi ndlela yo hambana ni ya le Afrika-Dzonga. Munhu un`wana ni un`wana loyi a nga si tshamaka a dyondza Xitsonga kumbe Xichangana u wela eka ndzingo wo tsala marito hi mukhuva lowu a a ma twarisaka hawona. Marito man`wana hi lama welaka eka ntlawa wa 9 kasi man`wana ko va mavitavito kumbe maendli. Hi ta xiya marito lama landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Yindlu	indlo
	Yingwe	ingwe
	Yinso	iswo
	Yimbho	imbho
	Yingwani	Ingwani
	Yimba	imba
	Yimbelela	imbelela
	Yingisela	ingisa
	Yila	ila
	Yima	ima
	Yiva	iva
	Yimisa	imisa

Maviti lama nga ni xirhangi xa [**i**-] hi Xichangana, ya kombisa nkucetelo wukulu wa Xixona hikuva xirhangi xa marito ya ntlawa wa 9 eka ririmi leri i [**i**-].

[Ti(n)-] na [Ma-]

Eka mikarhi yin`wana vavulavuri va Xitsonga va tirhisa swirhangi leswimbirhi hi ku cincana loko va yisa maviti yo karhi eka vunyingi. Leswi swi hambana ni vavulavuri va Xichangana va le Zimbabwe lava mikarhi hinkwayo va tirhisaka xirhangi xa **Ma-**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eka vunyingi bya marito lama welaka eka ntlawa wa 5 hi xitalo. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka.

Xik:	Afrika-Dzonga		Zimbabwe
	Mfenhe:	timfenhe	mafenhe
	Banana:	tibanana	mabanana

Tifenhe ya hlekana makovo	**ma**fenhe ma hlekana makovo
Tibanana ta nandziha	**ma**banana ma nandziha

Mfenhe i rito leri welaka eka ntlawa wa 5. Hi Xitsonga vavulavuri va swi kota ku vulavula va ku **timfenhe** kumbe **mafenhe** loko va yisa rito leri eka vunyingi. Eka Xichangana xa le Zimbabe ku tirhisiwa riviti ra **mafenhe** mikarhi hinkwayo. Swi tano ni le ka rito **banana** laha va tirhisaka riviti ra **mabanana** eka vunyingi. Lexi hambanisaka swivumbeko leswi hileswaku vavulavuri va le Afrika-Dzonga va pfa va cincanisa swirhangi leswi kasi va le Zimbabwe va tirhisa xirhangi xin`we ntsena ku nga [**ma-**]. Hi nga vula leswaku ku ni ku hungutiwa ka ntlawa wa riviti ku suka eka ntlawa wa 10 ku ya eka ntlawa wa 5. Xin`wana lexi endlaka leswaku ku va ni swivumbeko swo hambana i mhaka ya ku va vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va landza mitlawa ya maviti ya Xixona kumbe Xindhevele hikuva hi xona lexi a va dyondza ku sukela khale ngopfungopfu eka marito yo lomba.

[Ndzi-] na[Mu- / rh / h / l]

Marito lama twarisiwaka ya ri ni xirhangi xa **mu-** hi Xichangana xa Zimbabwe ya nga twarisiwa no tsariwa ya ri na xivumbeko xin`wana eAfrika-Dzonga. Marito lama ya ta sungula hi xitatisi xa **ndzi-** hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga. kun`wana ngopfungopfu eka mavitimpfelelo, marito ya ta sungula kumbe ku ala ya ri ni xitatisi xa /**rh**-/. Marito lama pfelelaka eka marito lama sungulaka hi xitatisi xa /**h**/ a ma cinci xirhangi xa wona eka Xichangana xa Zimbabwe kasi hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga ya na ku cinca ko karhi. Swi tano ni le ka marito lama pfeleleka eka maendli lama sungulaka hi **l-.** Hi ta xiya marito lama landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	ndziho	**mu**rhiho
	ndzingo	**mu**rhingo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndzisi	**mu**rhi**s**i
ndzivalelo	**rh**ivalelo
ndzovolo	ma**l**ovolo
ndzhundzuluko	hundzuluko

Eka marito lama nga henhla, xitatisi xa **m** xa xirhangi xa **mu** xi hlangana na switatisi swo sungula swa misinya ya marito ivi ku vumbiwa swirhangi leswi nga ni xivumbeko xin`wana lexi ku nga alomofo. Xikombiso : m + r > ndz : ndzisi (Golele 2013: 18)

M	+	r	>	ndz:	ndzingo
M	+	r	>	ndz:	ndziho

Ndzingo i rito leri pfelela ri huma eka riendli ra ku ringa

Eka rito ra **ndzisi**, ***m*** yi hlangana na **r** eka rito **murisi** ivi xirhangi xi cinca xi va **ndzi.**

Ndzivalelo/ rhivalelo ri pfelela eka riendli ra ku rivalela
Rito ra ndzovolo/malovolo ri huma eka rito **ku lovola.**
Rito ra ndzhundzuluko/hundzuluko ri pfelela eka rito ra **ku hundzuluka**
Ndziho/murhiho i rivitimpfelelo leri pfelelaka eka riendli ra ku riha.

Loko hi xiya riviti ra **ndzivalelo** hi vona leswaku ri pfelerile ri huma eka riendli **ku rivalela**. Hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga rivitimpfelelo ri ta engeteleriwa xiphemu xa ndzungelelo ku nga /**ndzi**/ kasi eka Xichangana xa Zimbabwe rito leri ra **rhivalelo** ri ta va ri humile eka matwariselo ya vona loko va ku **'ku rhivalela'**. Maendlelo lama ya Xichangana xa Zimbabwe ya mpfumaleko wa ndzhundzuluko eka mpfelelo wa marito lamantshwa ya nga va ya vangiwa hi ku va xi tekelela eka ririmi ra Xixona leri na rona ri nga pfelerisiki maviti ya muxaka lowu. Xik: kukangamwira> kangamwiro = ku rhivalela> rhivalelo.

3.3.4 Vunyingi bya maviti yo kala xirhangi lama nsinya wa wona wu sungulaka hi [n-]

Marito lama ya wela eka ntlawa wa 3 loko ma ri eka vun`we. Kahlekahle xirhangi xa marito lama i mu- lexi hlanganaka na l hi mukhuva lowu:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

M+ l > n , xik: nawu, nenge ni swin`wana na swin`wana.

Marito lama sungulaka hi mpfumawulo wa **n** ma wisa xitatisi lexi loko se ma yisiwa eka vunyingi ivi ku va ni xitatisi xa **l** eka ndhawu ya xona, leswi humelelaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe a va kombisi ku hambana loku hikuva xitatisi xa **n** xi tama xa ha ri kona hambiloko rito ri yisiwile eka vunyingi. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka.

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Nenge	>	milenge	minenge
nambu	>	milambu	minambo
nala	>	milala	minala
norho	>	milorho	minorho
nawu	>	milawu	minawo
nonga	>	milonga	minonga
noti	>	miloti	minoti
nomo	>	milomo	minomo
nandzu	>	milandzu	minandzu
Nongoloko	>	milongoloko	minongoloko

leswi va swi hleketaka i **milorho** ya nhlikanhi.
vakhegula va bohile **minala**
minenge ya Khazamula yi pfimbile

leswi va swi hleketako i **minorho** ya hlikanhi
vakhegula va bohile **milala**
milenge ya Khazamula yi pfimbile

Marito lama nga laha henhla ya kombisa ku hambana hikokwalaho ka leswaku vavulavuri va Xitsonga xa Zimbabwe va tsala va karhi va landzelela leswi va vulavurisaka xiswona kasi eAfrika-Dzonga va tsala va ri karhi va landzela milawu ya swivumbeko swa marito ya muxaka lowu loko se ma ri eka vunyingi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.4 KU HAMBANA EKA TINHLAMUSELO TA MARITO

3.4.1 Marito yo yelana lama nga ni tinhlamuselo to hambana

Ku ni marito yo karhi lama kombaka leswaku ya fana kumbe ya yelana kambe vavulavuri va Xitsonga lava tshamaka eAfrika-Dzonga na le Zimbabwe va ma nyika tinhlamuselo to hambana. Ku hambana ka kona ku nga va ku ri lokukulu kumbe lokuntsongo. Hi ta nyika swikombiso leswi landzelaka laha hansi:

3.4.1.1 Ndhumba

Hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga rito leri ri vula yindlu leyi hlayiseriwaka switirho swa vun`anga ni laha n`anga yi tirhelaka kona, kasi hi Xichangana xa Zimbabwe ndhumba i ku kongomisa eka xiyindlwana lexi akeriwaka ehandlenyana ka muti hi ku kholwa leswaku xi ta hlayisa moya wa munhu loyi a nga ta va a dlayiwile hi vandyangu lowu. Eka xiyindlawana lexi ku hamba ku kukuriwa hi nhwanyana loyi a nga ta va a nyiketiwile tanihi nsati wa moya lowu kumbe nsati wa ndhumba.

3.4.1.2 Xifaki/xifake

EAfrika-Dzonga va kongomisa eka mavele lama ya ha tsakamaka lama dyiwaka ya oxiwile kumbe ya swekiwile, kasi eZimbabwe loko va ku **xifake** va vula mavele lawa ya ha tsakamaka kumbe yo oma.

3.4.1.3 Muyimani

Rito leri ri vula munhu loyi a tikeke mirini etikweni hi Xitsonga kasi hi Xichangana ri vula nyimba leyi rhwaliweke hi munhu wa kona. Ku ni ku hambananyana ka tinhlamuselo ta rito leri eka vavulavuri va matiko mambirhi lama khumbiwaka.

3.4.1.4 Mavele

Hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga swi kongomisa eka swimilana swa tindzhoho hinkwaswo kasi e Zimbabwe a swi katsi ni mavele ya xifaki. Rito leri va ri tirhisiwa ngopfu eka swimilana swo tanihi tinxaka ta maxalani.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.4.1.5 Nkaya/xikaya

Marito lama havumbirhi ka wona ya vula murhi wo karhi lowu nga ni mitwa. Hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga xikaya ku kongomisiwa eka rhavi leri nga ni mitwa leri tsemiwaka eka murhi wa nkaya kasi eZimbabwe nhlamuselo leyi yi vula hinkwaswo na murhi wa kona.

3.4.1.6 Mukon`wana

Hi Xichangana xa Zimbabwe, rito ra mukon`wana ri vula munhu loyi a tekeke n`wana wa munhu wo karhi kasi hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga ri vula swilo swimbirhi. Hileswaku mukon`wana ku nga va ku ri munhu loyi a tekeke n`wana wa un`wana nakambe ri nga ha vula vatswari va nsati.

3.4.1.7 Sivara

Sivara i rito ro lombiwa eka tindzimi tin`wana kambe sweswi ri tolovelekile ngopfu eka vavulavuri va Xitsonga. Rito ra sivara eZimbabwe va ri tiva tanihi makwavo wa nsati kumbe munhu loyi a nga teka sesi wa munhu un`wana. EAfrika-Dzonga rito leri ri tlhela ri tirhisiwa ku vula na makwavo wa nsati hambi ku ri wa xisati.

3.4.1.8 Nhombe

Rito leri ri vula ndzisana ya nsati hi Xichangana xa Zimbabwe kasi hi Xitsonga ri vula nhwanyana loyi a ha riki lontsongo loyi a nga si fikaka ka ntangha ya ku tekiwa.

3.4.1.9 Nala

Leri i rito leri nga ni tinhlamuselo timbirhi to hambana. Nhlamuselo yo sungula yi vula munhu loyi u n`wi vengaka kasi leya vumbirhi yi vula ximilana xa le nhoveni lexi bohiwaka loko munhu a feriwa. EAfrika-Dzonga loko va vula nala masiku lama va kongomisa eka swiambalo swa ntima leswi ambariwaka hi munhu loyi a feriweke kasi eZimbabwe a va swi vuli nala swiambalo leswi. Va swi vula swiambalo swa ku rila/zila ntsena. Hambi ni nala wa kona vo tala a va ha bohi.

3.4.1.10 Xigono

EAfrika-Dzonga rito leri hi xitalo ri vula nchumu lowu ehleketeriwaka ku va wu ri ni xivumbeko xa n`wana lontsongo hanyaka hi ngati ya vanhu kasi eZimbabwe rito leri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ri vula munhu loyi a tsoniweke. Hambiswi kano eku vulavuleni va kona va`wana va le Afrika-Dzonga lava tirhisaka rito leri tanihilaha ri tirhisiwaka hakona hi vavulavuri va le Zimbabwe.

3.4.1.11 Hoko

Hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga rito leri ri vula xivala xa tinguluve. Eka Xichangana xa Zimbabwe rito leri ri vula ntlangu wa ndhavuko wa vavanuna lowu vuriwaka ngoma. Lexi endlaka leswaku Vatsonga va le Afrika-Dzonga va tirhisa rito leri k uvula xivala hileswaku va lo ri lomba eka Xibunu. Leri ra hoko yo vula ngoma wonge a va ri tivi.

3.4.1.12 Nsinya

EAfrika-Dzonga, lexi va xi vulaka **nsinya** i xiphemu xa murhi xa le hansi lexi nga katsiki ni marhavi. Hi Xichangana xa Zimbabwe rito ra **sinya** hi rona leri vulaka swo fana ni ra murhi. Lama ko va mavulavulelo yo hambana ya marin`wana ya Xitsonga/Xichagana.

3.4.2 Marito yo hambana lama nga ni tinhlamuselo to fana (vamavizweni)

Marito yan`wana ya hambana kambe wona ya ri ni tinhlamuselo to fana. Leswi swi vangiwa hi timhaka to hambanahambana. Marito man`wana lama paluxaka ku hambana i malombiwa yo huma eka tindzimi tin`wana. Man`wana yo tihambanela ntsena swi nga kombisi mhaka ya ku lomba eka tindzimi tin`wana.

3.4.2.1 Languta/cuvuka

Ku languta kumbe ku cuvuka i ku cingela etlhelo ro karhi leswaku munhu a kota ku vona swilo swo karhi. EZimbabwe ku tirhisiwa ngopfu rito ra **cuvuka** kasi eAfrika-Dzonga va tirhisa ra **languta.** Ku hambana ku nga va ku vangiwa ntsena hi ku hlawula marito ya ntsakelo ka vavulavuri va matiko lamambirhi.

3.4.2.2 Thya/Chula

Ku thya kumbe ku chula i riendli leri vulaka ku nyika vito eka nchumu wo karhi. Eka Xichangana xa Zimbabwe va tirhisa riendli ra **ku chula** kasi eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga va ri **ku thya.** Rito leri ra chula eZimbabwe ri tlhela ri vula ku vulela swo karhi leswi a ku ri xihundla eka vanhu vanyingi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xik: Manana u thyile n`wana vito ra Tinyiko.

Manana u chulile n`wana vito la Tinyiko.

3.4.2.3 Murhi/Sinya

Rito ra **murhi** ri tirhisiwa eAfrika-Dzonga kasi lera **sinya** ri tirhisiwa ngopfu eZimbabwe ku vula ximilana lexi vekaka kumbe lexi nga vekiki mihandzu. EZimbabwe a va tirhisi rito ra **murhi** ku vula ximilana, kambe va ta va va ri karhi va vula lowo tshungula ha wona mavabyi.

3.4.2.4 Lan`wa/tsukula

Rito ra lan`wa ri tirhisiwa ngopfu eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi ra tsukula ri tirhisiwa eka Xichangana xa Zimbabwe. Ku lan`wa kumbe ku tsukula i ku tshika ku endla nchumu wo karhi hikokwalaho ko va munhu a sorile swin`wana. xik: Mikhenso u tsukulile vuswa.

Mikhenso u lan`wile vuswa.

Swivulwa leswi havumbirhi ka swona swi kombisa mhaka ya ku va Mikhenso a arile vuswa hikokwalaho ka swivangelo swo karhi.

3.4.2.5 Endla/maha

Marito endla/ maha ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe hi ku landzelana ka wona ya vula ku nghenelela eka nghingiriko wo karhi. eZimbabwe va tirhisa marito lawa hinkwawo kambe rito ra **maha** hi rona leri tirhisiwaka hi lavo tala. Marito lama ya nga tirhisiwa hi ndlela leyi: u endla yini kwalaho?

U maha yini kwalaho?

Eka xikombiso lexi nyikiweke laha henhla, ka ha vutisiwa hi nghingiriko lowu munhu a nga vaka a karhi a u endla. Ku hambana loku ku vangiwa hi marin`wana ya Xichangana lama nga ni marito yo hambanahambana.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.4.2.6 Jengelengendze/vambala

Rito leri ri kongomisa eka muxaka wa tomani leri nga ni muhlovo wa rihlaza. Xivungwana lexi xi tiviwa hi mavito yo hambana eka matiko lamambirhi. Jengelengendze i rito leri tirhisiwaka hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi hi Xichangana xa Zimbabwe va ri i vambala. Hi kuma nakambe leswaku ematshan`wini ya rito ra tomani, Vatsonga va le Zimbabwe va tirhisa rito ra tamani hambileswi ku hambana ka kona ku ngo va kuntsongo swinene.

3.4.2.7 Mhalamhala/liboma

Rito ra **liboma** hi Xichangana xa Zimbabwe ri vula xichayachayani xa ndhavuko lexi endliwaka hi rimhondzo ra xiharhi xo tanihi nhongo kasi hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga va ri vula **mhalamhala**. Loku ko va ku hambana ka marin`wana ya Xichangana loku endlaka leswaku vavulavuri van`wana va tirhisa rito ra **liboma** leri hambanaka ni ra Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

3.4.2.8 Rhumbula/pyaxa

Ku rhumbula kumbe ku pyaxa hi mavulavulelo ya Afrika-Dzonga ni ya le Zimbabwe hi ku landzelelana ka swona, swi vula ku tlhava makanyi hi nchumu wo tonswa hi xikongomelo xo humesa murho lowu endlaka vukanyi endzeni ka wona. Marito lama ya hambanile hi matumbulukelo ya wona.

3.4.2.9 Xidziva/tiva

Vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va tirhisa rito ra **xidziva** ku vula ndhawu leyi enteke enambyeni laha mati ma hlengaka kona laha ku talaka ku kumeka tingwenya na tinhlampfi. EZimbabwe vavulavuri va Xichangana va tala ku tirhisa rito ra **tiva** ku vula ndhawu yo fana ni leyi hlamuseriweke laha henhla. Ku hambana ka marito lama I kuntsongo swinene lero ku nga va ku ri mhaka yo hlawula marito loku endliwaka hi vavulavuri lava.

3.4.2.10 Miroho/mbowa

Miroho kumbe **mbowa** i swimilana swa matsavu leswi matluka ya swona ya tirhisiwaka tanihi xixevo. EZimbabwe va tirhisa rito ra **mbowa** hi xitalo ematshan`wini

© University of Venda

University of Venda

ya rito ra **miroho** leri tirhisiwaka ngopfu eAfrika-Dzonga. Ku hambana loku ku va ku vangiwa ntsena hi mhaka ya marin`wana yo hambana ya Xitsonga/Xichangana.

3.4.2.11 Nyuku/biku

Nyuku i rito leri tirhisiwaka hi vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi **biku** ri tirhisiwa hi vavulavuri va Xichangana xa le Zimbabwe ku vula mati lama humaka emirini loko munhu a tshwa ngopfu. Vavulavuri vo tala va le Zimbabwe a va ri tivi rito leri tirhisiwaka hi vavulavuri va le Afrika-Dzonga. Biku i rito leri tlhelaka ri kumeka ni le ka ririmi ra Xivhenda leswi nga riki erivaleni leswaku loyi a lombeke un`wana hi wihi.

3.4.2.12 Dzuka/badhla

Dzuka na rona i rito leri tirhisiwaka ngopfu eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi eka Xichangana xa Zimbabwe va tirhisa ra **badhla** leswi vulaka ku huma nyuku emirini hikokwalaho ko twa ku hisa ngopfu. eZimbabwe loko va ku **dzuka** va ta va va ri karhi va vula ku **tshuka** nchumu wo karhi lowu chavisaka. Hi ta nyika xikombiso xa matierhiselo ya marito lama :

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Mufana u **dzuka** nyuku	Mufana u **badhla** biku.

Swivulwana leswi swi vula nchumu wun`we kambe swi tirhisile marito yo hambana ntsena hikokwalaho ka marin`wana yo hambana ya Xichangana/Xitsonga.

3.4.2.13 Xigalana/citsatsa

Vavulavuri va Xichangana va le Zimbabwe a va tirhisi rito ra xigalana leri tirhisiwaka eAfrika-Dzonga, nakona vanyingi va vona a va tivi leswi vuriwaka hi vito leri loko va nga hlanganangi na rona kun`wana. Ematshan`wini ya rona va tirhisa rito ra citsatsa. Lexi i xihadyana lexi hanyaka hi ngati ya swiharhi kumbe swifuwo.

3.4.2.14 Xibo/Xib`ambo/xichayo

Xibo i rito ra Xitsonga xa Afrika-Dzonga leri vulaka nchumu wa lowu vatliweke hi ntsandza lowu wu tirhisiwaka ku ba misava loko hansi ku nga si sindziwa hi vulongo bya tihomu kasi eka Xichangana xa Zimbabwe ku tirhisiwa rito ra xichayo kumbe ku

© University of Venda

University of Venda

Xib`ambo. Rito ra xichayo ri huma eka rito ra Xindhevele ra **tshaya** leswi vulaka **ku ba,** kasi ra xib`ambo ri huma eka maendlelo yo bambetela lama endliwaka loko ku biwa misava ya le ndlwini kumbe laha ku anekiwaka mavele.

3.4.2.15 Nkolombyani/Pulundwa, nyaxirhi, kolombwa

Marito lama ya vula swikokovi swintsongo swo karhi leswi kumekaka emaribyeni na le tintshaveni. Ku hambana ka wona ku vangiwa hi marin`wana yo hambana ya Xichangana kumbe Xitsonga xa matiko lamambirhi.

3.4.2.16 Mbeva/kondlo/sengani

Mbeva i rito ra Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi **kondlo/sengani** ri tirhisiwa ngopfu eka Xichangana xa Zimbabwe ku vula xihadyana xin`wana xa ncila wo leha wo lala lexi tshamaka emiceleni ngopfungopfu emasin`wini.

3.4.2.17 Hlundzuka/Tsuva

Ku hlundzuka kumbe ku tsuva swi vula xiyimo xa ku va munhu a nga tsakangi kumbe a siringekile hikokwalaho ka swin`wana na swin`wana leswi nga n`wi khomangiki kahle. **Tsuva** i rito ra Xichanganaxidzi leri tirhisiwaka hi vavulavuri va le Zimbabwe kasi ra **hlundzuka** ri tirhisiwa eAfrika-Dzonga. Loku ko va ku hambana ka tindzimi.

3.4.2.18 Nkukulu/swiyelo

Nkukulu kumbe swiyelo i nchumu lowu tirhisiwaka ku basisa endlwini kumbe erivaleni ha wona. Swiyelo i rito leri tolovelekeke ngopfu etikweni ra Zimbabwe hi ku va va tirhisa riendli ku swiyela leswi yelanaka na Xivhenda.

3.4.2.19 Hula/phopha

EAfrika-Dzonga ku phopha i ku dzudza mberha ebyanyini leswaku munhu a nga tsakami kasi hi Xichangana xa Zimbabwe rito leri ri tlhela ri vula swo fana ni ku hula mavele. Ezimbabwe va tlhela va ri tirhisa nakambe rito ta ku **hula** hi nhlamuselo leyi fanaka ni leyi ya le Afrika-Dzonga. Leswi swi paluxa ku hambana ka marin`wana ya Xichangana loku xi hambanisaka ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.4.2.20 Xikulu/xa hombe

Leri i rihlawuri leri tirhisiwaka ku kombisa vukulu bya nchumu wo karhi. Efrika-Dzonga va tirhisa rito ta **xikulu** ku hlamusela nchumu wo karhi kasi eZimbabwe va tirhisa rito ra **xa hombe** ku vula nchumu wa muxaka lowu. Rito ra **hombe** eAfrika-Dzonga ri kongomisa eka nchumu wo saseka kumbe wa nkoka ngopfu. Mhaka leyi yi nga vangiwa hi ku cinca ka tinhlamuselo(Fromkin na Rodman 1988: 313).

3.4.2.21 Xihangu/xingulu

Xihangu kumbe xungulu i ku kongomisa eka mpfula leyi naka ni maribye leyi kotaka ku onha tiyindlu kumbe vutomi bya vanhu. Xihangu i rito leri tirhisiwaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi xingulu leri tirhisiwa eka Xichangana xa Zimbabwe. Mhaka leyi yi vangiwa hi ku hambana ka tindzimi.

3.4.2.22 Nhova/phunga

Leyi i ndhawu yo anama leyi nga ni byanyi ni mirhi kumbe khwati. Marito lamambirhi ma nga tlhela ma tirhisiwa ku vula byanyi lebyi taleke ka ndhawu yo karhi. Rito ra nhova ri tirhisiwa ngopfu eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi phunga ri tirhisiwa eka Xichangana xa Zimbabwe. Vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va nga tirhisa marito lama havumbirhi ka wona leswi vulaka leswaku lexi hambanisaka tindzimi lexi eka tinhlamuselo ko va nhlawulo wa marito ya ntsakelo.

3.4.2.23 Tshuka/cirhuka/cidulu

Tshuka i rito ra Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi cirhuka kumbe cidulu i ra Xichangana xa Zimbabwe leri kongomisiwa eka misava ya ndhundhuma leyi fumbiweke hi majenjhe kumbe muhlwa. Lowu ko va nchumu wun`we hambileswi marito lama ya hambaneke hikokwalaho ka marin`wana yo hambana ya Xitsonga/Xichangana .

3.4.2.24 Mamazala/Mhanitswala/mhani

Vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va tirhisa rito ra **mhanitswala** kumbe mhani ku vula manana loyi a nga veleka nsati kasi eAfrika-Dzonga van`wana va tirhisa rito ra **mamazala** leri kombaka ku va ri ri ro lomba eka Xizulu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.4.2.25 Xinyabyibyi

Xinyabyibyi i rito leri tirhisiwaka eka Xichangana xa Zimbabwe ku vula maendlelo ya ku va munhu a lahleka a nga ha tivi lomu faneleke ku ya kona loko a ri karhi a famba enhoveni. Mhaka leyi yi tala ku humelela eka varisi kumbe loko munhu a pyopyiwile. EAfrika-Dzonga rito leri a va ri tirhisi, vo vula leswaku munhu u lahlekile ntsena. Ku nga va ku ri mhaka yo lahlekeriwa hi marito (O`Grady et al 2010:271).

3.4.2.26 Vutshani/xilongololwani

I vulombe byo karhi lebyi lunghisiwaka hi vunyonyorhi naswona byi kumeka emixanatsini hi xitalo. Vutshani i rito leri tirhisiwaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi xilongololwani ri tirhisiwa eka Xichangana xa Zimbabwe. Leswi kombisa mhaka ya hambana ka marin`wana ya Xitsonga/Xichangana.

3.4.2.27 Mukhwariba/muchayina

Lawa i matsavu ya xilungu lama tirhisiwaka tanihi xixevo. Marito lama havumbirhi ka wona a ya tivikani eka vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe leswi vulaka leswaku ni nhlamuselo ya wona a va yi tivi. Marito lama ma tirhisiwa ngopfu eka Xitsonga Afrika-Dzonga laha ku kumekaka muxaka lowu wa matsavu.

3.4.2.28 Xiphaswa/tin`hwembe/tihoti, tukutani

Leyi i miroho ya tin`hwembe leyi byariwaka emasin`wini. Eka Xichangana xa Zimbabwe va tirhisa rito ra **tihoti** kumbe **tukutani** kasi eAfrika-Dzonga va tirhisa ra **xiphasu/xiphaswa** kumbe tin`hwembe. Marito lama ya vula nchumu wun`we kambe vavulavuri va matiko lamambirhi va swi kota ku ka va nga swi tivi leswaku i nchumu wun`we hikokwalaho ka marin`wana yo hambana ya tindzimi leti.

3.4.2.29 Rirhudzu/lude/b`angala

Leyi i miroho ya xintu leyi milaka ngopfu etaleni kumbe xivaleni loko mpfula yi nile. Vavulavuri va Xichangana xa Zimbabwe va tirhisa rito ra **lude** kumbe **b`angala** kasi va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va tirhisa rito ra **rirhudzu**. Van`wana va vula leswaku i bangala. Loku k ova mhaka ya ku hambana ka marin`wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.4.2.30 Miri/muzimba/mudzimba

Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku tirhisiwa rito ra **miri** kasi eka Xichangana xa Zimbabwe va tala ku tirhisa ra **muzimba** ku vula swirho hinkwaswo swa munhu loyi a hanyaka loko swi hlanganile ndhawu yin`we. Rito ra muzimba ri komba ku va ri ri ni vuxaka lebyikulu ni rito na tindzimi ta Xingoni to tanhi Xindhevele leswi vulaka leswaku ri nga ri lo lombiwa hi vavulavuri va Xichangan xa Zimbabwe.

3.4.2.31 Vuvabyi/civavo

Vavulavuri va le Zimbabwe va tala ku tirhisa rito ra **xivavo** kasi hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku tirhisiwa rito ra **vuvabyi.** Lexi i xiyimo xa ku va munhu a nga pfukangi emirini wa yena lexi kotaka ku va xi ri xa nkarhinyana kumbe xa vutomi hinkwabyo. Ku hambana loku ku nga vangiwa hi ku ndlandlamuxiwa ka tinhlamuselo hikuva vavulavuri va Xichangana va ma tiva marito lama havumbirhi ka wona (O`Grady et al 2010: 272).

3.4.2.32 Gomo/khwamama/gomo

Lexi i xiphemu xa xikandza lexi nga le xikarhi ka mahlo ni misisi lexi humelaka ehandle ka swirho swin`wana. Vavulavuri vanyingi va Xichangana xa Zimbabwe a va tirhisi rito ra gomo. Ri tala ku tirhisiwa ntsena hi Vatsonga va Zimbabwe lava akelaneke ni vavulavuri va Xitsonga xa le Afrika-Dzonga. Leswi swi kombisa ku hambana hikokwalaho ka marin`wana ya Xichangana xa Zimbabwe.

3.4.2.33 Mbhovo/bodo

Rito leri ri vula laha ku boxekeke. EAfrika-Dzonga va tirhisa rito ra mbhovo leri nga tiviwiki hi vavulavuri vanyingi va Xichangana xa le Zimbabwe kasi eZimbabwe va nchumu lowu va wu vula bodo. Marito lama a ma lombiwi ka tindzimi to karhi leswi vulaka leswaku k ova marin`wana yo hambana ntsena.

3.4.2.34 Mutsoniwa/xigono

Rito ra mutsoniwa ri tirhisiwa eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi ra xigono ri tirhisiwa eka Xichangana xa Zimbabwe. Mutsoniwa kumbe xigono swi vula munhu loyi a lemaleke kumbe loyi a tsoniweke lero a nga koti ku titirhela kumbe wa karhateka loko swi fika ka ku tirha mitirho yin`wana yo karhi. Rito ra musoniwa a ri

© University of Venda

University of Venda

tiveki eka Xichangana xa Zimbabwe ehansi le ka loko munhu a hlayile tibuku ta le Afrika-Dzonga. Ku hambana loku ku nga va ku vangiwa hi ku ndlandlamuxiwa ka tinhlamuselo eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga hikuva hi ntolovelo mhaka yo tsoniwa yi tala ku yelana ni swilo leswi khomekaka leswi munhu a nga swi nyikiwaka kumbe ku ka a nga nyikiwi.

3.4.2.35 Ku tlanga/ku hlakana

Ku tlanga i rito leri vulaka ku huha kumbe nghingiriko wo karhi wo tihungasa hawona, xik: ***ku tlanga bolo.*** Rito leri ri tirhisiwa eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. EZimbabwe va tlhela va tirhisa rito ra **hlakana** leri kongomisaka eka ku huha ntsena, xik: ku huha ka swihlangi hi nga vula leswaku ***ku hlakana ka swihlangi*** kambe a swi koteki ku vula leswaku *mufana u hlakana bolo.* Ku hambana loku ku tisiwa hi ku khumisiwa ka nhlamuselo loku kumekaka eka Xichangana xa Zimbabwe (Fromkin na Rodman 1988:313).

3.4.3 Ku hambana eka malombiwa yo huma eka Xibunu na Xinghezi

Malombiwa i marito lamantshwa yo huma eka tindzimi tin`wana ngopfungopfu loko michumu leyi nga ni mavito lama yi nga ri kona eka rixaka leri lombaka (Webb na Sure 2000:89). Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku etikweni ra Afrika-Dzonga ku tshama ku va ni mfumo wa Mabunu leswi kuceteleke ku tekeriwa enhlokweni ka ririmi ra Xibunu. Leswi swi endlile leswaku vavulavuri va Xitsonga va tiko leri va lomba ngopfu eka ririmi leri. Hi tlhelo na ririmi ra Xinghezi na rona a ri ri ni xiave xo karhi xa ku va ri tekeriwa enhlokweni. Xiyimo xi tano ni le tikweni ra Zimbabwe laha a ku ri ni mfumo wa valungu lava vulavulaka Xinghezi. Xinghezi ku vile rona ririmi leri a ri tekeriwa enhlokweni eka swiyenge swo hambanahambana swa mfumo ku katsa ni dyondzo. Leswi swi endlile leswaku vaakatiko va tiko ra Zimbabwe va lomba ngopfu eka Xinghezi ku tlula eka tindzimi tin`wana.

Hi ta xiya tafula leri landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	lepula	xipunu
	darata	waya
	hutara	huta
	xipikara	xipika

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

keresi	khandle
mara	bati
buloho	birinjhi
vhengele	xitolo
fasitere	windho

Marito lama lombiweke eka ririmi ra Xibunu ya tala ku va ni mpfumawulo wa **ra**- eku heteleleni kasi hi Xinghezi xitatisi xo hetelela xa **r**- a xi twarisiwi leswi paluxiweke hi marito ***hutara*** na ***huta*** lama humaka eka rito ***hooter.***

Loko hi xiya rito ra **lepula** hi ta swi vona leswaku ri huma eka rito ***leple*** ku nga Xibunu kasi ra **xipunu** ri huma ka rito ra ***spoon*** ku nga Xinghezi. vavulavuri va le Zimbabwe vo tala a va tivi rito ra lepula naswona a va tali ku ri tirhisa. Laha Zimbabwe ri nga tirhisiwa hi vanhu lava tshameke kusuhi na tiko ra Afrika-Dzonga ni lava talaka ku endzela tiko leri. Xivangelo xin`wana lexi tisaka ku tirhisiwa ka marito lama vulavuriwaka eAfrika-Dzonga i mhaka ya vanhu lava yaka eJoni ni tindhawu tin`wana ta Afrika-Dzonga ku ya lava mitirho.

Rito ra **keresi** na rona ri huma eka rito ***kerse*** ku nga Xibunu kasi **khandlela** ri huma eka rito ra ***candle*** ku nga Xinghezi. Vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va nga va ni vutivi bya marito lama havumbirhi ka wona kasi vavulavuri vanyingi va Xichangana xa Zimbabwe va tiva no tala ku tirhisa rito ra **khandlela**.

Swi tano ni le ka marito ya **darata** na **waya**. Waya ri huma eka rito ***wire*** leri ku nga Xinghezi. Vavulavuri va Xichangana xa le Zimbabwe va tirhisa rito ra **waya** hikuva Xinghezi hi rona ririmi leri a ri tekeriwa enhlokweni ku sukela khale. Vakhale a va lomba va marito yo tala ku suka eka ririmi leri. **Darata** i rito leri lombiweke ku huma eka Xibunu naswona ri tirhisiwa hi vavulavuri va Xitsonga xa le Afrika-Dzonga.

Rito ra **vhengele** leri tirhisiwaka hi xitalo eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga hi kuma leswaku ri huma eka rito ra ***winkel*** ra Xibunu kasi eka Xichangana xa Zimbabwe va tala ku tirhisa rito ra **xitolo** leri humaka eka rito ra ***store*** ra Xinghezi. Hambiswiritano vavulavuri van`wana va Xichangana xa Zimbabwe va tirhisa rito leri ra vhengele hikokwalaho ka ku akelana ni vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

© University of Venda

University of Venda

Hi tlhela nakambe hi vona leswaku rito ra **bulono** leri lombiweke eka rito ra ***brug*** ra Xibunu hi vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga a ri tiviwi hi vavulavuri vanyingi va le Zimbabwe hikuva vona va lombile rito ra **birinjhi** ku huma eka rito ra ***bridge*** ra Xinghezi.

Mara i rito leri tolovekeke ngopfu eAfrika-Dzonga hikokwalaho ko va ri lombiwile eka rito ***maar*** ra Xibunu kasi eZimbabwe vavulavuri va Xichangana lava nga le kule ni ndzilekano wa Afrika-Dzonga a va toloveli ku ri tirhisa. Ematshan`wini ya rona va tirhisa rito ra **bati** leri humaka eka rito ra ***but*** ra Xinghezi. Hambiswiritano ku kona laha vavulavuri va Xitsonga va lombaka marito eka tindzimi ta Xibunu na Xinghezi hivumbirhi ka tona.

3.5 KU HAMBANA EKA XIVUMBEKO XA SWIVULWA

3.5.1 Matirhiselo ya rihlanganisi eka xivulwa

Rihlanganisi i rito leri hlanganisaka swiphemu swimbirhi swa xivulwa leswaku xivulwa xoxolexo xi twala (Shabangu 1996:429). Vavulavuri va Xichangana xa le Zimbabwe va tirhisa mahlanganisi yo karhi yo hambananyana ni ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Xikombiso:

3.5.1.1 Leswaku/eku

Xitwananisi xa **Leswaku** xi tala ku tirhisiwa eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi xa **eku** xi tirhisiwa ngopfu eka Xichangana xa Zimbabwe.

U nyikiwile mali **leswaku** a ta tirha hi matimba
U nyikiwe mali **eku** a ta tirha hi tamu

Vavulavuri va le Zimbabwe va wisa xiphemu xo sungula eka lexa Afrika-Dzonga ku nga **leswaku** ivi xi hundzuka xi va **eku.** Xivangelo xa maendlelo lama a xi le rivaleni.

3.5.1.2 Hikuva/hiku/hakuva/hikuza

Eka Xitsonga xa Afrika-dzonga ku tirhisiwa hikuva kasi eka Xichangana xa Zimbabwe va tala ku tirhisa hiku/hakuva/hikuza

Ndzi ta ku ba **hikuva** wa ndzi delela.
Ndzi ta ku ba **hiku** wa ndzi delela.

© University of Venda

Vavulavuri va Xichangana va nga va vutekeleriie eka Xichangana/Xirhonga xa Mozambiki hikuva va tirhisa rihlanganisi ra **hikusa** eka matsalwa man`wana.

3.5.1.3 Hikokwalaho/hikota

Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga va tirhisa rihlanganisi ra hikokwalaho kasi eka Xichangana va tirhisa rihlanganisi ra hikota.

Tiyani u tshikile xikolo **hikokwalaho** ka vusiwana.
Tiyani u tsikile xikolo **hikota** ya vusiwana
Hikota ya sweswo a Gezani a nge humeleli.

Lama k ova mavulavulelo yo hambana ya ririmi ra Xitsonga/ Xichangana loku endlaka leswaku va tirhisa mahlanganisi yo hambanisa xileswi.

3.5.1.4 Hi /l /ni

Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku tirhisiwa rihlanganisi ra **i** kasi eka Xichangana xa Zimbabwe tirhisiwa rihlanganisi ra **ni** loko va kombisa nchumu wo karhi. Xikombiso:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Vito ra wena **i** mani?	Vito la wena **ni** mani?
	Hi mina Khensani	**Ni** mina khensani

Ku hambana loku ku nga va ku vangiwa hikokwalaho ka nkucetelo wa Xixona eka Xichangana xa Zimbabwe.

3.5.1.5 Na/ne

EZimbabwe ku tala ku tirhisiwa **ne** ngopfu laha hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku tirhisiwaka **na**.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
unwana **na** un`wana		un`wani **ne** un`wani.

Mhaka leyi yi ta hikokwalaho ko lomba rihlanganisi ra Xixona loku endliwaka hi Xichangana xa Zimbabwe.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.5.1.6 Eka/ka

EZimbabwe vavulavuri va Xichangana va tala ku siya xitwari xa **e** eka rihlanganisi ra vundhawu ra **eka** leri tirhisiwaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Xik:

Xik: Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Eka xiyenge lexi ku na swilo swo tala ngopfu	**Eka** ciyenge leci ku ne swilo swo tala ngopfu

Mhaka leyi yi vangiwa hi mavulavulelo yo hambana ya tindzimi letimbirhi.

3.5.2 Matirhiselo ya swipfunetariendli eka swivulwa/swivulwahava

Leswi i xiphemu swa nkoka leswi pfunetaka riendli loko ku vumbiwa mahlayelo na mikarhi yo hambana ya riendli kumbe ku kombisa mpfumelo na nandzulo(Golele 2013:49). Hi ta xiya swipfunetariendli leswi landzelaka:

3.5.2.1 Karhi/ka

EAfrika-Dzonga ku tirhisiwa xipfunetariendli xa **karhi,** kasi eZimbabwe va tirhisa ka hi ku wisa xiphemu xa **–rhi.** Xipfunetariendli lexi xi kombisa leswaku nchumu wo karhi wu le ku endlekeni hi nkarhi wa sweswi. Hi ta xiya xikombiso lexi landzelaka:

Xik: Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Masenyani wa **karhi** wa ta	Masenyani wa **ka** wa ta
A swi **ri karhi** swi ndzi landzelela	A swi **ka** swi ndzi landzelela

Swipfunetariendli leswi swi nga va swi hambanisiwa hikokwalaho ka mavulavulelo lama toloveleke eka Xichangana xa Zimbabwe.

3.5.2.2 Se/si/so

Lexi i xipunetariendli lexi pfunaka ku komba nandzulo ni nkarhi wa riendli. Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku tala ku tirhisiwa xipfunetariendli xa si/se kasi eka Xichangana xa Zimbabwe ku tala ku tithisiwa xa **so.** Xik:

Xik: Afrika-Dzonga	Zimbabwe
A nga **si** famba	a nga **so** famba
A swi se hela	a swi so hela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku hambana ka swipfunetariendli leswi ku nga va ku ta hikokwalaho ka ku hambana ka marin`wana ya Xitsonga.

3.5.2.3 Ri/hi

Eka Xichangana xa Zimbabwe ku tala ku tirhisiwa xipfunetariendli xa **hi** kasi eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku tirhisiwa **ri** hi xitalo. Xikombiso:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	A swi **ri** ku fambeni	A swi **hi** ku fambeni
	Va ha **ri** kona	Va ha **hi** kona

Ku hambana loku nga kona ko va mhaka ya mavulavulelo yo hambana hikuva a ku na tindzimi tin`wana leti hi nga tikumbetelaka ku va ti kuceterile tindzimi leti.

3.5.3 Mavumbelo ya vundhawu eka swivulwa

Loko ku kombisiwa vundhawu ku lungeleriwa xirhangi xa **e/a-** na xilandzi xa **–ini** eka Xitsonga/ Xichangana. Ku ni ku hambana eka xiphemu xa xivulwa lexi kombisaka vundhawu eka Xichangana xa Zimbabwe ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Mufana u ya **e**kaya	mufana u ya kaya
	N`wana u tlangela **e**dyambyini	n`wana u tlangela dambweni/**a**dambweni

vavulavuri va le Zimbabwe va toloveta ku siya xirhangi xa vundhawu xa **e-** eka marito yo tala lama yisiwaka evundhawini. Hi mikarhi yin`wana va tirhisa xirhangi xa **a-** loko va yisa rito ro karhi eka vundhawu. Ni laha vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga va tirhisaka xilandzi xa **–ini** vona va tala ku tirhisa **–eni** tanilaha swi kombisiweke hakona laha henhla. Swivulwa leswi swi hambanisiwa hikokwalaho ka mavulavulelo lama hambaneke eka Xichangana xa Zimbabwe ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

3.5.4 Riendli ra nkarhi lowu hundzeke eka swivulwa

Laha ku ta va ku ri karhi ku vulavuriwa hi swilo leswi nga hundza. Loko ku vumbiwa swivulwa, marito lama helaka hi peletwana ra **la** kumbe hi xitwari xa **a** ya tsariwa ku hambana hi Xitsonga ni Xichangana loko ma yisiwa eka nkarhi lowu hundzeke. Hi

© University of Venda

University of Venda

Xitsonga XaAfrika-Dzonga peletwana leri ndzeleriwaka hi lero hetelela ri hundzuka ri va ni xitatisi xa **r** kasi ra Xichangana xa Zimbabwe ri tama ra ha ri ni xitatisi xa **l**-. Xikombiso:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Pela:	dyambu ri pe**ri**le	dyambo li pe**li**le
hela:	vuswa byi he**ri**le	vuswa bi/bu he**li**le
teka:	u ndzi teke**ri**le nsati	u ndzi tekele sati

vula: vakhale va vu**ri**le va ku lexi nga heriki xa hlola vakhale va vu**li**le va ku lexi nga heliki xa hlola.

Hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga, marito lama helaka hi peletwana ra **–la** ma ta lungeleriwa peletwana ra **ri**- emahlweni ka peletwana ro hetelela leri ku nga **–le** loko rito ri yisiwa eka nkarhi lowu hundzeke. Xik: bula> bu-**ri**-le eAfrika-Dzonga , kasi eZimbabwe ku ta ala ku karhi ku tirhisiwa xitatisi xa **l**- hi ndlela leyi: bula> bu-**li**-le.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	Vatirhi va feme va **burile** hi ta muholo.	Vatirhi va feme va **bulile** hi ta muholo.

3.5.5 Riendli ra nkarhi wa sweswi eka swivulwa

Loko ku karhi ku vumbiwa swivulwa swo karhi ku ni marito yo karhi lama cincaka ma va ni xitatisi xa **r** ematshan`wini ya **l** hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga loko ya tirhisiwa eka nkarhi wa sweswi eka hlayelo ra ndzeriso.

Xik: riendli ra **tsala** ri hundzuka ri va **tsarisa,** kasi hi Xichangana xa Zimbabwe xitatisi xa **l** xi ala xi ri kona leswaku rito leri ri ta va **tsalisa** loko ri yisiwa eka hlayelo ra ndzeriso. Hi ta xiya marito man`wana lama landzelaka:

Vavhoti va tsa**ri**sa mavito ya vona.
Vavhoti va tsa**li**sa mavito ya vona.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Kula:	ku**ri**sa	ku**li**sa
Hela:	he**ri**sa	he**li**sa

© University of Venda

University of Venda

3.5.6 Riendli ra nkarhi lowu taka eka vivuriwa

Eka nkarhi lowu taka ku ta va ku ri karhi ku vulavuriwa hi swilo leswi nga si humelelaka leswi languteriwaka ku endleka emahlweni. xik:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	ku **ta va** ku ri na nkhuvo	ku **to ve**/va/**ku toveni** ku hi na khuvo.

Mavulavulelo yo sungula laha henhla ya tirhisiwa eAfrika-Dzonga kasi lama ya vumbirhi i ya le Zimbabwe. swivulwahava leswi swi hambanisiwa hi ku tirhisiwa ka **ta**- na **to**, na **ve** na **va.** Xivangelo xa ku hambana loku a xi le rivaleni. Ku nga va ku ri mhaka ya marin`wana yo hambana ya Xichangana/Xitsonga.

3.6 SWIN`WANA SWA SWIVANGELO SWA KU HAMBANA KA XITSONGA/XICHANGANA XA LE AFRIKA-DZONGA NI XA LE ZIMBABWE

Eka xiyenge ku ta paluxiwa swin`wana swa swivangelo leswi endlaka leswaku Xitsonga/Xichangana xi vulavuriwa ku hambana ematikweni ya Zimbabwe na Afrika-Dzonga hi ku seketeriwa hi matsalwa man`wana ni leswi vavutisiwa a va hlamula swona eka nhlokohliso wa swivutiso. Ndzavisiso lowu wu kumile swivangelo swo fana ni leswi landzelaka:

3.6.1 Ku hangalaka ka Vatsonga/ku rhurha

Matimu ya Vatsonga ya kombisa leswaku rixaka leri ri tumbulukile etikweni leri navaka ku sukela enambyeni wa Save ku fika enambyeni wa Limpopo ni le KwaZulu-Natal. Sweswi Vatsonga va akile etindhawini leti sweswi ku nga matiko lama tiviwaka tanihi Mozambiki, Afrika-Dzonga, Zimbabwe na Swaziland. Van`wana va nga va va ri kona eka matiko yan`wana lama nga boxiwangiki laha kambe va ri ni nhlayo yintsongo swinene. Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku vanhu vo tala lava vutisiweke ni matsalwa yo hambana swi kombisa leswaku Vatsonga va huma eMozambiki kambe ku ni swivangelo swo hambanahambana leswi va hangalaseke leswaku va tikuma va ri laha va tshamaka kona namuntlha. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi matsalwa yo karhi lama vulavulaka hi ta matimu ya Vatsonga. Boonzaaier (2002) u seketela mhaka ya ku hangalaka ka Vatsonga loko a ku:

© University of Venda

University of Venda

> The Shangana subjugated and assimilated Tsonga tribes. Some tribes fled to the northeastern parts of what is now the Northern Province of South Africa to settle under Venda/Sotho rule during the late 1830s. There was a second migration from Mozambique to the northern parts of South Africa after 1858 (due to a succession struggle between Soshangana's sons), and a third after the 1895 defeat of the Shangana by the Portuguese.The ethnic composition of the South African Tsonga in 2001 consisted of Tsonga groups who fled to the Northern Province, including all the tribes in the northern and central areas, and Shangana tribes, mainly in the southern area.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Vatsonga va fikile va aka exikarhi ka Vasuthu ni Vavhenda ku sukela hi malembe ya va1830. Leswi swi vula leswaku Vatsonga va tshamile nkarhi wo leha exikarhi ka tinxaka timbe ku kondza laha va nga rhurhisiwa va ya aka eka khale ka mfumo wa Gazankulu.

Swi le rivaleni leswaku hikokwalaho ka ku tshama ehansi ka mifumo ya Vavhenda na Vasuthu, Vatsonga lava va tekelerile swo tala leswi katsaka mikhuva yin`wana, mitolovelo ni marito yo karhi ya vanhu lava. Leswi swi tikomba hikokwalaho ka marito yo karhi lama yelanaka ni tindzimi leti kambe hi tlhelo ya hambanele kule ni marito ya Xichangana xa Zimbabwe. Xikombiso: Maviti ya Xichangana xa Zimbabwe lama helaka hi peletwana ra **li, murhangeli, mutshiveli,** eAfrika-Dzonga ya vitaniwa **murhangeri, mutshiveri.** Leswi swi yelana ni mahetelelo ya marito ya Xisuthu yo tanihi **muakamedi.** Peletwana ra **di** eka marito ya Xisuthu ri twarisiwa ri yelana na **ri** swinene. Swi tikomba wonge ku va Vatsonga va rhurhile etindhawini ta vona va ya akelana ni tinxaka tin`wana hi kona loku endleke leswaku mavulavulelo ya vona ya hambana ni lama ya le Zimbabwe. Finegan (1999:15) u seketela mhaka ya ku hambana ka tindzimi hikokwalaho ka mipfhuka leyi nga kona exikarhi ka vavulavuri loko a ku:

> wherever speakers of language have geographical or social distances between them, considerable linguistic variation is likely. Striking differences can be heard between varieties of French spoken in Quebec and Paris..."

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku loko ku va ni ku rhurha vavulavuri va aririmi ro karhi va hetelela va tshama etindhawini leti nga kule na kule leswi tisaka ku hambana eka mavulavulelo ya vona. Xiyimo lexi xi tano ni le ka vavulavuri va Xitsonga va Zimbabwe ni va Afrika-Dzonga

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda

Ku va Vatsonga lava va ri hansi ka Vangoni lava leswi paluxiwaka hi rito ra " subjugate" eka ntshaho lowu nga laha henhla swi tiyisa leswaku vavulavuri lava seleke va yile emahlweni va nghenisa marito yo tala ya Xingoni eka ririmi ra vona. Ku tlhela ku boxiwa leswaku ntlawa wa vumbirhi wu rhurhele Afrika-Dzonga hi nkarhi wa tinyimpi ta Mzila na Mawewe vana va Soshangana. Ntlawa wa vunharhu wu balekele Afrika-Dzonga endzhaku ka ku wisiwa ka mfumo wa ka Gaza hi Maphutukezi. Vavulavuri lava va fikile va hlangana etikweni ra Afrika-Dzonga.

Ntlawa wun`wana lowu nga boxiwangiki eka ntshaho lowu hi lowu wa Vatsonga va nga nghena eHlengweni ku nga etikweni ra Zimbabwe. Vavulavuri va Xichangana lava va fikile va akelana ni vavulavuri va Xixona ngopfu kambe hi tlhelo ku ni Mandhevele ma nhlayo ya le hansi lama tshamaka kusuhi na vona. Leswi swi tiyisa mhaka ya leswaku ku rhurha kumbe ku hangalaka ka Vatsonga ku ya etindhawini to hambanahambana ku endlile leswaku vavulavuri va ririmi rin`we va hetelela va ri ni ku hambana ko karhi eka mavulavulelo ya vona.

3.6.2 Ku hlangana ka tindzimi

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku ku akelana ka tindzimi i mhaka yikulu leyi vangelaka ku hambana ka tindzimi leti kombaka ku va ti tumbulukile eka mutswari un`we. Tatana Maringa va le ka Mukhomi etikweni ra Afrika-Dzonga va hlamusela va seketela mhaka leyi eka nhlokohliso wa swivutiso loko va ku:

> Ndzi tshemba leswaku ku hambana loku ku vangiwa hi ku va vavulavuri va le Zimbabwe va tekelela mavulavulelo ya le Mozambiki.

Marito lama ya kombisa leswaku vavulavuri va Xichangana xa le Zimbabwe va vulavula swin`wana swo hambana ni vavulavuri va Xitsonga xa le Afrika-Dzonga hikokwalaho ka ku va va ri kusuhi ngopfu na tiko ra Mozambiki. Tatana Mulati va le Elim na vona va tiyisa mhaka leyi loko va engetela va ku "*hambi rito ra ku 'hombe' i Xizambiki*".

Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku vavulauri va le Zimbabwe va lomba marito yo tala ku suka eka Xitsonga/Xichangana xa le Mozambiki leswi tiyisiwaka hi ku tirhisa marito ya 'hombe' na **'Xizambiki'.** Leswi swi vula leswaku rito leri ri tirhisiwa nakambe etikweni ra Mozambiki. Vavulavuri va Xichangana xa le Zimbabwe va akelanile ni va

© University of Venda

University of Venda

vulavuri va Xichangana xa le Mozambiki tlhelo-lerin`wana leswi endlaka leswaku mavulavulelo ya vona yan`wana ya yelana ya tlhela ya hambana kun`wana ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Mhaka leyi yi tlhela yi tiyisisiwa hi Schendl (2001:75) loko a ku :

> Though variation is an inherent property that variation of language, it originates from a range of extralinguistic and linguistic factors, such as language contact, phonetic and structural or functional factors.

Ntshaho lowu wu tshikilela mhaka ya leswaku ku hambana ka tindzimi ku vangiwa hi ku akelana loku endliwaka hi tindzimi to karhi . Tindzimi ti nga tekelela mipfumawulo ni swivumbeko swo karhi swa tindzimi leti ti nga le kusuhi na tona. Junod (1977:95) u seketela mhaka ya ku hlangana ka tindzimi loko a ku:

> Vahlengwe vona va andzile ngopfu va ri ni mavulavulelo ya vona ya Xitsonga, kambe Xikalanga xi nghenile eka vona ku kota ekaVan`wanati.

Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku vavulavuri va Xitsonga va le Zimbabwe va lomba swo tala ku suka eka Xikalanga kumbe Xixona leswi endlaka leswaku ku va ni ku hambana eka marito yo karhi.

3.6.3 Tipolitiki ta tiko ni ta tindzimi

Tipolitiki ta matiko ti endlile leswaku matiko lama a ku ri tiko rin`we ya hambanisiwa hi mindzilakano leyi vekiweke hi vanhu. Loko hi xiyaxiya hi kumile leswaku a ku na ririmi leri lavaka ku tshama ri ri enhansi ka tindzimi letin`wana. Hambiswiritano xiyimo xa tindzimi a xi ringani hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Vavulavuri va tindzimi leti nga hluvuka khale hi tlhelo ra matsalelo ni swa ikhonomi va lava leswaku vavulavuri va tindzimi leti ta ha riki ehansi hi xiyimo va swi kota ku tirhisa tindzimi no landzelela mindhavuko ya vona.

Loko hi xiya xiyimo xa tindzimi eZimbabwe hi kuma leswaku ririmi ra Xixona hi rona leri tekeriwaka enhlokweni ngopfu ku tlula tindzimi tin`wana ta Vantima ku katsa na Xichangana. Leswi swi vula leswaku vavulavuri va Xichangana va boheka eka swiyenge swo tala ku va va kumeka va karhi va tirhisa Xixona kumbe Xinghezi. Tatana Xidziva lava tirhaka eka xiyenge xa ndzawulo ya dyondzo lexi tsalaka tisilabasi ta le swikolweni va seketela mhaka leyi loko va ku:

© University of Venda

University of Venda

> Xiyimo xa Xichangana xa ha hansi swinene. Hambileswi va nge ku na vumbiwa lebyintshwa, swi lava ku swi xiyaxiya hi vutlhari hikuva ku ni maveriveri ya leswaku a swi endli leswaku Xixona na Xindhevele swi tshikiwa etindhawini lomu ku nga ni Xichangana ni tindzimi tin`wana.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ntshikelelo wa tindzimi tin`wana etikweni ra Zimbabwe wu nge heli hi ku olova. Tindzimi tin`wana ta ha tekeriwa enhlokweni ngopfu ku tlualа Xichangana. Lexi hi xona xin`wana xa swivangelo lexi endlaka leswaku vavulavuri va Xitsonga xa le Zimabawe va nga tshami va karhi va tirhisa ririmi a vona. Eku heteleleni va lahlekeriwa hi swo tala swa ririmi ra vona ivi va tikuma va ri karhi va vulavula Xichangana lexo ka xi nga ri xona xa ntumbuluko.

Xiyimo lexi xi hambanilenyana ni xa le Afrika-Dzonga laha tindzimi to tala ti nga va ta ximfumo ku sukela laha tiko leri ri nga kuma mfumo wa xidemokirasi. Vatsonga va le Afrika-Dzonga va dyondza Xitsonga ku sukela eka ntangha yo sungula ku ya fika eyunivhesiti va nga kavanyetiwi hi nchumu. EZimbabwe Xitsonga xi dyondziwa eka tintangha ta le hansi naswona tinhloko ta swikolo a ti tikarhati ngopfu ku vona leswaku xa dyondzisiwa ngopfungopfu loko ti nga ri vavulavuri va ririmi leri. Sweswi Xitsonga xi dyondziwa ni ka yunivhesiti kambe ka ha ri ni swiphiqo laha ni lahaya tanihileswi machudeni lama ya nga xi dyondzangiki eka tintangha ta le henhlanyana.

Maendlelo lama ya endla leswaku ku hetelela ku va na ku hambana exikarhi ka Xitsonga na Xichangana xa Zimbabwe. lava kandziyisaka tibuku na vona va languta xiyimo xa tindzimi leswaku va ta vona leswaku va nga tekela tindzimi tihi enhlokweni. Leswi swi endla leswaku matsalwa ya Xichangana ya nga tali etikweni. Eku heteleleni vadyondzi a va na tibuku to hlaya to tala leswaku va titoloveta eka Xichangana lexi hetisekeke. Hambileswi vumbiwa lebyintshwa bya tiko ra Zimbabwe byi tekelaka enhlokweni tindzimi hinkwato ta le tikweni, tindzimi leti a ti khomiwi ku fana. Xixona xi tirhisiwa eka swiyenge swo tala swo tanihi; rhadiyo, thelevhixini, eka tinhlengeletano ta tipolotiki, etihofisini ta mfumo ni kun`wana ni kun`wana. Lava fumaka tiko va vona vun`we bya vaakatiko byi ri lebyi vumbiwaka hi ku tirhisa tindzimi tingaritingani lomu tikweni. Wonge a va swi tekeli enhlokweni leswaku vanhu va swi kota ku va ni vun`we hambi tindzimi ni mindhavuko ya vona swi hambanile.

© University of Venda

3.6.4 Ku cinca ka ririmi

Ririmi i nchumu lowu nga tshamiki endhawu yin`we loko nkarhi wu ri karhi wu famba. Ku ni swivangelo swo hambanahambana leswi endlaka leswaku ririmi ri cinca. Macincelo ya tindzimi a ya fani leswi endlaka leswaku ririmi rin`wana ri cinca ngopfu ku tlula rin`wana leri tumbulukeke swin`we na rona. Leswi swi endla leswaku ku va ni ku hambana exikarhi ka tindzimi leti nga ni vuxaka.

Ririmi ra swi kota ku cinca hikokwalaho ka ku cinca ka mindhavuko, mitolovelo ni swikholwakholwana. Etikweni ra Zimbabwe laha Vatsonga-Machangana va tshama va hlanganile ni vanhu va mindhavuko yo hambanahambana va tikuma va ri karhi va tekelela swo tala eka vanhu lava. Leswi swi endla leswaku va tekelela ni ririmi leri tirhisiwaka eka mindhavuko ni mitolovelo leyi lombiwaka eka tinxaka timbe. Mindhavuko ni mitolovelo yin`wana ya tinxaka ta le Zimbabwe kun`wana yi hambanela ekule ni ya Vatsonga va le Afrika-Dzonga. Tatana Mavunda va le Zimbabwe va seketela mhaka leyi loko va ku :

> Hi ndhavuko wa Xichangana ku hava homu leyi vuriwaka ya mhani i swa Maxona leswiya. Hina hi tiva homu ya maphipho leyi nyikiwaka manana hi tatana ku ri ku khensa ntirho wa vona wo va tswalela tintombhi.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku vavulavuri va Xichangana va le Zimbabwe va hetelela va tshula marito mantshwa hi ku landza ndhavuko wa Maxona mayelana na timhaka ta ndzovolo. Vatsonga-Machangana vo tala va vula homu leyi **homu ya mhani** hi ku hundzuluxela ku suka eka mavulavulelo ya Maxona. Ku ya hi tatana Mavunda a ku nga ri na homu leyi tiviwaka hi vito leri hi ndhavuko wa Vatsonga. Kambe hikokwalaho ka ku tekelela mindhavuko ya van`wana se ku ni homu leyi vuriwaka **homu ya maphipho** leyi Vatsonga va le Afrika-Dzonga va nga yi tiveki eku vulavuleni ka vona. Eka ririmi ra ndzovolo ra le Afrika-Dzonga a va na rito ra muxaka lowu leswi hambanisaka ririmi ra Xitsonga ni ra Xichangana xa Zimbabwe.

Ririmi ra swi kota ku cinca hikokwalaho ka mhaka ya dyondzo. Xichangana xi tekile nkarhi wo leha xi nga dyondzisiwi eswikolweni swinyingi swa tiko ra Zimbabwe laha ku vulavuriwaka ririmi leri. Ririmi leri tekeriwaka enhlokweni etindhawini ta Vatsonga-Machangana i ra Xixona naswona n`wana un`wana na u`nwana u boheka ku dyondza ririmi leri. Leswi swi endleka ku sukela vana va ha ri lavantsongo

© University of Venda

swinene lero ririmi ra vona ri sungula ku cinca ri voyamela ngopfu eka ririmi ra Xixona leri va ri dyondzaka ximfumo. Mipfumawulo yinyingi leyi nga ya Xichanganaxidzi yi hetelela yi nga ha twarisiwi kahle ivi swi endla ingaku se ko va na ririmi lerintshwa.

Xin`wana lexi hi xi kumeke eka ndzavisiso lowu i leswaku ku ni ku cinca ka mipfumawulo, ni vuvulavuri, ni tinhlamuselo ta marito yo karhi eka tindzimi letimbirhi loku endlekaka ematikweni yo hambana lomu ti vulavuriwaka kona. Vavulavuri va Xichangana xa le Zimbabwe kun`wana va lomba tinhlamuselo ta marito yo karhi ku suka eka Xixona lexi va akeleneke na xona. Swi tano ni le ka vavulavuri va Xitsonga, kun`wana va lomba marito ni tinhlamuselo ta wona ku suka eka Xivhenda. Swin`wana swi vangiwa hi nkucetelo wa le handle laha hi hetelelaka hi nga ha tivi leswaku rito ro karhi i ra Xivhenda, Xisuthu kumbe ku Xitsonga. **Xikombiso :** ku ni rito ra **gonya** leri vulavuriwaka hi Vatsonga va le Afrika-Dzonga kasi eZimbabwe a va ri tirhisi ehandle ka lava nga ta va va tshamile etikweni ra Afrika-Dzonga eka nkarhi wo leha. Rito leri ri vula ku kandziya nchumu wo karhi lowu tlhandlukeke.

Tinhlamuselo ta swi kota ku cinca hikokwalaho ka mipfhuka leyi nga kona exikarhi ka vavulavuri va tindzimi leti nga ni vuxaka bya le kusuhi. Vavulavuri va Afrika-Dzonga ni va le Zimbabwe va tsemiwile hi ndzilekano wa nambu ni ntanga wa swiharhi. Ku hlangana ka vanhu lava ku lawuriwa ngopfu hi milawu ya matiko lama va tshamaka eka wona. Swiyimo swa tindhawu ni swilo leswi kumekaka kona swa kota ku va swi hambanile lero vavulavuri lava va ta hetelela va tshurile marito yo karhi lama nga kumekiki eka ndhawu yin`wana. Swi nga endleka nakambe leswaku va tshula marito yo hambana ku vula nchumu wun`we.

Vavulavuri va tlhelo rin`wana va tirhisa marito yo karhi lama tirhisiwaka tlhelo lerin`wana kambe ya nga vuli swilo swo fana. Loko hi xiya xiyimo xa matiko lamambirhi hi kuma leswaku ku ni ku tirhisiwa ka marito hi ndlela yo khuma ni leyo angarhela leswi hambanisaka tinhlamuselo ta wona. **Xikombiso:** rito ra **muyimani** leri hi kumeke leswaku vavulavuri va Zimbabwe va vula ndzhwalo wa wansati kasi eAfrika-Dzonga va vula wansati wa kona loyi a nga ni ndzhwalo lowu.

Ririmi loko ri cinca eka mipfumawulo yo karhi swi endla leswaku ku va ni ku hambana eka tindzimi hikuva a ti cinci ku fana. Vavulavuri va`wana va ringeta ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hlayisa mipfumawulo ya ririmi ra vona [illegible] van`wana va hluleka hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Mipfumawulo ya marito yo karhi ya Xichangana xa Zimbabwe ya ni nkucetelo wa Xixona na Xindhevele leswi tekiwaka tanihi tindzimi ra le henhla, leswi yi hambanisaka ni ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Loko marito ya twarisiwa hi tindlela to hambana swi endla ingaku yo va marito ya hambana hakunene.

Mhaka yin`wana leyi endlaka leswaku ririmi ri cinca ivi ku hetelela ku ri ni ku hambana ka tindzimi leti tumbulukeke swin`we i ku lomba ku suka eka tindzimi tin`wana. Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku Xitsonga xa Afrika-Dzonga xi lomba ngopfu eka Xibunu kasi Xichangana xa le Zimbabwe xi lomba ngopfu eka Xinghezi. Marito lama lombiwaka ya swi kota ku va ya nga kombisi vuxaka byo karhi leswi endlaka leswaku vavulavuri va tindzimi leti lombaka va nga twanani kun`wana: xikombiso ***Kerse*** na ***Candle*** a ya kombi ku va ya vula nchumu wun`we.

3.6.5 Marin`wana yo hambana ya tindzimi leti

Xin`wana lexi hi xi kumeke eka ndzavisiso lowu lexi endlaka leswaku ku va ni ku hambana ko karhi eka tindzimi leti vulavuriwaka eka matiko ya Afrika-Dzonga na Zimbabwe i mhaka ya marin`wana yo hambana lama vulavuriwaka eka tindhawu to hambana ta matiko lama. Hambileswi ririmi ra Xitsonga ri nga ringanisiwa vavulavuri va vulavula hi ku landza mavulavulelo ya miganga ya ka vona. Leswi swi endla leswaku ku va ni ku hambana eka ririmi leri vulavuriwaka etikweni rin`we ro karhi. Leswi swi kombisa leswaku mhaka ya ku hambana yi ta nyanya ku kula loko se hi pimanisa ni le ka tiko rin`wana leri na rona ri nga ni ku hambana ko karhi eka marin`wana ya rona. Manana Cawuke u seketela mhaka leyi loko va ku :

> Loko hi languta marin`wana ya hina kwalomu ya hambanile na wona, leswi vulaka leswaku mavulavulelo ya hina kun`wana ya hambanela ekule ngopfu na mavulavulelo ya le Afrika-Dzonga.

Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku marin`wana yo hambana ya swi kota ku va ni xiave emhakeni ya ku hambana ka Xtsonga xa le Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe. Hi kumile leswaku ku ni marito yo karhi ya Xitsonga lama nga tiviwiki hi van`wana Vatsonga kambe van`wana va karhi va ma tiva. Leswi swi tano ni le ka vavulavuri va Xichangana va le Zimbabwe laha van`wana va tirhisaka marito yo karhi lama fanaka ni ya le Afrika-Dzonga kasi lavan`wana va tirhisa lama yelanaka ni ya le Mozambiki

© University of Venda

University of Venda

eka tindhawu tin`wana ta tiko. Mhaka leyi khyisa leswaku marin`wana yo hambana ya endla leswaku na tindzimi leti vulavuriwaka ematikweni yo hambana ti hambana na tona. N`wa-Mkansi na yena u tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

> Kun`wana swa hambananyana hikuva laha u kuma leswaku eGiyani va vulavula Xihlavi, kasi Xin`walungu xi kumeka ka Malamulele na Hlanganani ni tindhawu tin`wana.

Marito lama ya kombisa leswaku marin`wana ya le Afrika-Dzonga ya ni ku hambana ko karhi loku na kona ku endlaka leswaku vuvulavuri bya Xitsonga na Xichangana xa le Zimbabwe byi hambana. Hambiriswiritano ku hambana loku i kuntsongo hikuva ririmi ra le Afrika-Dzonga ri ringanisiwile leswi antswaka ku tlula ra le Zimbabwe.

Loko hi langute xiyimo xa le Zimbabwe hi kuma leswaku eka matshalatshala lama endliweke a ku na milawu yo tiya leyi lawulaka hi xiheri marito lama faneleke ku tirhisiwa eka matsalwa. Kun`wana vatsari va tibuku va tikuma va ri karhi va tirhisa marin`wana ya vona laha man`wana ya kona ya nga ni nkucetelo wa ririmi ro tanihi Xixona. Marito ya muxaka lowu swa boha ya hambana ni ya le Afrika-Dzonga hikuva a ri kona ririmi leri etikweni ra Afrika-Dzonga lero na vona va nga ri lomba va tlhela va ri tirhisa.

3.6.6 Matumbulukelo ya tindzimi

Loko hi xiyaxiya ku hambana kun`wana hi kuma leswaku a ku na nkucetelo wo karhi wa tindzimi tin`wana leti nghenelelaka, kambe ko va matumbulukelo ya tona. Mavulavulelo yo karhi kun`wana ya fana kumbe ku yelana hambiloko vavulavuri va kona va nga tshami kusuhi na kusuhi. Leswi swi kombisa leswaku tindzimi to karhi ti ta va ti tumbulukile swin`we ivi ku va ni ku hlayiseka ko karhi ka swihlawulekisi swa ririmi. Matimu ya Vatsonga ya kombisa leswaku rixaka leri ri tumbulukile etikweni ra le Mozambiki. Loko hi xiya mavulavulelo yo karhi ya le Mozambiki hi kuma leswaku kun`wana ya yelana ni ya le Zimbabwe kambe swi ri karhi swi hambana ni mavulavulelo ya le Afrika-Dzonga. Kun`wana mavulavulelo ya le Afrika-Dzonga ya yelana ni ya le Mozambiki kambe hi tlhelo swi hambana ni mavulavulelo ya le Zimbabwe. leswi swi tlhela swi hi kombisa leswaku ku ta va ku ri ni van`wana lava nga ta va va cincile mavulavulelo eka marito yo karhi hikokwalaho ka swivangelo swin`wana leswi hi nga swi kanela eka ndzavisiso lowu. Ku seketela mhaka leyi Junod (1982: 17) u boxa leswaku:

© University of Venda

University of Venda

Swa hombe loko hi ringeta ku [illegible] Vatsonga ririmi ra Xironga " hikusa i lijimi lo xonga, li kulile etikweni ro xonga ra ka Mpfumu ku ya tlhasa ka Maputsu.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mavulavulelo ya Xirhonga ya Mozambiki ya yelana ni ya le Zimbabwe loko va tirhisa xirhangi xa **li-** ni xitwananisi xa **l-** leswi hambaneke ni mavulavulelo ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ya ku tirhisa xirhangi xa **ri-** ni xitwananisi xa **ri** nakambe. Marito lawa ya kombisa nakambe leswaku Xichangana xa Zimbabwe xi nga va xi tumbulukile xi ri tano hi tlhelo ra ku tirhisa xirhangi xa **li-** hikuva vavulavuri va Xirhonga va le kule swinene ni vavulavuri va Xichangana xa le Zimbabwe. EZimbabwe rito leri yelanaka na "lijimi" i **lirhimi**. Leswi swi tiyisisa mhaka ya leswaku tindzimi leti tumbulukeke eka mutswari un`we ti ni ku yelana ko karhi.

3.6.7 Ku va vavulavuri va tinyuma exikarhi ka vambe

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku vavulavuri vo tala va Xitsonga ngopfungopfu va le Zimbabwe i vanhu lava tinyumaka lero a va vulavuli ririmi ra vona eka tindhawu tin`wana laha ku nga tala vavulavuri va tindzimi timbe. Leswi swi endla leswaku va lahlekeriwa hi marito manyingi ya Xichanganaxidzi, ivi va hetelela va tumbuluxa marito mantshwa lama hambanelaka ekule ni ya ririmi ra ntiyiso. Leswi swi endla leswaku ririmi leri va nga ta ri vulavula ri hambana ngopfu ni Xitsonga xa le Afrika-Dzonga. Tatana Mbiza va seketela mhaka leyi loko va ku :

> Vanhu va le ka hina a va ha xi tivi Xichangana hi ku hleketa leswaku xa xonisa(nyumisa). U twa un`wana a ku i Xichangana xa yini kwalomu dorobeni.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vavulavuri van`wana va ehleketa leswaku Xitsonga i ririmi ra le hansi naswona va titekela ehansi ngopfu. Loko va hlangana ni vavulavuri va tindzimi tin`wana leti va akelaneke na tona va tsutsumela ku vulavula ririmi ra vanhu valavo. Mikarhi hinkwayo va ta va va ri ku yingiseleni ka tindzimi ta vambe ngopfungopfu etikweni ra Zimbabwe. Mhaka leyi ya ku tinyuma yi humelela ngopfu emadorobeni laha ku nga hlangana tinxaka ta vanhu to hambanahambana naswona ku nga ni tindzimi leti tekeriwaka ngopfu enhlokweni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.7 NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi ku kaneriwile hi ku hambana loku nga kona exikarhi ka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe ku ri karhi ku kongomisiwa eka mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, tinhlamuselo ta marito na xivumbeko xa swivulwa. Eka xivumbeko xa marito hi kumile leswaku ku ni ku hambana eka swirhangi swo tanihi swa ri-/li-(5), xi-/ci- (7) xikan`we ni switwananisi swa mitlawa leyi. Xivumbeko xa marito kun`wana xi hambana laha ku nga ni ndzhundzuluko wa mipfumawulo wo tanihi ndzakahato lowu humelelaka eka ntsongahato wa maviti, xik: rhole> **xirhodyana**, eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi eka Xichangana xa Zimbabwe ku ta va **xirholana** leswi nga kombisiki ku hundzuka ka mipfumawulo eka maviti man`wana yo ntsongahatiwa. Ku hambana kun`wana ku humelela eka vundhawu bya maviti, xik: huvo> ehu**by**eni hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi hi Xichangana xa Zimbabwe ku ta ku ri ehu**bw**eni laha ku nga ni nomuhato wa mipfumawulo. Eka tinhlamuselo ta marito ya Xitsongaxidzi ku ni kun`wana laha ti hambanaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe, xik: marito yo hambana lama nga ni tinhlamuselo to yelana yo tanihi lan`wa/ tsukula, languata/cuvuka ni man`wana. Hi kumile leswaku eka marito man`wana lamo lomba ya hambana laha Xitsonga xa Afrika-Dzonga xi lombaka eka Xibunu kasi Xichangana xa Zimababwe xi lomba eka Xinghezi, xik: darata/waya. Kambe eka marito man`wana marito lama ya lombiwa ku fana eka tindzimi letimbirhi tanihilaha swi nga ta kombisiwa hakona eka ndzima leyi landzelaka.

Eka ndzima leyi ku tlhele nakambe ku kaneriwa hi swin`wana swa swivangelo leswi tisaka ku hambana exikarhi ka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe swo tanihi; matumbulukelo ya tindzimi, ku lomba eka tindzimiakelani laha swi kombiseke leswaku Xichangana xa Zimbabwe xi lomba marito, mipfumawulo ni tinhlamuselo ta marito man`wana ku suka eka Xixona, xik: b`eleka, b`andza ni man`wana kasi Xitsonga xa Afrika-Dzonga xi lomba eka Xivhenda na Xisuthu, xik: marito yo tanihi gonya ni man`wana a ya tiveki eka Xichangana xa Zimbabwe.

Xin`wana lexi kumiweke hi leswaku ku ni marin`wana yo tala ya tindzimi leti lama nga hambanisaka tindzimi letimbirhi. Hi tlhelo lerin`wana ku kumekile leswaku tipolitiki ta tindzimi ti ni xiave hi ku va tindzimi tin`wana to tanihi Xichangana xa Zimbawe ti tshikileriwa ti nga hluvuki ivi ti hetelela ti lahlekeriwile hi marito ya

© University of Venda

Xitsongaxidzi. Mhaka ya ku cinca ka [illegible] tanihi ku tshula no lomba eka mindhavuko ya tinxaka timbe yi kumiwile ku ri xin`wana xa swivangelo leswi hambanisaka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe hikuva eka Xichangana xa Zimabwe ku ni marito yo tala lama ku lombiwaka tinhlamuselo ta wona, xik: homu ya maphipho ku nga homu leyi nyikiwaka mana wansati hi mukon`wana hi ndhavuko wa Xixona.

Mhaka ya ku rhurha hi yona yin`wana leyi kumiweke ku va yi tisa ku hambana exikarhi ka tindzimi letimbirhi hikuva vavulavuri va swi kota ku fika va tshama exikarhi ka tinxaka timbe ivi va lahlekeriwa hi swo tala swa ririmi ra vona. Ku rhurha kun`wana loku paluxiweke hi loku ka tinyimpi ta Chaka leti endleke leswaku tinxaka ta Vatsonga ti kumeka ti ri eka matiko yo hambana yo tanihi Mozambiki, Zimbabwe, Afrika-Dzonga ni Swaziland. Hi leswaku loko vavulavuri lava va hangalaka va fika va tumbuluxa marito mantshwa lama nga tiviwiki hi lavan`wana leswi nga va swi endlekile eka vavulavuri va Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimabwe ivi ku van a ku hambana eka tindzimi ta vona.

© University of Venda

4.0 NKANELO WA KU YELANA EXIKARHI KA XITSONGA XA LE AFRIKA-DZONGA NI XICHANGANA XA LE DZIMBABWE

4.1 MANGHENELO

Hambileswi ku nga ni ku hambana ko karhi exikarhi ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe, hi tlhela hi kuma leswaku ku ni swilo swo tala leswi yelanaka eka tindzimi leti. Eka ndzavisiso lowu ku ta kaneriwa hi ku yelana ka mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, tinhlamuselo ta marito ni xivumbeko xa swivulwa exikarhi ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe.

4.2 KU YELANA EKA MIPFUMAWULO YA MARITO

Eka xiyengentsongo lexi ku ta langutiwa ku yelana loku nga kona mayelana ni mipfumawulo ya switwari, switatisi, ndzhundzuluko wa mipfumawulo, asipirexini, ni swin`wana eka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe.

4.2.1 Mipfumawulo ya switwari

Switwari i mipfumawulo leyi twarisiwaka loko nkhuluko wa moya wu huma hi le non`weni kumbe etinhompfini handle ko kavanyetiwa (Francis na Dinneen 1967:26). Xitsonga na Xichangana xa Zimbabwe swi tirhisa switwari swa ntlhanu swa **a e i o u** leswi hi nga kombisaka matirhelo ya swona laha hansi, hi ndlela leyi:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	p**a**pa	p**a**pa
	h**e**le	h**e**le
	m**i**ti	m**i**ti
	v**o**ko	v**o**ko
	h**u**ku	h**u**ku

Eka marito lama tsariweke laha henhla hi kuma leswaku switwari leswi tirhisiweke swi fana leswi hetisekeke eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe.

© University of Venda

4.2.2 Mipfumawulo yo yelana eka switatisi swo karhi

Eka xiphemu lexi ku ta kaneriwa hi ku yelana ka mipfumawulo ya switatisi swo hambana leswi kumekaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa Zimbabwe swo tanihi switatisi swa xinhompfu, swa milomu, xitatlhelo, ntsetelo nkhuhlano ni swa swintlokola.

4.2.2.1 Switatisi swa xinhompfu

Xitatisi xa xinhompfu hi lexi loko xi twarisiwa nkhuluko wa moya wu pfaleriwaka kun`wana enon`weni ivi wu huma hi le tinhompfini loko xindzin`wana xi yisiwa ehansi (Shabangu 1996:63-64). Ku ni switatisi swa xinhompfu swo karhi leswi yelanaka swinene eka marito ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe. Switatisi swa kona hi leswi landzelaka:

(a) M[m] :

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	mati	mati
	mali	mali
	muti	muti
	musi	musi
	munhu	munhu
	murhi	murhi

Xitatisi lexi nga laha henhla xi twarisiwa hi ku khumbanisa milomo ivi yi hambanisiwa hi ku hatla moya wun`wana wu ri karhi wu huma hi le ka tinhompfu.

(b) N [n]

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	nala	nala
	nuna	nuna
	nenge	nenge
	nungu	nungu

Xitatisi lexi xi nga laha henhla xi twarisiwa hi ndlela yo fana leswi hetisekeke eka matiko lamambirhi.

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

Eka matiko lamambirhi xitatisi xa n`[ŋ] xi ehenhla hi ndlela yo fana leswi heleleke laha endzhaku ka ririmi ku khumbanaka na lakalaka ivi moya wu huma hi le tinhompfini.

N` [ŋ] n`anga > n`anga

Hi tlhela nakambe hi vona leswaku ku ni ku yelana eka xitatisi xa Ny [ɲ] eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe tanihilaha swi kombisiweke hakona eka xikombiso lexi landzelaka:

(c) Ny [ɲ]

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	nyama	nyama
	nyala	nyala
	nyoka	nyoka
	nyimba	nyimba
	nyonga	nyonga
	nyawa	nyawa
	nyenga	nyenga

Loko ku twarisiwa xitatisi lexi moya wu pfaleriwa kun`wana ivi wu huma hi le matlhelo ya ririmi na le ka tinhompfu.

4.2.2.2 Switatisi swa milomu

Switatisi swa milomu swi twarisiwa hi ku pfalela moya kun`wana hi ku khumbanisa nomu wa le hansi ni wa le henhla ivi milomu leyi yi tlhela yi hambana hi ku hatla. Vona 3.2.2. eka ndzima ya 3 ku kuma nhlamuselo ya switatisi swa milomu.

(a) P [p]:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	pona	pona
	papa	papa
	palu	palu

© University of Venda

University of Venda

Switatisi leswi kombisiweke laha henhla hi swo kala rito. Matwariselo ya xitatisi lexi ya yelana leswi heleleke eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe.

Xitatisi xa b[b] i xitatisi xa milomu xa rito lexi mpfumawulo wa xona wu twarisiwaka hi ndlela yo yelana eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka.

(b) B [b]:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	bundzu	bundzu
	buku	buku
	banga	banga
	bulubulu	bulubulu
	bako	bako
	bulo	bulo

Switatisi leswi swo buluka swi twarisiwa ku fana eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga hikokwalaho ka leswaku i tindzimi leti nga ni vuxaka bya le kusuhi ngopfu. Hileswaku ti tumbuluka eka mutswari un`we.

4.2.2.3 Switatisi swa Xitatlhelo

Switatisi leswi swi kumeka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe, naswona swi twarisiwa ku fana eka matiko lamambirhi tanihilaha swi kombisiweke hakona laha hansi:

(a) Hl [ɬ]:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	hleka	hleka
	hleva	hleva

(b) Tl [tl]:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	tlula	tlula
	tlunya	tlunya

© University of Venda

(c) tlh [tlh]:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	tlhuva	tlhuva
	tlhela	tlhela
	tlhuma	tlhuma

Switatisi swo yelana leswi paluxiweke laha henhla swi tala ku kumeka eka maendli tanihileswi eka maviti ya Xichangana xa Zimbabwe ku nga riki ni mpfumawulo wa xinhompfu lowu kumekaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Hi ta xiya swikombiso swin`wana swa switatisi swa switatlhelo leswi nga laha hansi:

(d) Dl[dl]:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	dlomuta	dlomuta
	dlaya	dlaya
	dlakuta	dlakuta
	dladla	dladla
	dhl[dhl]: bodhlela	bodhlela

Ku yelana ka switatisi swa xitatlhelo leswi paluxiweke laha henhla ku kombisa leswaku tindzimi leti ti humile eka mutswari un`we.

4.2.2.4 Switatisi swa nkhuhlano

Switatisi leswi swi twarisiwa loko xivandla xa nkhuluko wa moya xi khumisiwa hi swirho leswi tshinelaka kusuhi na kusuhi ivi ku tumbuluxiwa mpfumawulo wa ku khuhla.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
V [β]:	vana	vana
	vurha	vurha
	vulolo	vulolo
	vumba	vumba

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Vh [v]:	vhilwa	vhilwa
	vhiki	vhiki
F [f]:	fole	fole
	fusi	fusi
	furha	furha
	fenya	fenya
	foma	foma
	faya	faya

Eka matiko lamambirhi switatisi leswi swa nkhuhlano swi kumeka eka maendli ni maviti ya Xitsonga naswona swa fana hi ku hetiseka eka matwariselo ya swona.

4.2.2.5 Swatatisi swa ntsetelo

Switatisi leswi swi twarisiwa hi ku pfalela moya kun`wana ivi swirho swi hambanyisiwa hi ku hatlisanyana. Vona nhlamuselo ya switatisi swa ntsetelo 3.2.7 eka ndzima ya 3.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Ts [ts]:	tsuvula	tsuvula
Tsh [tsh]:	tshuri	tshuri
	tshumba	tshumba
C [tʃ]:	cina	cina
	cela	cela
Ch [tʃh]:	chava	chava
	chika	chika
Pf [ɸpf]:	pfinya	pfinya
	pfuka	pfuka
	pfula	pfula
	pfimba	pfimba
Bv[ɓv]:	bvutama	bvutama
	bvinyeka	byinyeka

© University of Venda

Marito lama nyikiweke laha henhla ya ku[illegible]iso ku va ya ri lama tirhisiwaka siku rin`wana rin`wana hi vavulavuri va Xitxonga/Xichangana lero ku yelana ka wona loku hi nga vula leswaku ku vangiwa hi ku va tindzimi leti ti tumbulukile swin`we khale swinene.

4.2.2.6 Switatisi swo ntlokola

Switatisi swo ntlokola swi va kona loko ririmi ri khumba alivhiyola kumbe malaka laha moya wu pfaleriwaka kun`wana enon`wini ivi ku va ni ku ntlokola (Webb na Sure 2000:152). Ku na marito mangarimangani ya Xitsonga lama nga ni switatisi swo ntlokola. Hakanyingi marito lama ya va ya lombiwile eka tindzimi ta Xangoni leti a ti akelanile na Xitsonga khale ka matiko. Marito ya muxaka lowu ya kumeka eka matiko lama hinkwawo havumbirhi ka wona. Hi ta xiya switatisi swo fana leswi twarisiwaka ku fana eka tindzimi leti.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Q [!]:	quva	quva
	qulu	qulu
	qambha	qambha
Qh [!h]:	qhavula	qhavula
	qhivi	qhivi
gq [!]:	xi**gqo**ko	ci**gqo**ko
	mugqivela	mugqivela

Eka tindhawu tin`wana vavulavuri va Xitsonga ematikweni lamambirhi va tirhisa mipfumwulo ya switatisi swa xitatlhelo ku siva leya swintlokola. Ematshan`wini ya [q] va tirhisa [tl] kasi eka [qh] na [gq] va twarisa mipfumawulo ya [tlh] na [dl] hi ku landzelelana ka yona. Xikombiso: quva> tluva, qhavula> tlhavula, xigqoko> xidloko. Hambiswiritano eku tsaleni va boheka ku tsala hi matsalelo lama ringanisiweke.

4.2.3 Mipfumawulo yo yelana ya asipirexini eka marito yo karhi

Asipirexini hi laha moya wu humaka hi ku susumetiwa hi matimba swinene loko mipfumawulo yi karhi yi twarisiwa. Asipirexini yi kombisiwa hi ku tsala letere ra ***'h'***

© University of Venda

emahlweni ka xitatisi lexi yimelaka mpfumawulo wo karhi. Ku kuma nhlamuselo ya xitatisi xa asipirexini, vona 3.7.18. eka ndzima ya 3.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Kh [kh]:	khumbi	khumbi
	khamba	khamba
	khombo	khombo
	khumba	khumba
	khubumeta	khubumeta
	khinga	khinga
	khola	khola
	khusa	khusa
	khoma	khoma
	khula	khula
	khudzehela	khudzahela
Rh[rh]:	rhurha	rhurha
	rhola	rhola
	rhunga	rhunga
	rhole	rhole
	rhavi	rhavi
	rhanga	rhanga
	rhamba	rhamba
	rhwala	rhwala
	nhwala	nhwala
	nhongo	nhongo
	vurhongo	vurhongo
Th [th]:	thola	thola
	thumba	thumba
	thugamama	thugamama
	thomo	thomo
	thothotho	thothotho
	thola	thola
	thumba	thumba

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ch [tʃh]:	chela	chela
	chukele	chukela
	chika	chika
	chingha	chingha
	chicha	chicha
	chochovela	chochovela

Mipfumawulo leyi ya asipirexini yi twarisiwa ku fana leswi hetisekeke hi Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe.

4.2.4 Ku yelana eka ndzhundzuluko wa mipfumawulo

Ndzhundzhuluko wa mipfumawulo ku kongomisa eka ku hundzuka ka mipfumawulo yo karhi. Loko mipfumawulo yi twariseriwa eka swirho swin`wana swo vulavula yi engeteriwa swihlawulekisi leswi eku sunguleni a yi nga ri na swona. Ndzhundzuluko wa mipfumawulo wu katsa asimilexini (n`okelano) na disimilexini (vuhambanyisi). Eka xiyengentsongo lexi hi ta languta eka ndzin`wihato na nomuhato wa marito eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe.

4.2.4.1 Ndzin`wihato wa mipfumawulo

Lawa i maendlelo ya ku va mipfumawulo leyi nga riki ya ririmi yi rin`wihatiwaka loko ku vumbiwa vundhawu, ntsongahato, xitwisiwa na le ka maviti ya mitlawa ya 1 na 3. Vona nhlamuselo eka 3.2.17.1 eka ndzima ya 3. Hi ta xiya swikombiso swo huma eka swiyenge leswi longoloxiweke laha henhla. Xihlawulekisinkulu xa ndzin`wihato i xitatisi xa **[n`w]** kumbe **[n`]**.

Hi ta xiya swikombiso swa ndzin`wihato leswi landzelaka loko ku vumbiwa vundhawu bya maviti. Xitatisi xa **m** xa rin`wihatiwa hi ndlela leyi eka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni xa Zimbabwe:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Damu	>	edan`wini	edan`wini
Homu	>	ehon`wini	ehon`wini
Nomo	>	enon`wini	enon`weni
Nhamu	>	enhan`wini	enhan`wini
Mumu	>	emun`wini	emun`wini

© University of Venda

Xitsham	>	exitshan`wini	exitshan`wini

Loko ku vumbiwa ntsongahato wa maviti xitatisi xa **m** xa rin`wihatiwa hi mukhuva lowu eka vavulavuri va Xitsonga va matiko lamambirhi ma nga le ku kaneriweni:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Xiko**m**u	>	xiko**n`w**ana	ciko**n`w**ana
Homu	>	xihon`wana	cihon`wana
Nomo	>	xinon`wana	cinon`wana
Nhamu	>	xinhan`wana	cinhan`wana
Damu	>	xidan`wana	cidan`wana
Fumu	>	xifun`wana	cifun`wana
Xipami	>	xipan`wana	cipan`wana
Nsimu	>	xinsin`wana	cisin`wana

Eku vumbeni ka xitwisiwa na kona hi kuma leswaku xitatisi xa **m** xa rin`wihatiwa eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe hi ndlela leyi landzelaka:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Rhuma	>	rhun`wa	rhun`wa
Luma	>	lun`wa	lun`wa
Khoma	>	khon`wa	khon`wa
Kuma	>	kun`wa	kun`wa
Fuma	>	fun`wa	fun`wa
Rima	>	rin`wa	rin`wa
Tima	>	tin`wa	tin`wa

Xitisiwa lexi xi vumbiwa ku suka eka riendli ro karhi. Eku vumbeni ka maviti ya mitlawa ya 1 na 3 ku kumeka ku ri ni ndzin`wihato wa mipfumawulo nakambe eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe. Mipfumawulo leyi yi kombisa ku va yi hundzulukile ku suka eka xirhangi xa mu- ivi yi va ni mpfumawulo wa ndzin`wihato tanihi leswi kombisiweke laha hansi:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
Mu + ingi	>	n`wingi	n`wingi
Mu + ini	>	n`wini	n`wini
Mu + ana	>	n`wana	n`wini

© University of Venda

Maendlelo lama ya kombisa leswaku ku [illegible] n`okelana ka mipfumawulo ko karhi eku vumbeni ka marito lama. Marito lama ya twarisiwa ku fana leswi hetisekeke eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe. Leswi swa ha kombisa leswaku tindzimi leti ti tumbuluka eka mutswari un`we.

Hi tlhela hi kuma ku n`okelana ka mipfumawulo eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe loko ku twarisiwa xitwananisi xa mfuwo, xik:

Xik:	Afrika-Dzonga		Zimbabwe
	homu **ya ku**	>	homu **yo** basa
	tihuku **ta ku** tshwuka	>	tihuku **to** tshwuka
	swibye **swa ku** swekela	>	swibye **swo** swekela

Mpfumawulo wa **o** wu vumbiwa hi ku hlanganisa xitwari xa **a** + **u.** Maendlelo lama ya kumeka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. ku ni ku n`okelana ka mipfumawulo yo karhi ivi ku vumbiwa mpfumawulo lowuntshwa.

4.2.4.2 Nomuhato wa mipfumawulo

Eka ndzhundzhuluko wa muxaka lowu switatisi leswi nga riki swa milomu swa hundzuriwa swi va swa milomo. Xihlawulekisinkulu xa nomuhato i xitwalana xa /w/ hikuva mpfumawulo lowu wu twarisiwa hi milomu. Vona nhlamuselo ya nomuhato eka 3.2.1 eka ndzima ya 3.

Nomuhato wu kumeka eku vumbeni ka vundhawu na le ka ntsongahato wa maviti loko ku ri na switatisi swa **k** na **l** eka pepeletwana ro hetelela ra rito. Hi ta xiya swikombiso swa maviti lama yisiweke eka vundhawu eka Xitsonga xa matiko mambirhi lama vulavuri bya wona byi nga le ku pimanisiweni:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
buku	>	ebukwini	ebukwini
duku	>	edukwini	edukwini
buruku	>	eburukwini	eburukwini
hoko	>	ehokweni	ehokweni
huku	>	ehukwini	ehukwini
nhloko>		enhlokweni	ehlokweni
xikolo	>	exikolweni	exikolweni

© University of Venda

bolo	>	ebolweni	ebolweni
dulu	>	edulwini	edulwini
xitolo	>	exitolweni	exitolweni
holo	>	eholweni	eholweni
nkolo	>	enkolweni	ekolweni
xitulu	>	exitulwini	exitulwini

Nomuhato wu tlhela wu kumeka eka ntsongahato wa maviti lama nga ni switatisi swa **k** na **l** eka peletwana ro hetelela. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
huku	>	xihukwana	cihukwana
duku	>	xidukwana	cidukwana
buku	>	xibukwana	cibukwana
buruku	>	xiburukwana	ciburukwana
nhloko	>	xinhlokwana	cihlokwana
nkolo	>	xinkolwana	cikolwana
mbilu	>	ximbilwana	cimbilwana

Hi tlhela hi va na ndzhundzuluko wun`wana wa nomuhato nakambe hikokwalaho ko va ku tirhisiwa xitwalana xa /w/ ku siva xitwari xa **u** kumbe xa **o** loko ku vumbiwa ntsongahato wa maviti. Hi ta xiya swikombiso swa marito lama landzelaka:

Xik:		Afrika-Dzonga	Zimbabwe
nhong**o**	>	Xinhong**w**ana	cinhong**w**ana
hah**u**	>	Xihah**w**ana	ciha**hw**ana
ntoho	>	Xintoh**w**ana	citoh**w**ana
yindlu	>	Xindl**w**ana	ciyindl**w**ana
kondlo	>	Xikondl**w**ana	cikondl**w**ana
norho	>	Xinorh**w**ana	cinorh**w**ana
mahlo	>	Swimahl**w**ana	swimahl**w**ana
patu	>	Xipat**w**ana	cipat**w**ana
poto	>	Xipot**w**ana	cipot**w**ana

Eka mindzhundzuluko hinkwayo leyi kombiweke laha henhla mipfumawulo leyi a yi nga ri ya milomo yi hetelela yi nomuhatiwile. Leswi swa humelela eka Xitsonga xa

© University of Venda

matiko lamambirhi lama mipfumawulo ya wona yi nga le ku kaneriweni. Xitwalana xa /w/ hi xona lexi kombisaka nomuhato wa mipfumawulo. Leswi swi paluxa leswaku tindzimi leti ti ni vuxaka lebyikulu.

4.2.5 Mipfumawulo yo yelana eka swihluvi swa mbulavulo swo karhi

Ku ni marito yo karhi lama welaka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana lama ya yelanaka swinene eka mipfumawulo ya wona eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe. Hi ta xiya marito lama welaka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana lama nga ni matwariselo yo fana kumbe ku yelana.

4.2.5.1 Mipfumawulo yo yelana eka Masivinene

Eka xiyengentsongo lexi ku ta kombisiwa leswaku ku ni ku yelana eka mipfumawulo ya masivinene yo karhi ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Hi ta xiya masivinene lama landzelaka.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	mina	mina
	wena	wena
	hina	hina
	vona	vona
	yena	yena
	tona	tona
	swona	swona
	kona	kona
	yona	yona

Masivinene lama nyikiweke laha henhla ya twarisiwa ku fana hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe

4.2.5.2 Mipfumawulo yo yelana eka masivikomba

Hi tlhela hi kuma masivikomba lama nga ni mipfumawulo yo yelana leswi hetisekeke eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe.

Eka ndhawu yo sungula hi kuma masivikomba yo tanihi lama landzelaka:

© University of Venda

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	loyi	loyi
	lava	lava
	lowu	lowu
	leyi	leyi
	lawa	lawa
	Leswi	leswi
	leti	leti
	loku	loku
	laha	laha

Eka ndhawu ya vumbirhi masivikomba lama yelanaka hi mipfumawulo hi lama landzelaka:

loyo/e	loyo/e
lavo	lavo
leyo	leyo
lawo	lawo
leswo	leswo
leto	leto
laho	laho
loko	loko
lomo	lomo

Eka ndhawu ya vunharhu ku ni masivikomba lama nga laha hansi:

loyiya	loyiya
lavaya	lavaya
leyiya	leyiya
lawaya	lawaya
leswiya	leswiya
letiya	letiya
lokuya	lokuya
lahaya	lahaya
lomuya	lomuya

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ndhawu ya vumune ku ni masivikomba lama landzelaka:

loyiyani	loyiyani
lavayani	lavayani
leyiyani	leyiyani
lawayani	lawayani
leswiyani	leswiyani
letiyani	letiyani
lokuyani	lokuyani.
lahayani	lahayani
lomuyani	lomuyani

Eka tindhawu hinkwato ta mune leti kombisiweke laha henhla, masivikomba lama ya fana swinene ka tindzimi letimbirhi leswi vulaka leswaku a ko va ku kotlana njhe, kambe i mhaka ya vuxaka bya le kusuhi ngopfu.

4.2.5.3 Mipfumawulo yo yelana eka masivintalo

Masivintalo i xihluvi xa mbulavulo lexi nga ni marito lama kombaka vunyingi bya swilo. Masivintalo ya ni rimitsu ra hinkw- na sw- eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga. **Sw-** i rimitsu leri tirhaka laha **hinkw-** a nga tirhiki. Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku masivintalo lama twarisiwaka ku fana eka Xichangana xa Zimbabwe ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga hi lama ya nga ni rimitsu ra sw-.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	swanga	swanga

4.2.5.4 Mipfumawulo yo yelana eka mahlanganisi

Mahlanganisi ma tirha ku hlanganisa swiphemu swo hambana swa swivulwa. Eka Xitsonga na Xichangana xa Zimbabwe hi kumile leswaku ku ni mahlanganisi lama fanaka swinene eka mipfumawulo ya wona. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka:

Loko, leswi, hiloko, hambiloko, hambiswiritano, hambi, leswaku, hikuva, kutani, kambe, hikwalaho, kumbe.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.5.5 Mipfumawulo yo yelana ek maencisi

Riencisi i rito leri encenyetaka xan`wanchumu. Michumu leyi encenyetiwaka ku nga va mipfumawulo, mihlovo, maendlelo ni mayimelo ya swilo swo karhi. Maencisi ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni ya Xichangana xa Zimabwe lama hi kumeke leswaku ya yelana eku twarisiweni ka wona hi lama nga laha hansi:

bi! - mpfumawulo lowu wu kombisa ku hela ka swilo swo karhi ku sala ku ri hava na nchumu. duu! – leri i riencisi leri kombisaka ku ehleketa ko enta swinene.

dzi! – riencisi leri ri hlamusela mayimelo ya xilo lexi dzimiweke hansi.

gaa! – leri i riencisi leri kombaka ku munhu a wile hi xikosi.

juu! – riencisi leri ri yimela muhlovo wo tshwuka.

paa! – leri riencisi ri kombisa muhlovo wo basa swinene.

mpha! – leri i riencisi leri encenyetaka ku tala ka swilo.

ngirr! Riencisi leri ri encenyeta mpfumawulo wa nchumu lowu chayaka ku fana ni bela kumbe nsimbhi.

pfhalakaxa! – rito leri ri encenyata ku fika ka munhu wo karhi.

pfhaa! – riencisi leri ri encenyeta ku huma ka dyambu.

swaa! - Riencisi leri ri kombisa ku va nchumu wo karhi wu nga ha vonaki kumbe wu nghenile kun`wana.

swuku! Ri tirhisiwa loko ku hlongoriwa tihuku.

sululu! Ri hlamusela manghenelo ya nchumu wo karhi endhawini yo fana na le nceleni.

tho! Leri i riencisi ro komba ku thona ka nchumu wo karhi.

thwii! Leri i riencisi leri kombisaka nchumu lowu yimeke ehandle ko voyamela tlhelo ro karhi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.5.6 Mipfumawulo yo yelana eka mahlamari

Mahlamari i marito lama kombisaka ku hlamala loko ku endlekile swilo swo karhi. Hi ta xiya swikombiso swa mahlamari lama fanaka eka matiko ya Afrika-Dzonga ni le Zimbabwe:

yowee! Ri kombisa ku huwelela ka munhu loyi a twaka ku vava/ ku chava

hayi! Ri kombisa ku ala/kaneta swo karhi

heyi! Ri kombisa ku themendela swo karhi kumbe ku arisa munhu ku endla swo karhi.

ebo! Ri kombisa ku ala loku talaka ku endliwa hi vavasati

yoo! ri kombisa ku tlhaveka.

xewe! Ri kombisa ku pfumela ka munhu wa xinsati loko a vitaniwile hi nuna wa yena.

4.3 KU YELANA EKA XIVUMBEKO XA MARITO

Swivumbeko swa marito swi hambana hi ku hambana ka matwariselo ya wona. Hambileswi ku nga ni ku hambana ko karhi exikarhi ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa Zimbabwe, ku ni laha swivumbeko swa marito yo karhi swi yelanaka swinene.

4.3.1 Xivumbeko xa ku yelana eka swirhangi swa marito

Xirhangi i xiphemu lexi rhangelaka swin`wana eka rito. Loko hi xiya swirhangi swo karhi swa maviti hi kuma ku ri ni ku yelana loku landzelaka:.

Ku ni maviti yo tala lama ya twarisiwaka ku fana eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe leswi bohaka ni leswaku swivumbeko swa wona swi yelana kumbe ku fanana. Hi ta xiya marito lama welaka eka mitlawa yo hambana ya maviti.

1	mu	-	**Mu**nhu, **mu**fana, **n`wa**na, **mu**khalabye
2	va	-	**va**nhu, vafana, vana, vakhalabye
3	mu	-	moya, **mu**rhi, **mu**ti
4	mi	-	**mi**moya, **mi**rhi ,miti
5	ri	-	**ri**bye, rhumbu, rhambu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

6	ma	-	**ma**ribye, marhumbu, **ma**rhambu
7	xi	-	**xi**saka
8	swi	-	**swi**saka,
9	yi(n)	-	**yi**ngwe, yindu
10	tin	-	**ti**yingwe, **tin**hi, tindlu
14	vu	-	**vu**swa, vulombe, vufendze, vutlhari
15	ku	-	**ku**tirha, kufamba,
16	ha	-	**ha**ndle, haleno
17	ku	-	**ku**le, kusuhi
18	mu	-	**ndzh**aku
21	dyi	-	**dyi**munhu

Maviti lama welaka eka mitlawa ya 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9 ,10, 14, 15, 16, 17, 18, na 21 lama nga ni swirhangi swa mu, va, mu, mi , ma, ,swi, yi(n), ti(n), vu-, ku-, ha-, ku-, mu- na dyi- hi ku landzelelana ka swona ya yelana swinene eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe.

Ntlawa wa 1 wu vulavula hi vanhu hi ku angarhela. Xirhangi xa ntlawa lowu i **mu-** kambe ku ni marito yo karhi ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe laha xi nga humeriki erivaleni. Eka marito ya muxaka lowu xitatisi xa **n`w-** hi xona lexi yimelaka xirhangi xa **mu-**. Hi ta xiya xikombiso lexi nga laha hansi:

N`wana	>	**mu-** ana
N`wingi	>	**mu-** ingi
N`wini	>	**mu-** ini

Laha hi nga vula leswaku **n`w-** i xivumbeko xin`wana(alomofo) xa xirhangi xa **mu-**. Swirhangi swa maviti lama eka ntlawa wa 2 swi le rivaleni. Maviti lama ya ta va **vana, vingi** na **vini** hi ku landzelelana ka wona. Hi tlhela nakambe hi kuma marito ya ntlawa wa 1a lama nga riki na swirhangi kambe xirhangi xa wona xi ta vonaka eka ntlawa wa 2a, lowu ku nga vunyingi bya 1a. Xikombiso:

Tatana	>	**va**tatana
Hahani	>	**va**hahani
Manana	>	**va**manana

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ntlawa wa 2 ku lungeleriwa xirhangi xa **va-** eka nsinya kumbe riviti ra le ka ntlawa wa 1. Leswi swa humelela eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Ku ni maviti man`wana lama nga ni xirhangi xa **mu-** lexi cincaka hikokwalaho ka ku hlangana ka **m** na xitatisi xo sungula xa nsinya hi ndlela leyi: m+ l > n : mloyi > noyi eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Rito leri ri twala wonge a ri na xirhangi hikokwalaho ka ku n`okelana loku.

Eka ntlawa wa 3 hi tlhela hi kuma marito yo karhi na wona lama nga ni swirhangi leswi cincaka loko xitatisi xa xirhangi xa **mu-** xi hlangana na xitatisi xo sungula xa nsinya wa riviti. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka leswi fanaka kwatsa eka Xichangana xa Zimbabwe ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

Mu- + -lorho	m + l > n:	norho
Mu- + -lenge	m+ l > n:	nenge
Mu- + -loti	m + l > n:	noti
Mu- + -lawu	m + l > n:	nawu

Eka swikombiso leswi xitatisi xa l - xi vonaka hi ku olova loko marito lama ma yisiwa eka vunyingi ngopfungopfu eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga.

Eka ntlawa wa 5 ku ni marito yo tala lama nga sunguliki hi xirhangi xa **ri-** kambe loko ma tirhisiwa eka swivulwa ya tikomba hi switwananisi swa nhlokomhaka leswaku ya wela eka ntlawa lowu. Xikombiso: rhambu, rhumbu, tandza, jaha.

Eka tindzimi letimbirhi hi kuma ku yelana eka maviti ya ntlawa wa 9 lama boxiweke le henhla. Eka maviti lama ku ni man`wana yo kala swirhangi. Maviti lama ya ni xirhangi loko ma ri eka vunyingi (ntlawa wa 10). Xikombiso:

Ntlawa 9	ntlawa 10
huku	tihuku
homu	tihomu
hembe	tihembe
humba	tihumba
nyimpfu	tinyimpfu
nguvu	tinguvu
ndlela	tindlela
ndzima	tindzima

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mbavala	timbavala
mangwa	timangwa
mhaka	timhaka

Xivumbeko xa swirhangi swa maviti lama xi fanana leswi hetisekeke eka tindzimi letimbirhi.

Ntlawa wa 14 wu kombisa maviti ya swilo leswi nga kumekaka swi ri eka mitlawa, swihalaki, swianakanyiwa, marito yo komba vundhawu ni swin`wana na swin`wana. Xirhangi lexi i **vu**- eka maviti yo tala kambe ku ni man`wana marito yo karhi lama xi nga humiki erivaleni. Xikombiso byanyi, byalwa. Vunyingi bya maviti lama byi wela eka ntlawa wa 6 lowu nga ni xirhangi xa **ma**-.eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe.

Ntlawa wa 15 wu ni maviti lama pfelelaka eka misinya ya maendli. Xirhangi xa wona i **ku**-. Xikombiso: kutirha, kufamba, kukhongela ya huma eka misinya leyi landzelaka; -tirha, -famba, -khongela.

Swirhangi swa 16, 17 na 18 i swa vundhawu. Marito ya Xitsonga/Xichangana lama tirhisaka swirhangi leswi a hi manyingi.

Loko hi xiya xirhangi xa ntlawa wa 18 hi kuma leswaku ku ni ku hambananyana ni leswi marito ya twarisisiwaka xiswona. Marito lama ya ta va ya vumbiwile hi mukhuva lowu:

Ndzhaku = **Mu**- + -**rhaku**. Xirhangi xa **mu**- xi n`okelana ni xitatisi xa **rh**- ivi ku hetelela ku va ni mpfumawulo lowuntshwa wa **ndzh**- lowu hambaneke ni lowo sungula.

Xirhangi xa ntlawa wa 21 xa **dyi**- i xa nkuriso wa maviti hinkwawo lama welaka eka mitlawa leyin`wana. Xi nga tlhela xi tirhisiwa ku kombisa vubihi kumbe ku soleka ka michumu yo karhi. xikombiso: dyiribye, dyinyoka, dyihlangi, ni swin`wana ni swin`wana. Mitlawa ya maviti leyi kaneriweke henhla yi kombisa ku yelana lokukulu ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Xivangelo i mhaka ya leswaku tindzimi leti ti phatluka eka ririmi rin`we ro karhi hikuva vavulavuri va tindzimi leti va twanana loko va vulavula ku nga lavi na ntoloki.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.3.2 Ku yelana eka xivumbeko xa rimitsu

Rimitsu i xiphemu xa rito lexi nga taliki ku hundzuka loko riviti ri yisiwa eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana. Xiphemu lexi hi xona xi nga khoma mongo kumbe nhlamuselo ya rito. Marito yo tala ya ni timitsu to fana kumbe ku yelana eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe. Hi ta languta marito yo karhi lama kombisaka ku yelana ka timitsu eka matiko lamambirhi.

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
munhu:	-nh-	-nh-
famba:	famb-	famb-
muti:	mut-	mut-
mufana:	-fan-	-fan-
mukwana:	-kwan-	-kwan-
tihlo:	tihl-	tihl-
voko:	vok-	vok-
vuswa:	vusw-	vusw-

Eka swikombiso leswi nyikiweke laha henhla hi vona leswaku ku ni ku yelana lokukulu eka exivumbeko xa rimitsu ra Xichangana xa Zimbabwe ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Leswi swi vula leswaku tindzimi leti i tindzimi ti wela eka ntlawa wa ririminkulu ra Xitsonga.

4.3.3 Ku yelana eka xivumbeko xa swilandzi ni switwari swo hetelela

Xilandzi i xiphemu lexi landzaka rimitsu eka rito. Eka mikarhi yin`wana ku nga vulavuriwa hi xitwari xo hetelela lexi ku nga xitwari lexi xi kumekaka eku heteleleni ka rito ro karhi. Hi ta tindhawu lomu ku nga ni ku yelana eka swilandzi kumbe switwari swo hetelela eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbawe.

4.3.3.1 Xivumbeko xa swilandzi eka maviti, mavitimpfelelo ni ntsongahato

Ku ni kuyelana lokukulu eka swilandzi swa maviti, mavitimpfelelo ni le ka ntsongahato wa maviti ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbawe. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka.

mufana > **-a**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

muti > -**i**

xifambo > -**o**

ximutana > xi-mut- **ana**

ximusana > xi-mus- **ana**

Eka marito yo tsongahatiwa hi kuma leswaku ku na xilandzi xa – **ana** eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe. Loko hi languta eka maviti lama pfelelaka eka maendli hi kuma ku ri ni ku yelana ko karhi eka tindzimi letimbirhi nakambe.

Hi ta tlhela nakambe hi xiya marito lama landzelaka eka marhavi yo hambanahambana ya riendli.

4.3.3.2 Xivumbeko swa swilandzi eka rhavi ra xivangelo:

Xilandzi xa riviti xa swi kota ku hundzuka ku ya hi rhavi ra nsinya wa riendli. Hi ta xiya xivumbeko xa xilandzi eka rhavi ra xivangelo. Xilandzi xa **–isa** kumbe **–esa** hi xona xihlawulekisinkulu xa rhavi ra xivangelo. Hi ta nyika swikombiso swa marito lama kumekaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe.

Ku tiyisa >ku- tiy- **isa**

Ku humesa > ku- hum- esa

Maendli ya muxaka lowu ya vumbiwa hi ku lungelela xilandzi xa **-is** kumbe **–es** exikarhi ka rimitsu na xitwari xo hetelela xa **a**.

4.3.3.3 Xivumbeko swa swilandzi eka rhavi ra xikongomelo:

Maendli kumbe misinya ya maendli lama nga ni xilandzi xa **–ela** ya wela eka rhavi ra xikongomelo. Xik:

Ku tekela > ku- tek –**ela**

Ku xavela > ku- xav- ela

Ku rhumela > ku- rhum-ela

Rhavi leri ri vumbiwa hi ku vekela xilandzi xa **–el** exikarhi ka rimitsu na xitwari xo hetelela. Marito lama kombisiweke laha henhla ya ni xivumbeko xo yelana eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe.

© University of Venda

University of Venda

4.3.3.4 Xivumbeko xa swilandzi eka rhavi ra xivuyevuye:

Rhavi leri ri kombisa ku vuyeleriwa ka swilo swo karhi. maendlelo lama ya yelana eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. xik:

ku tshovetela	>	ku tshov-etela
ku teketela	>	ku- tek- etela
ku rholetela	>	ku rhol- etela
-fambetela	>	famb-etela
Ku xisetela	>	ku xis-**etel**a

Maendli ya muxaka lowu ya wela eka rhavi ra xivuyevuye naswona ya vumbiwa hi ku vekela xilandzi xa **–etel** exikarhi ka rimitsu na xitwari xo hetelela.

4.3.3.5 Xivumbeko xa swilandzi eka rhavi ta xihlamulano:

Marito lama nga laha hansi ya wela eka rhavi ta xihlamulano hikuva ma komba ku endlelana michumu yo karhi.

xisana	>	-xis-**an**-a
tekana	>	-tek-an-a
rhandzana	>	-rhandz-an-a

Rhavi leri ri vumbiwa hi ku engetela xilandzi xa **–an**- endzhaku ka rimitsu. Ku yelana ka marito ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe lama kombisiweke swi vangiwa hi ku va tindzimi leti ti tumbuluka swin`we eka mutswari un`we.

4.3.3.6 Xivumbeko xa swilandzi eka rhavi ra xitwisiwa

Hi tlhela hi kuma maendli lama welaka eka rhavi ra xitwisiwa. Rhavi leri ri kombiwa hi ku vekela xilandzi xa **–iw** exikarhi ka rimitsu ni xitwari xo hetelela. Hi ta xiya xikombiso lexi landzelaka:

-khomiwa	>	khom-**iw** –a
-rhandziwa	>	-rhandz-**iw**-a
-biwa	>	-b-**iw**-a
-vavisiwa	>	- vavis-**iw**-a

© University of Venda

Xilandzi lexi xi kombisa leswaku ku ri nchumu wo karhi lowu ku endliwaka swo karhi ehenhla ka wona. Xivumbeko xa marito lama xi fana leswi hetisekeke eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe leswi vulaka leswaku tindzimi leti ti ni vuxaka bya le kusuhi swinene.

4.3.3.7 Xivumbeko xa swilandzi eka rhavi ra xitlhelelo

Hi tlhela hi va ni rhavi ra xitlhelelo nakambe laha timhaka ti tlhelelaka eka n`wini wa tona. Leswi swa yelana swinene eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe Xikombiso:

ku **ti**tirhela	>	ku -ti-tirhela
ku **ti**fambela	>	ku -ti-fambela
ku **ti**tiyisa	>	ku -ti-tiyisa

Rhavi leri ri vumbiwa hi ku lungelela peletwana ra **ti**- emahlweni ka nsinya wa riendli ro karhi.

4.3.3.8 Xivumbeko xa swilandzi eka rhavi ra xitlhandulo

Riendli ri nga kumeka ri ri eka rhavi ra xitlhandulo laha ku tlheriseriwaka swilo eka xiyimo xa swona xa khale kumbe xo sungula. Hi ta xiya xikombiso eka leswi humelelaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga:

pfala	:	pfal-**ula**	>	pfalula
andlala	:	andl-**ula**	>	andlula
tlhava	:	tlhav-**ula**	>	tlhavula

Marito lama ya vumbiwa hi ku engetela xilandzi xa **–ula** endzhaku ka rimitsu. Mhaka leyi ya humelela eka Xiutsonga xa Afrika-Dzonga ni xa Zimbabwe.

4.3.3.9 Xivumbeko xa swilandzi eka rhavi ra xihetiselo

Rhavi rin`wana leri hi kumaka eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe i ra xihetiselo laha vavulavuri va vulaka swilo hi ndlela leyi kombaka ku hetiseka ka swona. Rhavi ra muxaka lowu ri vumbiwa hi ku vuyelela xilandzi xa xivangelo xa **–is**- leswaku xi va **–isis**-. Xikombiso:

tiy**isis**a ku suka eka tiyisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.3.3.10 Swilandzi eka vundhawu bya maviti

Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe hi kuma leswaku ku ni ku fanana eka swilandzi swa vundhawu. Xilandzi lexi i **–ini**. Hi ta xiya xikombiso lexi landzelaka:

misava +	**-ini**	>	emisaveni
mapa +	-ini	>	emapeni
nenge +	ini	>	enengeni
khwiri +	ini	>	ekhwirini

Eka maviti lama yisiweke vundhawini xitwari xo hetelela xa riviti ro karhi xi n`okelana na xilandzi xa –ini. Xik : a + i > e, e + i > e , i + i > i. Loko riviti ri yisiwa evundhawini ri fanele ku lungeleriwa xirhangi xa **e**- tanihi le ka xikombiso lexi nyikiweke laha henhla.

4.3.4 ku yelana eka xivumbeko xa risivikomba

Risivikomba i rito leri sivaka riviti hi ndlela yi komba. Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe ku ni ku yelana eka xivumbeko xa risivikomba. Hi ta rhanga hi ku nyika swikombiso hi risivikomba ra ndhawu yo sungula.

loyi	>	la- + -uyi
lomu	>	la- + -umu
Loku	>	la- + -uku

Leri i risivikomba ro komba munhu loyi a nga kusuhi na muvulavuri xikan`we na muvulavuleriwa. Risivikomba leri ri vumbiwa hi rimitsu ra **la**- na nsinya wa **–uyi**. Switwari swa **a** na **u** swa n`okelana ivi swi pfelerisa xitwari xa **o** eka rito **loyi**. Hi ta tlhela nakambe hi va ni risivikomba leri vumbiwaka hi ku n`okelana ka switwari a+i> e leswi humelelaka eka Xtsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Xikombiso:

Leti	>	la + iti
Leswi	>	La- + -iswi
Ledyi	>	la- + -idyi

© University of Venda

LIBRARY

University of Venda

Eka swikombiso leswi nga laha henhla, mintsu ya **la** ri hlanganisiwa na nsinya wa **–iti**. Switwari swa **a** + **i** swi pfelerisa xitwari xa **e** eka marito **leti, leswi, ledyi** ni man`wana na man`wana.

Eka ndhawu ya vumbirhi hi kuma marito lama vumbiweke hi ndlela leyi landzelaka:

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	leto	leto
	leswo	leswo
	ledyo	ledyo
	lomo	lomo
	loko	loko

Laha ku susiwa xitwari xa **i** eka ndhawu yo sungula ivi ku vekiwa xitwari xa **o**

Hi tlhela hi va na ku yelana nakambe eka risivikomba ra ndhawu ya vunharhu laha ku lungeleriwaka peletwana ra **ya** eka risivikomba ra ndhawu yo sungula. Hi ta xiya swikombiso leswi nga laha hansi:

leti**ya**	>	leti **+ ya**
ledyi**ya**	>	ledyi **+ ya**
leswi**ya**	>	**leswi + ya**
leri**ya**	>	**leri + ya**
lexi**ya**	>	**lexi + ya**
loku**ya**	>	**loku + ya**

Risivikomba ra ndhawu ya vunharhu ri vulavula hi swilo leswi nga kule ni muvulavuri kambe swi ri kusuhi na muvulavuleriwa.

Eka ndhawu ya vumune ku vulavuriwa hi swilo swa nkarhi lowu hundzeke kumbe leswi anakanyiwaka kunene hi muvulavuri na muvulavuleriwa. Swikombiso :

letiya**ni**	>	**letiya + ni**
ledyiya**ni**	>	**ledyiya + ni**
leriya**ni**	>	**leriya + ni**
lexiya**ni**	>	**lexiya + ni**
leswiya**ni**	>	**leswiya + ni**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

lokuyani > lokuya + ni

Loko ku vumbiwa risivikomba leri ku lungeleriwa peletwana ra **ni** eka risivikomba ra ndhawu ya vunharhu eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe.

4.4 KU YELANA EKA TINHLAMUSELO TA MARITO

4.4.1 ku yelana eka tinhlamuselo ta marito ya Xitsongaxidzi

Eka ndzavisiso lowu hi kuma leswaku ku ni marito ya Xitsongaxidzi yo tala lama nga ni tinhlamuselo to yelana swinene ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Hi ta xiya tinhlamuselo ta marito yo hambana lama katsaka ni mavito ya swirho swa miri wa munhu lama ya fanaka eka tinhlamuselo ta wona. Hi ta xiya swikombiso swa marito lama landzelaka:

4.4.1.1 **Nkondzo** – i xirho xa miri lexi munhu a tirhisaka ku yima no famba hi xona.

4.4.1.2 **Nenge** – lexi i xirho xa miri lexi nga le henhla ka nkondzo lexi endlaka leswaku munhu a kota ku famba.

4.4.1.3 **Khwiri** – i xirho xa miri lexi amukelaka no hlayisa swakudya loko swi nag si gayeriwa

4.4.1.4 **Nhlana**- i xirho xa miri lexi nga tlhelo rin`wana ra khwiri.

4.4.1.5 **Xisuti** – hi le xikarhi ka miri a munhu laha ku hlanganaka milenge na nhlana.

4.4.1.6 **Nhloko** – i xirho xo hetelela ehenhla ka miri wa munhu lexi nga swirho swin`wana eka xona.

4.4.1.7 **Nhamu**- i xirho lexi khomanisaka nhloko na nhlana wa munhu.

4.4.1.8 **Nkolo**- i xirho lexi tirhaka ku khulukisa swakudya loko swi nghena emirini.

4.4.1.9 **Xifuva**- i xirho lexi nga le henhla ka khwiri lexi hlayisaka swirho swin`wana swa le ndzeni ka miri wa munhu.

4.4.1.10 **Mahahu**- i xirho lexi moya wo hefemula wu khulukaka eka xona.

4.4.1.11 **Tinhompfu**- i xirho xo nghenisa ha xona moya emahahwini

4.4.1.12 **Mbilu** – i xirho lexi kumekaka exifuveni xi ri na ntirho wo pompa ngati emirini wa munhu.

4.4.1.13 **Makatla**- i swirho leswi eka swona ku tshameke nhamu.

© University of Venda

University of Venda

4.4.1.14 **Mavoko** – i swirho leswi vaka emakatleni swi ri na ntirho wa ku tirha xin`wana na xin`wana lexi laviwaka hi miri.

4.4.1.15 **Tintiho/ titiho-** i xiphemu xa mavoko lexi tirhaka ku khoma swilo swo hambanahambana leswi munhu a swi navelaka.

Eka swirho leswi a ku na ku hambana hambi nikantsongo eka tinhlamuselo ta kona eka Xichangana xa Zimbabwe ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Hi ta tlhela hi languta tinhlamuselo ta marito ya swin`wana ni swin`wana leswi nga weliki eka swirho swa miri.

4.4.1.16 **Vuswa** – i swakudya swa Vantima leswi swekiwaka hi mapa ya mavele yo hambanahambana.

4.4.1.17 **Mati**- i xihalaki xa ntumbuluko lexi nwiwaka na ku tirhisiwa kun`wana na kun`wana evuton`wini bya vanhu.

4.4.1.18 **Muti** – hi laha vanhu va ndyangu wun`we va tshameke kona.

4.4.1.19 **Misava** – i ndhawu leyi swilo hinkwaswo leswi nga riki emoyeni swi tshameke kona.

4.4.1.20 **Homu** – i xiharhi lexikulu xa milenge ya mune lexi dyiwaka nyama ya xona, ku rimisiwa, na ku sengiwa lexi hlayisiwaka emutini.

Hi tlhela hi kuma ku yelana eka tinhlamuselo ta mavito ya vuxaka emitini ya Vatsonga va le Zimbabwe ni va le Afrika-Dzonga.

4.4.1.21 **Tatana**- i nhloko ya muti

4.4.1.22 **Manana**- i wansati loyi vumbaka muti na tatana.

4.4.1.23 **Hahani** – i makwavo wa xisati wa tatana

4.4.1.24 **kokwana** – i manana wa tatana, kumbe manana wa manana, kumbe tatana wa tatana, kumbe tatana wa manana.

4.4.1.25 **Papantsongo**- i ndzisana ya tatana ya xinuna

Ku ni marito yo tala swinene lama tinhlamuselo ta wona ti fanaka kwatsa eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Hi tlhela hi kuma marito lama tsariwaka no twarisiwa ku fana kambe ma ri ni tinhlamuselo to hambanela ekule eka matiko lamambirhi, xikombiso: khumbi; swi nga vula khumbi ra yindlu kumbe ra hlonga. Marito yan`wana ya fana eka matsalelo kambe ya hambana eka matwariselo ya kona, xikombiso: mavele ya ximilana na mavele ya xirho xa munhu wa xisati, matimba ya ximilana ni matimba ya ntamu ni swin`wana ni swinwana.

© University of Venda

University of Venda

4.4.2 Ku yelana eka tinhlamuselo ta lombiwa

Tindzimi letimbirhi ti lomba eka Xinghezi na Xibunu hi xitalo eka maviti ya swilo leswi Vatsonga a va nga ri na swona evuton`wini bya vona. Marito lama lombiweke ya twarisiwa ya tlhela ya tsariwa hi maendlelo ya Xitsonga/Xichangana. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka swa marito lama tirhisiwaka eka matiko lamambirhi:

4.4.2.1 Vhilwa

Leri i rito leri lombiweke eka rito ra Xibunu ra wiel leswi vulaka nchumu lowu rhendzelekaka hi xikongomelo xo fambisa michimu yo karhi.

4.4.2.2 Pato

Leri i rtio leri humaka ra rito ra Xibunu ra ***pad*** ku ri karhi ku kongomisiwa eka ndlela leyi ku fambiwaka hayona.

4.4.2.3 Bokisi

I nchumu wo vekela swilo lowu lunghisiweke hi nsimbi kumbe ku hi maphepha. Rito leri ri lombiwa eka rito ra Xinghezi leri ku nga ***box***.

4.4.2.4 Phorisa

I rito leri humeke ka rito ra ***police*** ra Xinghezi leri vulaka mutirhi wa nawu loyi a tirhelaka mfumo.

4.4.2.5 Khandlela

Leri irto leri lombiweke ka rito ***candle*** ra Xinghezi leri vulaka rivoni ro karhi leri lunghisiweke hi mupfu wo basa.

4.4.2.6 Xitulu

Rito leri lombiwa eka rito ra Xibunu ra ***stoel*** kumbe stool ra Xinghezi leswi vulaka xitshamo.

4.4.2.7 Xitina

I rito leri lombiweke ka rito ra ***steen*** ku nga Xibunu leswi vulaka nchumu lowu vumbiweke leswaku wu ta akisa tiyindlu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4.2.8 Xitimela

I rito leri lombiweke ka rito ra Xinghezi ra ***steamer*** ku vula nchumu wo leha lowu fambaka enjhanjhini wu ri karhi wu rhwala tinhundzu kumbe vanhu vo tala swinene.

4.4.2.9 Xikolo

Swi vula ndhawu yo dyondzela eka yona. Leri rito ro huma eka rito ra Xinghezi ra ***school.***

4.4.2.10 Xitofu

I xitirho xo swekela eka xona lexi tirhisaka gezi, ndzilo kumbe pharafini. Rito leri ri huma ka rito ***stove*** leri ku nga rito ra Xinghezi.

4.4.2.11 xipikiri

Lowu i nchumu lowu tirhisiwaka ku belela kumbe ku khomanisa michumu yimbirhi.

4.4.2.12 Jeke

Leri i rito leri vulaka komichi leyilulu yo kisa mati kumbe byalwa. Rito leri ri huma eka rito ra Xinghezi leri ku nga ***jug***.

4.4.2.13 Foxolo

Leri i rito ro lombiwa eka rito ra Xinghezi ra ***shovel***. Leswi swi vula xitirho xo cela misava ha xona.

4.4.2.14 Hembhe

Leri i rito leri vulaka ximbalo xa vavanuna ngopfungopfu xo pfala xiphemu xa miri ku sukela elakatleni ku fika exisutini. Rito leri ri huma eka rito ra ***hemp*** ku nga Xibunu.

4.4.2.15 Hamula

Lexi i xitirho lexi tirhisiwaka ku belela ha xona swipikiri kumbe ku khotsa michumu yo karhi. Rito leri ri huma ka rito ra ***hammer*** leri ku nga Xinghezi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4.2.16 kereke

Swi vula ntlawa wo karhi wa vakhongeri lava kholwaka eka vukhongeri byin`we byo karhi. Rito leri ri huma eka rito ra ***kerk*** leri ku nga Xibunu.

4.4.2.17 Buruku

Lexi i xiambalo lexi ambariwaka eka xiphemu miri lexi sukelaka exisutini ku ya ehansi ngopfungopfu hi rimbewu ra xinuna. Rito leri ri huma eka rito ra Xibunu ra ***broek***.

4.4.2.18 Thayi

Lowu i nchumu lowu bohiwaka enkolweni ehenhla ka hembhe ku ri ndlela yo tikhavisa hayona. Rito leri ri lombiwa eka ***neck tie***, lexi ku nga Xinghezi.

4.4.2.19 Buloho

Leri i rito leri vulaka ndhawu laha ku akiweke leswaku ku khupukiwa ha kona. Rito leri ri huma eka rito ra Xibunu leri ku nga ***brug***. Vavulavuri van`wana va Xichangana xa Zimbabwe va ri tirhisa rito leri.

4.4.2.20 Fasitere

Leswi swi vula xivandla xo pfuleka eka yindlu lexi nghenisaka moya endzeni. Rito leri ri lombiwa eka rito ra Xibunu ra ***venster .***

4.4.2.21 Foroko

Swi vula nchumu lowu vanhu va dyaka ha wona ngopfungopfu swakudya swa Xilungu. Rito leri ri huma marito ya Xinghezi kumbe Xibunu ya ***fork*** kumbe ***furk*** hi ku landzelelana ka wona.

4.4.2.22 Semendhe

I switirhisiwa swo aka haswona leswi nga hi xivumbeko xa mapa. Rito leri ri lombiwa eka rito ra ***cemen***t leri ku nga Xinghezi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4.2.23 Chukela

Leswi i swakudya swo karhi swo nyanganya leswi humaka emoveni leswi cheriwaka eka swakudya kumbe swakunwa. Rito leri ri lombiwa eka rito ra ***sugar*** leri ku nga Xinghezi.

4.4.2.24 Vhengele

Leyi i ndhawu leyi vanhu va xavaka swilo eka yona. Rito leri ri lombiwa eka rito ra Xibunu ra ***winkel.***

4.4.2.25 Xitolo

Leri na rona ri kongomisa eka ndhawu leyi vanhu va xavaka swilo eka yona. Rito leri ri lombiwa eka rito ra Xinghezi ra ***store***.

4.4.2.26 Tafula

Rito leri ri kongomisa eka nchumu lowu lunghiseleriwaka ku dyela ehenhla ka wona. Rito leri ri lombiwa eka rito ra ***tafel*** leri ku nga Xibunu.

4.4.2.27 Dikizela

Leswi swi vula xipfalo xa poto kumbe ndyelo. Rito leri ri huma eka rito ra ***diksel*** leri ku nga rito ra Xibunu.

4.4.2.28 Lapi

I nceka lowu tirhisiwaka ku sula swilo swo karhi kumbe swin`wana na swin`wana. leri i rito ro lombiwa eka rito ra ***lap*** ku nga rito ra Xibunu.

4.4.2.29 Thawula

Leri i lapi/nceka wo tiyanyana lowu tirhisiwaka ku tikutla hi wona loko munhu a hlamba. Rito leri ri lombiwa eka rito ***towel*** leri ku nga rito ra Xinghezi.

4.4.2.30 Xisibi

I rito leri kongomisaka eka nchumu lowu pupumaka lowu tirhisiwaka ku hlamba ha wona. Rito leri ri lombiwa eka rito ra ***seep*** ra Xibunu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4.2.31 Wachi

Ku kongomisa eka nchumu lowu tivisaka nkarhi. Leri i rito ro huma eka rito ra Xinghezi ra ***watch***.

Loko hi xiya tinhlamuselo leti nyikiweke laha henhla hi nga vula leswaku Xichangana xa Zimbabwe ni Xitsonga xa Afrika-Dzonga swa yelana eka marito hinkwawo hikokwalaho ka ku lomba marito yo tala ya swilo leswi a va nga hanyi na swona khale ku suka eka Valungu. Swin`wana a va lomba ku eka Xinghezi kasi swin`wana eka Xibunu.

4.5 KU YELANA EKA XIVUMBEKO XA SWIVULWA

Xiphemu lexi xi kongomisa eka ku yelana loku nga kona exikarhi ka vulongoloxamarito bya Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Swivulwa swo tala swi ni swivumbeko swo yelana swinene tanihilaha swi nga ta paluxiwa hakona.

4.5.1 Ku yelana eka malongolokelo ya swiphemuxidzi swa xivulwa

Xichangana xa le Zimbabwe xi yelana ni Xitsonga xa le Afrika-Dzonga eka matsalelo yo hambanisa. Swivulwa swo tala swi tlhela swi tirhisa nandzelelano wa SVO hi xitalo, kambe milandzelelano yo tanihi SOV, OVS na VSO na yona ya tirha. Eka milandzelelano leyi, S i nhlokomhaka, V i riendli kasi O i xiendliwa. S, V, na O i swiphemuxidzi swa swivulwa. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelaka:

Mufana u dya vuswa. (SVO)

Mufana i nhlokomhaka, **u dya** i riendli kasi **vuswa** i xiendliwa.

Mufana vuswa wa dya. (SOV)

Vuswa byi dyiwa hi mufana. (OVS).

Byi dyiwa hi mufana vuswa (VSO)

Swivulwa swa Xitsonga swa kota ku longoloka hi ndlela leyi kombisiweka laha henhla. Eka swikombiso leswi hinkwaswo ku ni xiendliwa xin`we ku nga ***vuswa.*** Nhlokomhaka i ***mufana*** kasi riendli i ***u dya, wa dya,*** na ***byi dyiwa.***

© University of Venda

4.5.2 Ku yelana eka swivulwa swa riendli ra xiendliwa xin`we

Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni le ka Xichangana xa Zimbabwe ku ni tinxaka timbirhi ta swivulwa leswi nga ni riendli ra xiendliwa xin`we. Eka rixaka ro sungula xiendliwa xi ta va xi tsariwile eka xivulwa. Xikombiso:

Hlengani u ba n`wana

Hlengani i nhlokomhaka, u ba i riendli kasi n`wana i xiendliwa.

Hasani u nwa vucema

Hasani i nhlokomhaka, u nwa i riendli kasi vucema i xiendliwa.

Loko swi swiendliwa leswi swi nga tsariwangi, a hi koti ku tiva leswi endliwaka hi nhlokomhaka hi ndlela leyi hetisekeke. Swo boha ku va na xiendliwa.

Ehandle ka swikombiso swa muxaka lowu nyikiweke laha henhla, hi tlhela hi kuma swin`wana swivulwa leswi nga ni xiendliwa xin`we lexi nga erivaleni lero hambi xi nga tsariwanga vanhu va swi tiva leswaku ku ta va ku ri karhi ku vulavuriwa hi yini. Xiendliwa lexi xi endla wonge xi tumberile. Hi ta nyika swikombiso leswi landzelaka:

Kokwana wa hlakula

Eka xikombiso lexi swi le rivaleni leswaku kokwana u hlakula swimilana hikuva hi swona swilo leswi vanhu vanyingi va hlakulaka.

Manana wa kukuta

Laha manana u kukuta tinhlampfi. Hi ndhavuko wa Vatsonga lexi kukutiwaka ntsena i tinhlampfi lero un`wana ni un`wana wa swi tiva kuri ku kukutiwa tona.

Vafana va risa

Lexi risiwaka laha i mitlhambi ya swifuwo. A ku na nchumu wun`wana lowu nga risiwaka ku ya hi mavulavulelo ya siku rin`wana na rin`wana eka vutomi bya Vatsonga.

Makasani wa gangisa.

© University of Venda

Nchumu lowu gangisiwaka i wansati wo hambiloko swi nga boxiwanga eka xikombiso lexi, vanhu va swi kota ku hetisa mhaka ya kona. Makasani u gangisa nhwanyana.

Kokwana wa hlota

Lexi nga hlotiwaka i swiharhi swa nhova lero vanhu va ta va va ri karhi va swi twisisa leswaku ku hlotiwa yini hi kokwana loyi.

Mukhalabye wa phuza

Hi xitalo loko ku vulavuriwa hi ta ku phuza ku kongomisiwa eka ku nwa byalwa. Swilo leswi nga nwiwaka i byalwa kumbe mati na swin`wana swihalaki swo karhi. Swikombiso leswi nyikiweke laha henhla swi komba riendli ra xiendliwa xin`we. Vanhu nga swi kota ku hetisa xivulwa loko va ri vavulavuri va Xitsonga kumbe Xichangana hikuva mahanyelo na mikhuva ya vanhu lava ya yelana swinene eka matiko ya Afrika-Dzonga ni le Zimbabwe.

4.5.3 ku yelana eka swivulwa swa riendli ra swiendliwa swimbirhi

Eka ndzavisiso lowu hi kumile nakambe leswaku ku ni ku yelana eka swivulwa swa riendli ra swiendliwa swimbirhi eka tindzimi leti ta Xichangana xa Zimbabwe na Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Hi ta languta swikombiso leswi nga laha hansi ku seketela mhaka leyi: Khazamula u nyika n`wana mali.

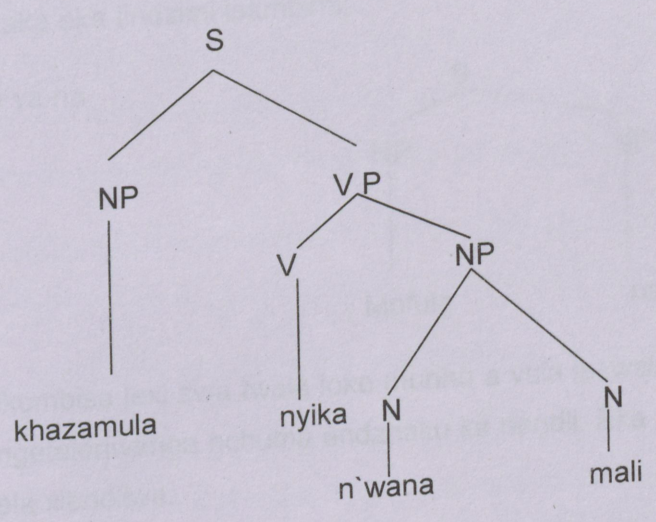

Eka xifaniso xa murhi lexi *Khazamul*a i nhlokmhaka, *nyika* i riendli kasi *n`wana* na *mali* hi swona swiendliwa swimbirhi eka xivulwa lexi. Leswi swi vula leswaku n`wana

© University of Venda

u nyikiwa mali hi Khazamula. Swikombiso swin`wana leswi nga laha hansi na swona i maendli ya swiendliwa swimbirhi.

Muleteri u dyondzisa machudeni Xitsonga

Kokwana u phamela vatukulu tihove

Makhanana u chayela tikhomba ngoma

Muzamani u swekela vana vuswa

Mulungu u holela vatirhi mali

N`anga yi tlhavela muvabyi tinhlanga

Eka swivulwa leswi, ku sungula hi nhlokomhaka, ku ta riendli ivi ku hetelela hi swiendliwa swimbirhi leswi landzelelanaka. Swivulwa leswi swi hlamusela timhaka to fana leswi hetisekeke eka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe.

4.5.4 Swivulwa swa riendli ro kala/hava xiendliwa

Swivulwa swin`wana swa Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni swa Xichangana xa le Zimbabwe swa yelana hi tlhelo ra ku va swi nga ri na swiendliwa emakumu kambe loko vanhu va vulavula swa twala leswaku va vulavula hi yini. Leswi i swivulwa leswi nga ni riendli ro hava xiendliwa. Hi ta xiya swikombiso leswi landzelelaka leswi kumekaka eka tindzimi letimbirhi:

Mpfula ya na

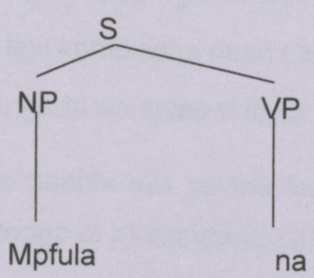

Eka xikombiso lexi swa twala loko munhu a vula leswaku: **mpfula ya na**, hambi ku nga engeteleriwanga nchumu endzhaku ka riendli. Eka muxaka lowu a swi koteki ku engetela xiendliwa.

Swikombiso leswin`wana leswi nga laha hansi na swona i maendli yo hava xiendliwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xik:	Afrika-Dzonga	Zimbabwe
	N`wana wa rila	N`wana wa rila
	Ndzilo wa pfurha	Ndzilo wa pfurha
	Yindlu ya tshwa	Yindlu ya tshwa
	Handle ka titimela	Handle ka titimela
	Nyama ya nandziha	Nyama ya nandziha
	Vukanyi bya tsokombela	Vukanyi ba tsokombela
	Mbilu ya vava	Mbilu ya vava
	Musengi wa penga	Musengi wa penga
	Mufana wa tsutsuma.	Mufana wa tsutsuma.

Eka swikombiso leswi hinkwaswo a swi koteki ku engetela xiendliwa, leswi vulaka leswaku swivulwa swa muxaka lowu swi tirha swi ri tano kambe swa twala swinene.

4.5.5 Ku yelana eka nkarhi wa riendli eka xivulwa

Eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimabwe ku ni ku yelana swinene eka nkarhi wa riendli loko ri tirhisiwa eswivulweni. Ku ni nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu nga hundza ni lowu taka, Xikombiso:

Ndzi dya vuswa: xivulwa lexi xi le ka nkarhi wa sweswi.

Ndzi dyile vuswa: leswi kombisa nkarhi lowu nga hundza.

Ndzi ta dya vuswa: lexi i xivulwa lexi kombisaka nkarhi lowu taka.

Ndza byi lava: leswi swi kombisa nkarhi wa sweswi lowu yaka emahlweni.

Swikombiso leswi nyikiweke laha henhla swi yelana leswi heleleke eka nkarhi wa riendli ra Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe.

4.5.6 Ku yelana eka matlhelo ya riendli

Riendli ri nga tirhisiwa eka xivulwa ri ri eka matlhelo mambirhi ku nga mpfumelo na nandzulo. Tlhelo ra mpfumelo hi leri eka rona munhu a pfumelaka nchumu wo karhi kasi ra nandzulo hiloko munhu a landzula kumbe ku kaneta swilo swo karhi. Hi ta

© University of Venda

languta matirhiselo ya matlhelo mambirimu ya riendli ra Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbawe laha hansi:

Ndzi rhandza nhwanyana: Xivulwa lexi xi le ka tlhelo ra mpfumelo.

Mufana wa famba exikolweni : xivulwa lexi na xona xa ha ri eka tlhelo ra mpfumelo.

Eka nandzulo ku ta lungeleriwa xitwari xa **a** eku sunguleni ka xivulwa kumbe xi nga vekiwa endzhaku ka nhlokomhaka xi landzelelanile na xiritwana xa **nga** ivi xilandzi kumbe xitwari xo hetelela xa riendli xa **-a** xi hundzuka ku va **-i**. Hi ta xiya xikombiso lexi landzulaka swivulwa leswi nga kaha henhla.

A ndzi rhandz**i** nhwanyana.
Mufana **a nga** fambi exikolweni.

Switwari na swiritwana leswi tikisiweke hi swona leswi kombaka nandzulo. Maendlelo lama ya yelana swinene eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Leswi swi kombisa vuxaka bya le kusuhi lebyi nga kona exikarhi ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe.

4.6 SWIVANGELO SWA KU YELANA KA XITSONGA XA LE AFRIKA-DZONGA NI XICHANGANA XA LE ZIMBABWE

4.6.1 Matumbulukelo ya Vatsonga

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku ririmi ra Xitsonga/Xichangana ri tumbulukile eka mutswari un`we loko hi languta swilo leswi katsaka mipfumawulo ya marito yo karhi, tinhlamuselo ta marito, swivumbeko swa marito ni swa swivulwa. Ririmi leri ri lo avanyisiwa ntsena hi matshamelo ya vavulavuri lava hambanisiweke hi milambu ni mindzilakano ya matiko leyi endliweke hi vanhu. Eka xiyenge lexi hi ta kanela hi ku pfuniwa hi miehleketo ya vavutisiwa eka nhlokohliso wa swivutiso lowu endliweke ni matsalwa yo hambanahambana. Matsalwa yo tala ya kombisa leswaku rixaka leri ri tumbulukile endhawini leyi vuriwaka Mozambiki namuntlha. Junod (1982:96) u seketela mhaka leyi loko a ku:

> Hi ta khensa loko tintlhari tin`wana ti swi kota ku kombisa swa marhavi lamakulu ya Xitsonga etikweni ra Mocambique, hikuva ntsengo lowukulu wa Vatsonga wu le Mocambique.

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Vatsonga vanyingi va kumeka eMozambiki ku tlula matiko man`wana leswi vulaka leswaku va tumbulukile kumbe a va akile khale etikweni leri. Manana Mdungazi wa seketela mhaka leyi loko va ku:

> Mhaka leyi yi sukela eka matimu ya Vatsonga/Machangana. Hi ntumbuluko Vatsonga va sukile ndhawu yin`we leyi ku nga Muzambiki laha va nga hangalaka kona van`wana va ya eAfrika-Dzonga, van`wana va ta eZimbabwe endzhaku ka loko va arile ku fumiwa hi Sochangana loyi a suka eAfrika-Dzonga. Kambe lava nga pfumela ku fumiwa hi Sochangana va sele eMuzambiki. Hikokwalaho mi vonaku leswaku swivongo swa hina ni swin`wana swa fana ku komba leswaku hi sukile ndhawu yin`we.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Vatsonga va tumbulukile ndhawu yin`we naswona va Vatsonga va le Zimbabwe na le Afrika-Dzonga va tile va ta tshama ematikweni lawa hikokwalaho ka ku baleka tinyimpi ta Vangoni. Mhaka yin`wana ya nkoka leyi humaka eka ntshaho lowu i ya swivongo swo fana leswi kumekaka ematikweni lamambirhi leyi nyikaka vumbhoni bya leswaku Vatsonga lava va tumbulukile swin`we. Junod (1982:89) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

> Loko Vatsonga lavo tala va balekile tinyimpi ta Vangoni, va fikile eRivubye, va khonza eka Jiwawa, kutani va nyikiwile vito ra MAGWAMBA. Kutani lavo tala va ehleketa leswaku va vitanisiwile sweswo hi leswi va sukeke ka Gwambe wa Vucopi.

Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku Vatsonga vo tala va humile hi le tikweni ra le Mozambiki va ri karhi va baleka tinyimpi ta Vangoni. Gwambe loyi ku vulavuriwaka hi yena ku ehleketeleriwa leswaku i hosi ya khale leyi hanyeke tikweni ra le vuxeni leri ku nga Mozambiki namuntlha. Nakambe tiko ra Vucopi hi le Mozambiki, laha ku sukeke rixaka leri loko ri ya nghena eAfrika-Dzonga. Jaques (1995:7) u tiyisisa mhaka leyi nakambe loko a ku:

> Loko va fika etikweni rero, Vavenda va hlamala ku vona vanhu hinkwavo...va va vutisa va ku: "Mi huma kwihi xana?" va ku: " Hi huma ka Gwambe." Va lava ku vula leswaku va huma vuxeni swinene hikuva tiko ra Gwambe a ri tshama kusuhi ni lwandle.

Ntshaho lowu wu tshikilela mhaka ya leswaku Vatsonga va humile hi le tikweni ra le vuxeni leri ku nga Mozambiki namuntlha. Masangu u`wana wa vavutisiwa u seketela mhaka ya matimu man`we ya Vatsonga loko a ku:

© University of Venda

> Kuhambana ku nga va kona kumbe a hi kukulu. Matshamelo ya tindhawu lomu ku vulavuriwaka Xitsonga kumbe Xichanganaya komba leswaku ti tumbulukile yi ri ndhawu yin`we. Mindzilekano hi yona yi hi hambanyisaka kambe hina hi van`we. Hi marito man`wanaririmi a ri na ndzilekano.

Marito lama ya kombisa leswaku Xitsonga i ririmi rin`we leri se ri vulavuriwaka ematikweni yo hambana hikokwalaho ka mindzilekano leyi vekiweke hi vanhu. Leswi swi vula leswaku

Vatsonga va tumbulukile swin`we loko va nga si tshama ematikweni yo hambana lawa.

4.6.2 Ku akelana ka matiko lama ku vulavuriwaka Xitsonga eka wona

Loko hi xiya mepe wa Dzonga-Vuxa bya tikonkulu ra Afrika hi kuma leswaku matiko hinkwawo lama eka wona ku vulavuriwaka Xitsonga hi xitalo ya katsa Zimbabwe, Afrika-Dzonga, Mozambiki na Swaziland. Matiko lama ma akelanile naswona vavulavuri va tindzimi ta Xitsonga va akelanile nakambe. Ehandle ka mindzilekano leyi vekiweke hi Vakolonyi matiko lama eka wona ku vulavuriwaka Xitsonga a ko va tiko rin`we. Tatana Matsilele va seketela mhaka leyi loko va ku:

> Kahlekahle hina ho va vanhu van`we lava tshamaka ematikweni yo hambana naswona ho vulavula ririmi rin`we.

Marito lama ya kombisa leswaku kuhambana exikarhi ka Vatsonga va le Afrika-Dzonga ni va le Zimbabwe i kuntsongo swinene. Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku tiko ra Zimbabwe ni ra Afrika-Dzonga i matikoakelani lama eka wona ku vulavuriwaka Xitsonga/Xichangana na kona. Ku va matiko ya akelanile swi endla leswaku vavulavuri va tindzimi va tekelela swo tala eka vaakelani va vona. Eka xiyimo xi nga kona sweswi vavulavuri va Zimbabwe hi vona va tekelelaka swo tala ku suka eAfrika-Dzonga hikokwalaho ko va ririmi leri ri hluvukile khale naswona ri tikomba wonge a ri na nkucetelo wo tala wa tindzimi tin`wana loko hi ri pimanisa na Xichangana eZimbabwe. Vavulavuri va le tindhawini to tanihi le ka Sengwe na Gezani va vulavula Xitsonga lexi yelanaka swinene ni xa vavulavuri va le ntlhandluko wa Limpopo.

Hambi vavulavuri van`wana va vulavula swo hambananyana na vona va tikuma va ri karhi va navela mavulavulelo lama ya tikombaka ku va ya hlantswekile ku tlula ya

© University of Venda

vona. Loko hi xiyaxiya mavulavulelo ya ka tindhawu leti ya ni nkucetelo wukulu eka mavulavulelo ya vavulavuri va tindhawu tin`wana hikuva hi wona lama tekeriwaka enhlokweni eka matshalatshala ya ku ringanisa ririmi ra Xichangana eZimbabwe.

4.6.3 Ku vhakelana

Xin`wana lexi hi xi vonaka i mhaka ya leswaku Vatsonga tanihileswi va akelaneke, ku ni ku tekelana loku humelelaka exikarhi ka vaakatiko va Zimbabwe ni vaakatiko va Afrika-Dzonga. vanhu lava va ni vuxaka lebyikulu leswi endlaka leswaku mindyangu leyi vumbeke vuxaka hikokwalaho ka ku tekana, yi vhakelana. Van`wana hi mhaka ya ku vhakelana va hetelerile va rhurhile va ta tshama eZimbabwe kumbe eAfrika-Dzonga. leswi swi endla leswaku swi tika ku hambanisa vavulavuri va tindzimi letimbirhi. Maluleke wa le Xiredzi u seketela mhaka leyi loko a ku:

> Ku vhakelana ku ni nkucetelo ngopfu swinene hikuva loko u vhakile eAfrika-Dzonga ku hava nkarhi wo vulavula Xixona.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku vhakelana ku ni xiave xikulu eka ku va tindzimi ti yelana. Loko muvulavuri wa Xitsonga xa le Zimbabwe a tikuma a ri exikarhi ka vavulavuri va le Afrika-Dzonga u vulavula Xitsonga xo hlantsweka lexi nga katsiwangiki na Xixona lexi ku nga ririmi leri vanhu vo tala eZimbabwe va sindzisiwaka hi swiyimo swo hambana ku va va ri tiva. Tatana Masangu va le ka Xilonga na vona va tiyisa mhaka ya nkucetelo wa ririmi hikokwalaho ka ku vhakelana loko va ku:

> Ku vhakelana loku ku endla leswaku hi kuma marito man`wana lawa eka Xichangana xa Zimbabwe hi nga havaka kumbe hi nga ma tiviki. Vo tala va lahlekeriwile hi marito yo tala ya Xichangana. Se hi ku vhaka hi nga ya kuma rito leri leswi hetelelaka swi endla leswaku Xitsonga kumbe Xichangana xi yelana.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vavulavuri va Xitsonga va Zimbabwe va lahlekeriwile hi marito ya Xitsonga-xidzi lama hikokwalaho ka ku vhakelana, va tlhelaka se va ma kuma leswi endlaka kuri ku va ni Xitsonga xo yelana eka matiko ya Afrika-Dzonga na Zimbabwe.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.6.4 Ku lomba eka tindzimi ta Valungu

Tindzimi ta Xitsonga tanihi tindzimi tin`wana ti ni ku yelana ko karhi hikokwalaho ko va ti lomba marito yo karhi ya swilo leswi a swi nga ri kona ku suka eka tinxaka timbe. Wilkes (1999:245) u seketela mhaka leyi loko a ku:

> The necessity to name the many new things and concepts that came with the advancement of western civilization over South Africa is certainly the prime reason for the presence of many lexical borrowings from especially English and Afrikaans in the lexicons of most of the Bantu languages spoken in our country.

Loko hi tlhantlha ntshaho lowu hi kuma leswaku mhaka ya ku cinca ka mahanyelo ya Vantima hi ku ta ka Valungu etikweninkulu ra Afrika swi tise maritolombiwa yo tala yo eka tindzimi ta Vantima leti katsaka na Xitsonga. Marito yo tala ya huma eka Xinghezi na Xibunu. Junod (1982:19) na yena u seketela mhaka ya ku va Xitsonga xi lomba eka tindzimi timbe loko a ku:

> Sweswi Vatsonga va ni njombo leyikulu ya ku ya emahlweni hi tindlela ta mune ta Xilungu; va tirhisana ni ku kurisiwa hi Xiphutukezi, va dyondza Xiafrikaans ni Xinghezi; va vumbiwa hi vakriste va le Swisa, lava sunguleke kereke ya Vatsonga.

Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku Vatsonga kukota vanhu lava va hanyeke na tinxaka ta Valungu eka nkarhi wo leha, va dyondzile swo tala eka tona va tlhela va lomba ni swo tala swa ririmi.

4.6.5 Ku lava mitirho eAfrika-Dzonga

Loko hi xiyaxiya hi kuama leswaku ku ni Vatsonga vo huma eZimbabwe lava yaka eAfrika–Dzonga hi xikongomelo xo lava mitirho. Vanyingi va kona va ya etindhawini leti ku vulavuriwaka tindzimi leti va nga tiviki. Ririmi leri vaka kusuhi na rona i Xitsonga hikuva va tshamile va hlangana na xona loko va ha ri eZimbabwe. Leswi swi endla leswaku va hatla va dyondza ku vulavula Xitsonga hi ndlela leyi xi vulavuriwaka ha yona eAfrika-Dzonga. Van`wana loko va kumile mitirho va teka ni mindyangu ya vona va ya tshama na yona kwale Afrika-Dzonga. Hi nkarhi lowu va vuyaka ekaya ha wona ku ta va se ku herile malembe mo tala lero va ta va se va cukumetile vulavulelo ra vona ra khale. Manana Xigombe va seketela mhaka leyi ya nkucetelo wa ririmi ra Xitsonga eka Vatsonga va Zimbabwe lava lavaka mitirho etikweni ra Afrika-Dzonga loko va ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Loko vanhu va ya lava mitirho eAfrika-Dzonga va fika va ringeta ku cinca mavulavulelo leswaku va ta fanana ni van`wana va kwaleyo. Hambi a vuyile kaya a swi olovi ku tshika mavulavulelo yalawo ngopfungopfu loko a tshamile malembe ya khume eAfrika-Dzonga. kambe van`wana va swi kota ku kala va nga cinci ngopfu.

Mhaka leyi yi kombisa leswaku loko vanhu va ya ematikweni mambe va ringeta ku vulavula tindzimi leti vulavuriwaka eka tindhawu teto. Loko va ri karhi va vulavula Xitsonga va ringeta hi matimba ku susa marito lama nga ni nkucetelo wa Xixona. Leswi swi endla leswaku mavulavulelo ya Afrika-Dzonga ya va kusuhi swinene ni lama ya le Zimbabwe hi ku va vavulavuri va Zimbabwe va sefa marito yo karhi lama va kholwaka leswaku a ya hlantswekanga.

Xin`wana lexi endlaka leswaku va tshika mavulavulelo ya vona i ku lava ku tisirhelela eka maphorisa lama nga kotaka ku va tlherisela ekaya ka vona loko vo tshuka va twakala leswaku a va humi etikweni ra Afrika-Dzonga. van`wana va tshikela makumu mavulavulelo ya vona ya khale lero eku heteleleni va kucetela ni vaakatiko van`wana loko va vuyile ekaya leswaku va vulavula hi ndlela yaleyo.

4.6.6 Rhadiyo na vuyimbeleri

Eka ndzavisiso lowu hi kuma leswaku tindhawu to tala leti Vatsonga va tshamaka eka tona etikweni ra Zimbabwe a ti khomi switici swa rhadiyo swa tiko leri naswona a va na xitici lexi xi nga xa Xitsonga ntsena. Xitici lexi pfaka xi nghenisa ririmi ra Xitsonga i xin`we ntsena naswona xi twala ntsena eka tindhawu leti nga riki ni vavulavuri vanyingi va Xichangana/Xitsonga. Loko hi languta xiyimo xa vuhangalasamahungu bya rhadiyo hi ku angarhela hi kuma leswaku byi le ka xiyimo xo biha swinene. Vaakatiko vo tala va Zimbabwe va tirhisa michini kumbe tisatelayiti to khoma switici swa le Afrika-Dzonga. Vatsonga lava fikelelaka tisatelayiti leti va tikuma va ri karhi va yingisela switici swo fana na Munghana Lonene FM. Etindhawini ta le mindzilekanweni a ku kali ku laveka na tisatelayiti leswaku va yingisela xitici lexi. Manana Esteri wa le ka Sengwe wa seketela mhaka leyi ya ncuketelo wa vuyimbeleri ni ya rhadiyo eka mavulavulelo ya Vatsonga va Zimbabwe lava yingiselaka xitici xa rhadiyo xa Afrika-Dzonga lexi haxaka hi Xitsonga loko a ku:

> Hina loko hi ri laha hi yingisela xitici xa Munghana lonene FM. Mavulavulelo ya hina ya yelana hikuva ririmi ra kona ri tirhisa

© University of Venda

ra- Ematshan`wini ya **la**-. Hi wona nchumu lowu ni nga wu xiya hi Ntamu naswona ririmi ra kona ra olova swinene.

Marito lama ya kombisa leswaku ku na nkucetelo wukulu eka mavulavulelo ya vavulavuri va Xitsonga va Zimbabwe lava tshamaka kusuhi na ndzilekano wa Afrika-Dzonga hikuva xitici lexi xi haxa hi Xitsonga lero loko va sungula ku xi pfulela a xi nghenisi tindzimi to talatala. Ririmi leri tirhaka i ra Xitsonga eka minongoloko yinyingi.

Hambi ni le ka vuyimbeleri swi tano. Etikweni ra Zimbabwe a ku na muyimbeleri wa Xitsonga loyi a dumeke tikweni leri. Vayimbeleri lava pfaka va yimbelela hi Xitsonga a hi vangani lero Vatsonga vanyingi va vona swi antswa ku yingisela vuyimbeleri lebyi sukaka hi le Afrika-Dzonga. Vayimbeleri vo huma eZimbabwe a va talanga lava yimbelelaka hi Xitsonga va ri eAfrika-Dzonga. Mhaka leyi yi seketeriwa hi muhaxi un`wana wa ZBC wa xitici xa National FM loko a ku :

> Hina ka rhadiyo swi kona leswi hi swi tekelelaka ka MLFM swo tanihi marito ni ndlela ya mahaxelo, hambi ni minongonoko yin`wana ya fana. hi kuma nakambe leswaku hi hava vayimbeleli vo tala va Xichangana laha Zimbabwe loko hi pimanisa na le Afrika-Dzonga laha hi kumaka vuyimbeleli bya Xitsonga eka tixaka hikwato ta vuyimbeleli.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku ku na nkucetelo wo karhi lowu vavulavuri Xitsonga/Xichangana va le Zimbabwe va wu kumaka hikokwalaho ko yingisela eka switici swa rhadiyo swa le Afrika-Dzonga ni le Zimbabwe. Mhaka yin`wana leyi humaka hi leyi ya leswaku vuyimbeleri na byona byi ni xiave hikuva vaakatiko va Zimbabwe va hetelela va yingisela vunanga lebyi humaka hi le Afrika-Dzonga hikokwalaho ka ku kayivela ka vuyimbeleri bya Xitsonga etikweni leri. Hambi va ri kona vayimbeleri va Zimbabwe va ringeta ku landzelela maendlelo ya le Afrika-Dzonga hi xikongomelo xo lava ku kuma vayingiseri vo tala. Loko hi xiyaxiya eka miti yo tala laha ku tshamaka Vatsonga eZimbabwe hi kuma leswaku va yingisela tinsimu ta Xitsonga ta vayimbeleri vo duma ngopfu va le tikweni ra Afrika-Dzonga.

Eka vuyimbeleri lebyi vavulavuri va le Zimbabwe va dyondza swilo swo tala ngopfu leswi swi va kucetelaka hambi va nga swi twi mikarhi yin`wana. leswi swi endla leswaku vavulavuri va matiko mambirhi lama va vulavula swilo leswi yelanaka ngopfu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.6.7 Dyondzo na Tibuku leti tirhisiwaka eswikolweni

Khale loko Xitsonga xi sungula ku nghena eswikolweni swa Zimbabwe a ku ri hava tibuku leti a ti tsariwile hi vaakatiko. Tibuku leti a ti tirhisiwa hi leti a ti huma eAfrika-Dzonga. eswikolweni swot ala swa laha ku akeke Vatsonga hi xitalo a va boheka ku dyondza ririmi leri. Hosi yin`wana ya le Zimbabwe yi seketela mhaka leyi eka nhlokohliso wa swivutiso loko yi ku:

> Hina khale a hi dyondza Xitsonga eLundi Mission. A hi nga xi tivi Xixona hina. A hi tirhisa buku leyiya ya swipele.

Eka ntshaho lowu ku kombisiwa leswaku khale a ku tirhisiwa swipele ku nga tibuku leti a ti tsariwa eAfrika-Dzonga. Leswi swi vula leswaku a va dyondza matsalelo ni matwariselo ya marito hi ndlela ya le Afrika-Dzonga. Vanhu lava dyondzeke hi mikarhi yaleyo a va kucetela ni vana va vona eka mavulavulelo ya Xitsonga.

Hambiloko se ku ta tsariwa tibuku ta Xichangana to sungula etikweni ra Zimbabwe hi kuma leswaku vatsari vo tala a va kuceteriwa hi tibuku ta Xitsonga ta le Afrika-Dzonga. Loko hi xiyaxiya hi kuma leswaku vanyingi lava gingirikelaka timhaka ta ririmi etikweni leri va ni tibuku ta Xitsonga to tanihi; Ririmi ra manana, xihluke xa Xitsonga, Vutlhari bya Vatsonga, Matimu ya Vatsonga, swivongo swa Machangana(Vatsonga), na tinovhele to hlayanyana ta Xitsonga leti dumeke mikarhi ya khale etikweni ra Afrika-Dzonga. Mhaka leyi yi seketeriwa hi manana Majoko va le Xikombedzi loko va ku :

> I mhaka ya nkoka ku tiva leswaku laha Zimbabwe hi hava matsalwa ya Xichangana yo tala. Tibibele, tidikixinari, tibuku tin`wana ti tsaliwa no hundzuluxeliwa kwaleyo Afrika-Dzonga. Swin`wana ha tekelela eAfrika-Dzonga hikuva loko hi ta marin`wana ya hina ha hambana.

Marito lama ya tshikilela mhaka ya leswaku tibuku leti humaka hi le Afrika-Dzonga swa boha ti va ni nkucetelo wukulu eka vuvulavuri bya Xitsonga xa le Zimbabwe hikuva swi tekile malembe yo tala tibuku ta Xitsonga ti nga se tsariwa etikweni leri.

Hambiswiritano sweswi xiyimo xa Xichangana xi cincilenyana eZimbabwe. Vumbiwa lebyintshwa lebyi nga kona sweswi byi tekela tindzimi to tala enhlokweni ku katsa ni Xichangana. Ririmi leri ri tekiwa ku ri ririmi ra ximfumo leri faneleke ku dyondziwa ku fika eka xiyimo xa le henhla. Hi nkarhi lowu wa ndzavisiso a ku nga si tsariwa tibuku

© University of Venda

ta swikolo swa sekondari kambe ririmi leri ri boheka ku dyondzisiwa emigangeni leyi tshamaka Vatsonga hi nkarhi lowu nga kusuhi swinene. Tatana Chauke va seketela mhaka ya nkuceteleo wa tibuku leti tirhisiwaka eswikolweni loko va ku:

> Sweswi a hi se tsala tibuku ta sekondari kambe lembe leri taka Xichangana xi fanele ku dyondzisiwa ka fomu 1. Hi ta boheka ku tirhisa tibuku ta Xitsonga ta le Afrika-Dzonga hina hi karhi hi lunghisela ku tsala ta hina.

Mhaka leyi yi kombisa leswaku ku dyondzisiwa ka Xichangana etikweni ra Zimbabwe ku ni xiave xikulu hi tlhelo ra nkucetelo wa Xitsonga xa Afrika-Dzonga hikokwalaho ka ku kayivela ka tibuku leti tsariweke hi vavulavuri va Xitsonga vo huma eZimbabwe. hambiswiritano lavantsongo lava nghenelelaka eka timhaka ta ku tsala a va koti ku wu papalata nkucetelo lowu hikuva i khale ririmi leri ri salele ndzhaku swinene naswona va pfuriwile mahlo hi tibuku ta Xitsonga ta le Afrika-Dzonga.

4.6.8 Kereke

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku Vatsonga va le Zimbabwe lava nghenaka kereke ya ripfumelo ra Xikriste a va na Bibele leyi hundzuluxeriweke etikweni leri hi vavulavuri va ririmi leri. Vavulavuri lava va tikuma va ri karhi va tirhisa Bibele ya Xitsonga ya le Afrika-Dzonga hi xitalo leyi ku nga Bibele ya Mahungu Lamanene. Ririmi leri tirhisiwaka eka Bibele leyi ri na nkucetelo wukulu eka mavulavulelo ya Vatsonga lava nghenaka kereke etikwaeni ra Zimbabwe. Leswi swi tano ni le ka tinsimu leti va ti tirhisaka ekerekeni. Va tirhisa ngopfu tibuku ta ku huma eAfrika-Dzonga hambileswi kun`wana va pfaka va tirhisa tinsimu ta Xitshwa. Tatana Masenyani va seketela mhaka leyi loko va ku :

> Ekerekeni hi tirhisa tibuku ta Xitsonga ta le Mozambiki na Afrika-Dzonga kambe leti tirhaka ngopfu i ta le Afrika-Dzonga. Xin`wana lexi endlekaka hi leswaku hi hlangana ni vanhu va ku huma eAfrika-Dzonga etihlengeletanweni lava hi burisanaka na vona mikarhi yo tala.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku tibuku ta kereke ta Xitsonga ti na nkucetelo wukulu eka ndlela leyi vavulavuri va Zimbabwe va vulavurisaka xiswona ririmi ra vona. Hambiloko va hlanganisiwile hikokwalaho ka kereke va tlhela va bula timhaka to hambanahambana leswi endlaka leswaku va tekelela swo tala swa le Afrika-Dzonga. Tatana Masenyani va tlhela va engetela leswaku mhaka yin`wana leyi kucetelaka mavulavulelo ya vona i ya vutoloki. Va kombisa leswaku loko ku

© University of Venda

hlanganile vavulavuri va tindzimi to hambana ku ta va ni loyi a nga ta va a huma eAfrika-Dzonga a tolokelaka hi ririmi ra Xitsonga. Mhaka leyi ya vutoloki yi endla leswaku vavulavuri van`wana va navela mavulavulelo yalawo ivi va hetelela va tekelela sweswo hambi ni loko va nga ha ri ekerekeni. Ku tiyisa mhaka leyi ya tibuku leti a ti tirhisiwa etikerekeni hi mikarhi ya khalenyana ni leti ta ha tirhaka sweswi, kokwana N`wa-Risimati u vulavula hi ndlela leyi:

> Khale hina a hi tirhisa tisimu ta mhalamhala, rindzelani , xibukwana na tisimu ta evhangeli. Lomu kerekeni ya hina a hi yimbelela ta Xichangana ntsena.

Ntshaho lowu wu tiyisa mhaka ya leswaku tibuku ta tinsimu leti a ti trhisiwa khale etikerekeni leti a ti tele Vatsonga eZimbabwe ti ve na xiave xikulu eka ku kucetelela mavulavulelo ya vanhu va khale leswaku ya yelana ngopfu ni ya le Afrika-Dzonga.

Loko hi xiyaxiya etindhawini ta Vatsonga va Zimbabwe hi kuma leswaku tikereke leti nga ni nkucetelo wukulu eku hanyeni ka vona hi leti humeke hi le Afrika-Dzonga. Hambi na sweswi ka ha ri ni tin`wana tikereke leti vafundhisi va tona va dyondzelaka ntirho lowu eAfrika-Dzonga. Leswi swi vula leswaku loko se va sungula ku fambisa rito etindhawini leti va va va ri karhi va vulavula hi ndlela leyi vavulavuri va le Afrika-Dzonga va vulavulaka hayona. Hi maendlelo lawa , vavulavuri vo tala va kuceteriwa ku va va vulavula swilo leswi yelanaka ngopfu ni swa le Afrika-Dzonga.

4.7 NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi ku kaneriwile hi ku yelana ka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga na Xichangana xa le Zimbabwe eka swiyenge swa vuvulavuri swa mune, leswi ku nga mipfumawulo ya marito (fonoloji), xivumbeko xa marito (mofoloji), tinhlamuselo ta marito (semantiki) ni swivumbeko swa swivulwa (vulongoloxamarito). Eka mpimanyiso lowu a ku kongomisiwa eka mipfumawulo yo yelana ya marito lama welaka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana eka tindzimi letimbirhi laha mipfumawulo yo tala leyi nga riki ya xinhompfu ni ya ndzhundzuluko wa mipfumawulo yi fanaka swinene, swivumbeko swo tanihi swirhangi swa mitlawa yo hlaya swi fanaka xik:mu-, va- ni swin`wana, timitsu ta marito yo pfumala xinhompfu ni swilandzi swa marito swi yelana leswi heleleke, tinhlamuselo ta marito ya Xitsongaxidzi hikokwalaho ka va va tumbulukile swin`we ni ta maritolombiwa.

© University of Venda

Xin`wana lexi kumiweke hileswaku xi[illegible]mbeko xa swivulwa laha ku paluxiweke malongolokelo ya marito exivulweni, tinxaka ta maendli ku nga riendli ra xiendliwa xin`we, ra swiendliwa swimbirhi, ni lero hava xiendliwa swa yelana eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Eka nkarhi wa riendli laha ku nga nkarhi wa sweswi, lowu hundzeke ni lowu taka hi kumile leswaku swi fana leswi heleleke eka tindzimi letimbirhi. Xin`wana lexi hi xi kumeke hi leswaku ni matlhelo ya maendli lama ku nga ya nandzulo ni mpfumelo ya yelana swinene. Swivangelo swa ku yelana ka tindzimi leti swi kaneriwile na swona ku ri karhi ku huma ni miehleketo yo hambanahambana ya vavutisiwa lava hlamuleke eka nhlokohliso wa swivutiso. Swin`wana swa swivangelo hi leswi landzelaka: matumbulukelo ya Vatsonga laha ku kombisiweke leswaku va tumbuluka swin`we, tibuku leti tirhisiwaka eswikolweni to tala i ta Xitsonga leti suka Afrika-Dzonga, tibuku ta le kerekeni na tona ti suka eAfrika-Dzonga ti ri ta Xitsonga, rhadiyo na vuyimbeleri leswi yingiseriwaka i swa Xitsonga xa Afrika-Dzonga, ku lomba eka tindzimi ta Valungu marito ya swilo leswi Vatsonga a va nga ri na swona khale, ku vhakelana ka vavulavuri ni ku ya lava mitirho ematikweni ya le Afrika-Dzonga loku endliwaka hi Vatsonga va le Zimbabwe swi endla leswaku va fika va cinca mavulavulelo ya vona leswaku va nga tikombi kuri va huma eZimbabwe. Hi ku languta ku yelana loku na swivangelo swa kona, hi nga boxa leswaku tindzimi leti ti ni vuxaka lebyikulu ngopfu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5.0 KU DLAYISETA

5.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku ta nyikiwa nkatsakanyo wa ndzavisiso lowu hinkwawo ni leswi kumiweke eka wona mayelana ni ku hambana ni ku yelana ka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni Xichangana xa le Zimbabwe. Ku ta tlhela ku nyikiwa na swibumabumelo swa ndzavisiso lowu ni ku songasonga ndzavisiso hinkwawo.

5.2 NKATSAKANYO WA NDZAVISISO HINKWAWO NI MIKUMISISO YA NDZAVISISO

Eka nkambisiso wa milavisiso leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza ku kumiwile leswaku swidyondzeki leswi tirheke ngopfu ki ava tindzimi ta Yuropa i Sir Willam Jones, Dugall Sterwart, Franz Bopp, Rasmus Rask, Jakob Grimm ni van`wana. swidyondzeki leswi a swi swi kumile leswaku tindzimi ta Yuropa to fana na Xisanskiriti, Xilatini na Xinghezi ti komba ku va ti tumbuluka eka mutswari un`we loyi a vuriwaka Indo-European.

Eka ku aviwa ka tindzimi ta Afrika swidyondzeki leswi tirheke hi nkhinkhi i Greenberg loyi a aveke tindzimi ta Afrika hi switiko swa mune leswikulu swa Congo-Kordofanian, Hamilosemitic, Khoisan na Nilo-Saharan. Mhaka yin`wana leyi a yi kumeke hileswaku xitiko xa Bantu, ku nga lexi rirmi ra Xitsonga ri tumbulukaka eka xona ri wela eka Congo-Kordofanian.

Loko swi ta eka tindzimi ta xitiko xa Bantu hi kumile leswaku xitiko lexi xi nga tlhela xi aviwa hi switikontsongo (tizoni) swa khumen`we na mitlawa ya tindzimi ya makumentlhanu-kaye. Mhaka yin`wana leyi andlariweke eka nkambisiso lowu i ya swidyondzeki leswi nghenisekе xandla eka ku aviwa ka tindzimi ta xitiko xa Bantuku nga Appleyard, Bleek, Guthrie, Doke na Cole, na Baumbach ni swin`wana. Mhaka yin`wana leyi kombisiweke hileswaku Bleek hi yena a thyeke vito ra Bantu eka tindzimi ta Xintima leti kombaka vuxaka to suka eCameroon, ku ya eKenya na ku fika eKapa etikweni ra Afrika-Dzonga.

Mayelana ni maavelo ya tindzimi leti Doke a ti vekeke eka Zoni ya 60 kasi Guthrie a ti veka eka Zone S hi kumile leswaku swidyondzeki swi ava tindzimi leti hi mitlawa ya

© University of Venda

mune kumbe ntlhanu yi nga leyi landzelaka: ntlawa wa tindzimi ta Xingoni, ntlawa wa tindzimi ta Xisuthu, Ntlawa wa tindzimi ta Xivhenda, ntlawa wa tindzimi ta Xichangana-Xitsonga na ntlawa wa tindzimi ta Inhambane. Hi kumile leswaku eka ntlawa wa timdzimi ta Xingoni ku kumeka tindzimi ta mune ta Xizulu, Xiqhoza, Xiswazi na Xindhevele, kasi eka ntlawa wa tindzimi ta Xisuthu ku kumeka tindzimi ta Xisuthu xa N`walungu, Xisuthu xa Dzonga, Xitswana, Xilozi, Xikgalagadi, Xilovedu na Xiphalavurhwa. Xin`wana lexi hi xi xiyeke hileswaku ntlawa wa tindzimi ta Xivhenda wu vumbiwile hi ririmi rin`we ntsena, ku nga Xivhenda. Loko ku ri eka ntlawa wa tindzimi ta Xichangana-Xitsonga, hi kumile leswaku ti vumbiwile hi tindzimi tinharhu ta Xirhonga, lexi vulavuriwaka eMozambiki, Xitshwa, lexi vulavuriwa eMozambiki, na Xitsonga lexi vulavuriwaka eAfrika-Dzonga. Ririmi rin`wana leri van`wana va ri engetelaka eka tindzimi ta Xitsonga i ra Xihlengwe leri va vulaka leswaku ri vulavuriwa etikweni ra Zimabwe. Hi xiyile leswaku ntlawa wa tindzimi ta Inhambane wu vumbiwile hi tindzimi timbirhi ntsena ta Xicopi na Gitonga.

Eka milavisiso leyi fambelanaka ni mpimanyiso wa tindzimi ku kombisiwile leswaku tindzimi leti nga ni vuxaka kumbe leti kombaka ku va ti huma eka mutswari un`we ta swi kota ku va ni ku hambana ko karhi eka swiyenge swa vuvulavuri leswi katsaka mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, xivumbeko xa swivulwa ni tinhlamuselo ta marito. Eka ndzavisiso lowu ku kambisisiwile milavisiso leyi pimanisaka tindzimi ta Yuropa ni ta Afrika. Eka milavisiso leyi khumbeke timhaka ta Yuropa ku pimanisiwile tindzimi to tanihi Xisanskiriti, Xilatini, na Xinghezi ni tin`wana, kasi eka tindzimi ta Afrika ku pimanisiwile tindzimi to tanihi Xibemba, Xilamba, Xitsonga/Xichangana, Xikanuri, na tindzimi ta Xingoni.

Eka milavisiso leyi kambisisiweke hi kumile leswaku vatsari vo hambana va kombisa swivangelo swa ku hambana ka tindzimi swo tanihi nkucetelo wa tindzimi tin`wana leti vavulavuri va ririmi ro karhi va akelaneke na tona kumbe leti a ti tirhisiwa hi nkarhi wa vukolonyi. Hi lemukile leswaku swin`wana swa swivangelo leswi boxiweke i timhaka ta ku cinca ka ririmi eka swiyenge swo tanihi ku cinca ka mipfumawulo ya marito, ku cinca ka tinhlamuselo ta marito, ku cinca ka swivumbeko swa marito na ku cinca ka malongolokelo ya marito eka swivulwa.

Mayelana ni timhaka leti boxiweke eka ndzimana leyi nga laha henhla, hi lemukile leswaku ku hambana loku nga kona exikarhi ka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xichangana xa le Zimbabwe ku humelela eka swiyenge swa mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, tinhlamuselo ta marito na xivumbeko xa swivulwa. Ku hambana loku ku humelela eka tinxaka to hambana ta ndzhundzuluko wa mipfumawulo to tanihi ndzakahato, laha hi kumeke leswaku ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa swi kota ku humelela eka ntsongahato wa maviti eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga laha mpfumawulo wa ***v*** wu hundzukaka wa ***by*** laha swi talaka ku kombisiwa hi ndlela leyi: v > by. Maendlelo lama a ma humeleli eka Xichangana xa Zimbabwe, hileswaku eka Xichangana xa Zimbabwe ku hava ndzhundzuluko wa muxaka lowu, xik: ntshava> xintshabyana/xitshavana. Loko riviti ri hetelela hi xitwari xa ***a***, kambe loko riviti leri yisiwaka eka ntsongahato ri helela hi switwari swin`wanyana ndzhundzuluko wa muxaka lowu wa humelela. Loko maviti ya yisiwa eka vundhawu hi kumile leswaku eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku ta va ni ndzakahato wa mipfumawulo kasi eka Xichangana xa Zimbabwe ku ta va ni nomuhato, xik: nambu> enambyeni/enambweni. Xin`wana lexi hi xi kumeke hileswaku laha hi Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku twarisiwaka xitatisi xa xinhompfu hi Xichangana xa Zimbabwe a xi twarisiwi, xik: ntirho/tirho. Hi kumile leswaku eka xivumbeko swa marito ku ni ku hambana eka swirhangi swa mitlawa ya maviti swo tanihi xi-/ci-(7), ri-/li(5) na (11) xikan`we ni switwananisi swa mitlawa leyi. Ku hambana kun`wana loku hi ku kumeke hileswaku kun`wana eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ku lombiwa marito ya Xibunu kasi eka Xichangana xa Zimbabwe ku lombiwa eka Xinghezi, xik: buloho/birinjhi. Hambiswiritano, ku kona kun`wana laha Xichangana xa Zimbabwe xi lombaka marito ya Xibunu tanihileswi swi nga xiswona eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga, xik: buruku.

Mikumisiso yin`wana yi paluxa leswaku swin`wana swa swivangelo leswi tisaka ku hambana exikarhi ka Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe hi leswi landzelaka: matumbulukelo ya tindzimi, laha hi kumeke leswaku vavulavuri va Xitsonga va tumbulukile ndhawu yin`we kambe va hetelerile va hambanile hi timhaka ta ku rhurha hikokwalaho ka tinyimpi ta Chaka ni swivangelo swin`wana. Xin`wana lexi hambanisaka tindzimi leti i mhaka ya ku lomba eka tindzimiakelani, laha hi kumeke leswaku marito lama nga ni nkucetelo wa Xixona lama nga eka ririmi ra Xichangana swi vange hikuva Machangana ma vandzakane na Maxona. Xik: dingo/d`ingo ku lombiwile mpfumawulo wa d` eka Xixona eka rito ra **d**ingo, veleka/b`eleka laha ku lombiweke mpfumawulo wa b` eka rito ra bereka.

© University of Venda

Hi tlhele hi kuma leswaku tindzimi leti [illegible] hi toxe ti ni marin`wana ya tona lama endlaka leswaku kun`wana ku va ni ku hambana eka tindzimi leti. Xin`wana lexi hi xi kumeke hileswaku ntshikelelo wa tipolitiki ta tindzimi na wona wu endla leswaku vavulavuri va Xichangana va lahlekeriwa hi marito hi ku va ririmi ra vona ri nga tekeriwi enhlokweni leswi heleleke eka swiyenge swo tala swa ximfumo swo tanihi dyondzo ni swin`wana. Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku mhaka ya ku lomba mindhavuko ya tinxaka tin`wana yi endla leswaku ku va ni marito yo karhi yo hambana eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe, xik: homu ya maphipho a yi tiveki eAfrika-Dzonga hikuva a swi kona swa leswaku mukon`wana u humesa homu leyi vuriwaka ya mhani lowu ku nga ndhavuko wa Maxona. Ku rhurha na kona i mhaka yin`wana leyi hi yi kumeke leyi endlaka leswaku tindzimi ta Xitsonga ti hambana hikuva loko vavulavuri va rhurhela eka tindhawu ta tinxaka tin`wana va fika va lahlekeriwa hi marito yo tala ya Xitsongaxidzi.

Eka ndzavisiso lowu ku tlherile ku pimanisiwa Xitsonga xa Afrika-Dzonga na Xichangana xa Zimbabwe ku ri karhi ku langutiwa ku yelana eka swiyenge swa vuvulavuri swa mune, leswi ku nga mipfumawulo ya marito, xivumbeko xa marito, tinhlamuselo ta marito ni swivumbeko swa swivulwa. Eka mpimanyiso lowu a ku kongomisiwa eka mipfumawulo yo yelana ya marito lama welaka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana eka tindzimi letimbirhi, swivumbeko swo tanihi swirhangi swa mitlawa ya maviti yo hlaya swi fana leswi heleleke eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe hikuva a va lahlekeriwanga hi maviti yo tala ngopfu, xik: mu- va- ni swin`wana. Eka timitsu ta maviti lama nga riki ya xinhompfu hi kumile leswaku ta yelana swinene, xik: teka> tek-/tek-. Eka swilandzi swa marito na kona hi kumile leswaku swa yelana swinene eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Mhaka yin`wana leyi kumiweke i ya leswaku tinhlamuselo ta marito ya Xitsongaxidzi ni ta malombiwa yo karhi yo suka eka tindzimi ta Valungu ya fana leswi heleleke hikokwalaho ko tumbuluka swin`we ni ku va ku ri hava mavito yo karhi ya switirhisiwa leswi teke na Valungu. Xin`wana lexi hi xi kumeke i leswaku xivumbeko xa swivulwa xi yelana swinene eka Xitsonga xa afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe loko hi kongomisa eka tinxaka ta maendli, to tanihi riendli ra xiendliwa xin`we ni ra swiendliwa swimbirhi. Hi tlhele hi kuma leswaku eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa Zimbabwe, loko ku vumbiwa swivulwa, nkarhi wa riendli lowu ku nga wa sweswi,wu nga hundza ni lowu taka, ni

© University of Venda

matlhelo ra maendli ku nga nandzulo ra mpfumelo swi kombisiwa hi ndlela leyi yelanaka.

Swin`wana swa swivangelo leswi hi swi kumeke hi leswi landzelaka: eka matumbulukelo ya Vatsonga, hi kumile leswaku Vatsonga ni swidyondzeki swo tala swi boxa boxa mhaka ya leswaku Vatsonga va le Afrika-Dzonga ni va le Zimbabwe va tumbulukile swin`we va suka hi le Mozambiki swi kombisa leswaku a va vulavula ririmi rin`we, lero swo tala eka vuvulavuri bya vona swa ha yelana. Xin`wana i mhaka ya leswaku tibuku leti tirhisiwaka eswikolweni to tala ti kumeka eAfrika-Dzonga lero vadyondzi va purayimari ku fika eyunivhesiti va tirhisa tibuku ta Xitsonga, hambi ku ri tibuku ta le kerekeni to tanihi tibibele ni tinsimu swo tala i swa Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Vaakatiko va Zimbabwe lava vulavulaka ririmi ra Xichangana va yingisela switichi swa rhadiyo na vuyimbeleri bya Xitsonga bya le Afrika-Dzonga leswi kucetelaka mavulavulelo ya vona leswaku ya yelana ni ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga. Xivangelo xin`wana lexi hi xi kumeke i ku lomba marito yo fana eka tindzimi ta Valungu to tanhi Xinghezi na Xiphutukezi. Hi tlhele hi kuma leswaku mhaka ku ya vhakelana ka vavulavuri ni ku ya lava mitirho ematikweni ya le Afrika-Dzonga loku endliwaka hi Vatsonga va le Zimbabwe swi ni xiave eka ku kucetela mavulavulelo ya Vatsonga hikuva va fika va cinca mavulavulelo ya vona leswaku va nga tikombi leswaku va suka etikweni ra Zimbabwe .

Hi ku languta leswi hi swi kumeke eka ndzavisiso lowu hi nga boxa leswaku tindzimi leti ti ni vuxaka lebyikulu ngopfu lebyi kombisaka leswaku ti tumbuluka eka mutswari un`we. Hi ta kombisa switatisi leswi hi swi kumeke eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xaZimbabwe hi tafula ra switatisi laha hansi:

© University of Venda

5.2.1 Tafula ra switatisi leswi tirhisiwaka eZimbabwe ni le Afrika-Dzonga.

	Xa milomo	Xa nomutino	Xa alivhiyola	Xa malaka	Xa Lakalaka	Xa ximpya xa rito
Xirahi*(stop)* Xo kala rito xa rito	p b		t d		k g	
Xibulukelandzeni	b`		d`			
Xa nkhuhlano xo kala rito xa rito		f v; vh	s; sw z; zw	x xj		h
Xa ntsetelo xo kala rito xa rito		pf bv	Ts dz	c J		
xitatlhelo xo ke rito xa rito xixrhurhumeri.			Tl l; dl r	hl dhl		
xinhompfu	m		N	ny	n`	
xitwalana	w			y		
Xintlokola xo Kala rito Xa rito			Q gq		n`q	

Tafula leri nga laha henhla ri kombisa switatisi leswi tirhisiwaka ngopfu eka mavulavulelo ya Xitsonga xa Zimbabwe ni xa Afrika-Dzonga leswi hi swi kumeke eka ndzavisiso lowu.

Switatisi swo tanihi b` , d` na zw a swi tirhisiwi eka Xitsonga xa Afrika-Dzonga kambe swi tirhisiwa eZimbabwe laha swi lombiwaka eka ririmi ra Xixona. Swin`wana hinkwaswo swa tirhisiwa ematikweni lamambirhi.

5.3 MITLHONTLHO N! SWIBUMABUMELO

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku vavulavuri va Xitsonga lava nga eka swiyimo swo hambanahambana va tirhisa ririmi hi tindlela to hambana. Hambi ni le ka matsalwa yo karhi ngopfungopfu etikweni ra Zimbabwe ku kumeka ku ri ni

© University of Venda

hansahansa eka matsalelo ya Xitsonga. Vavulavuri van`wana va tsala va ri karhi va landzelela mavulavulelo ya marin`wana ya vona lama va twaka wonge ya ni mfanelo yo va ya tekeriwa enhlokweni eka ndzinganiso wa ririmi. Hambiswiritano ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku ku nga endliwi swihoxo swa muxaka lowu loko ku tsariwa swilo swa nkoka swa ximfumo. Vavulavuri va ririmi va khutaziwa ku va va nga languti ririmi hi tihlo ra xipolitiki kambe va tekela enhlokweni milawu ya mipfumawulo ya marito, swivumbeko swa marito, vulongoloxamarito ni ya tinhlamuselo ta marito.

Va tlhela va tsundzuxiwa leswaku Xitsonga lexi amukelekaka a swi khataleki leswaku i xa le Zimbabwe kumbe Afrika-Dzonga kambe xi fanele ku va xi ri lexi landzelelaka milawu ya vuvulavuri. Ririmi ri fanele ri xiyiwa hi tihlo ra xilingwistiki leswaku ri ta va leri hlantswekeke.

I swa nkoka ku va vavulavuri hi ku angarhela ni swidyondzeki va tiva matimu ya vona xikan`we ni ya ririmi ra Xitsonga. Matsalwa yo tala ya paluxa swilo swo hoxeka mayelana ni matimu ya Vatsonga. Swidyondzeki, vadyondzisi ni vavulavuri va khutaziwa ku va va tiva ku hambana exikarhi ka ririmi ni marin`wana ya ririmi leri leswaku va ta kota ku hambanisa exikarhi ka Xitsonga ni marin`wana ya xona yo hambanahambana. Swidyondzeki swin`wana swi khutaziwa leswaku swi twisisa mhaka ya leswaku Xihlengwe i ririn`wana ra Xitsonga hikuva ku ni matsalwa man`wana ya paluxaka leswaku i ririmi. Leswi swi sukela eka mhaka ya leswaku vavulavuri vanyingi va Xitsonga etikweni leri a va titivi. Un`wana ni un`wana u tivula muhlengwe hikokwalaho ko kala vutivi bya matimu. Mhaka leyi yi va yi nga tshamisekanga naswona yi lahla vanhu vo tala.

Matsalwa ya matimu ya Zimbabwe a ya vulavuli swo tala hi ta Vatsonga va le Zimbabwe. Matsalwa lamantsongo ma nga kona ya tsariwile hi vanhu lava nga twisiseki matimu lama naswona lava nga ni vuxokoxoko byintsongo hi ririmi ra Xitsonga. Hikokwalaho ka vangwa leri swidyondzeki leswi navelaka ku tsala hi matimu ya tindzimi swi khutaziwa ku va swi endla milavisiso leyi enteke, leyi eka yona swi faneleke ku ya etindhawini ta vavulavuri swi ya kuma vuxokoxoko bya ntiyiso eka vini va ririmi hi voxe.

© University of Venda

Ndzavisiso lowu wu pimanyisile swiyenge swo karhi swa vuvulavuri bya Xitsonga xa le Afrika-Dzonga ni xa le Zimbabwe. Laha ku hambana ku nga kona, vavulavuri ni vatsari va tibuku va khutaziwa ku va va tekela enhlokweni marito ya kona ntsena loko ya kombisa leswaku i ya Xitsongaxidzi. Marito lama ya nga tirhisiwa tanihi vamavizweni eka matsalwa yo hambana. Marito yo lomba na wona ya amukeleka laha vavulavuri hinkwavo va matiko lamambirhi va nga riki na wona hikokwalaho ka mindhavuko ya vona kumbe swivangelo swin`wana ni swin`wana.

ku ni swiyenge swin`wana leswo tala leswi mulavisisi a nga swi khumbangiki leswi a khutazaka valavisisi va mundzuku leswaku va ta swi languta. Mhaka ya tinhlamuselo ta marito a yi lo khumbangi marito hinkwawo ya Xitsonga kambe ku lo hlawuriwa lama tolovelekeke. Milavisiso yin`wana yi nga yisa emahlweni hi ku lavisisa hi vuenti mhaka ya tinhlamuselo ta marito ya Xitsonga lama kombaka ku hambana ni ku yelana eka matiko ya Zimbabwe ni Afrika-Dzonga xikan`we ni matiko man`wana ya Afrika. Swiyenge swin`wana swa semantiki a swi khumbiwanga hi ndzavisiso lowu. Ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku milavisiso yin`wana yi ya emahlweni yi kanela hi vuenti timhaka ta semantiki eka Xitsonga xa Zimbabwe na Afrika-Dzonga.

Ematikweni lamambirhi xiyimo xa Xitsonga xa ha ri hansi swinene ngopfungopfu etikweni ra Zimbabwe loko hi ma pimanisa ni ra Afrika-Dzonga. Etikweni ra Afrika-Dzonga ririmi leri ri dyondziwa ku fika eka swiyimo swa le henhla kasi eZimbabwe a ra ha dyondziwa eswikolweni swa le hansi ka malembe yo tala ngopfu. Vumbiwa lebyintshwa bya tiko ra Zimbabwe byi paluxa leswaku tindzimi hinkwato ti fanele ku tekeriwa enhlokweni leswi ringaneke leswi vulaka leswaku na Xitsonga xi fanele xi dyondziwa no tirhisiwa eka swiyenge hinkwaswo swa ximfumo ni swin`wana ni swin`wana. hambiswiritano mhaka leyi a yi si amukeleka kahle hi vavulavuri va tindzimi leti nga tshama ti karhi ti tekeriwa enhlokweni. Hikokwalaho ka xiyimo lexi mfumo wu languteriwa ku va wu tiyisa mhaka leyi ehandle ka vuxisi. Tindzimi leti ti fanele ku hluvukisiwa hi ku ringana tanihilaha swi paluxiweke hakona eka vumbiwa bya tiko leri.

Eka vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga, Xitsonga i ririmi ra ximfumo kambe mitirho ya rona a yi ringani ni ya tindzimi tin`wana ta tiko to tanihi Xizulu na Xisuthu. Xiyimo xa ku va tindzimi letimbirhi ti nga tekeriwi enhlokweni ku fana ni tin`wana xi endla

© University of Venda

leswaku vavulavuri van`wana va tivone[illegible]leni ivi va tsakela ku tirhisa tindzimi ta van`wana. Maendlelo lama ya endla leswaku va lahlekeriwa hi swo tala swa ririmi ra vona hi ku va va tsakela ku lomba ngopfu eka tindzimi timbe leti va ehleketaka leswaku ta antswa ku tlula ta vona. Hikwalaho ka sweswo vavulavuri va khutaziwa leswaku va nga tinyumi naswona a va titirhele vona vini ku vona leswaku ririmi ra vona ri tekeriwa enhlokweni ematshan`wini yo tshemba leswaku u kona munhu la nga ta va hluvukisela ririmi ra vona.

Swidyondzeki swa ririmi leri swi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko swi fika eka timhaka ta ku ringanisa ririmi ra Xitsonga etikweni ra Zimbabwe ematshwn`wini yo rhangisa vavulavuri va tindzimi tin`wana. Leswi swi hunguta swihoxo leswi nga vaka kona eka matshalatshala yo ringanisa ririmi leri. Mhaka yin`wana leyi ya ku va swi tika ku ba ndzilekano exikarhi ka ririmi ni ririn`wana yi siya xiyimo xa ririmi ra Xitsonga xi nga tshamisekangi. Hikokwalaho ka xiyimo lexi, swidyondzeki swin`wana swi khutaziwa ku ya emahlweni ni ku endla milavisiso leyi nga engetelaka vumbhoni byo tiya mayelana ni ku tiva leswaku ririmi kumbe ririn`wana hi rihi exikarhi ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni xa Zimbabwe.

Ntlhontlho wun`wana lowu hi nga vaka na wona hileswaku tanihileswi swi tikaka ku ba ndzilekano exikarhi ka ririmi na ririn`wana hi nga vula leswaku ririn`wana kumbe ririmi hi rihi exikarhi ka Xitsonga xa Afrika-Dzonga ni Xichangana xa Zimbabwe. Xin`wana i ku tindzimi letimbirhi i tindzimi leti titiyimeleke ti ri toxe xana ke? Mhaka yin`wana i ya leswaku leswi ku hambana exikarhi ka tindzimi leti ku nga kuntsongo lero vavulavuri va twanana ehandle ka vutoloki, tindzimi leti ti nga swi kota ku hlanganisiwa leswaku ku kumeka matsalelo yo karhi lama yelanaka ya ririmi ra Xitsonga hi ku angarhela ke?mitlhontlho ni swibumabumelo

Xibumabumelo xin`wana xa ndzavisiso lowu hi xa leswaku swidyondzeki ni vavulavuri va Xitsonga etikweni ra Zimbabwe hi ku tirhisana ni swidyondzeki swa Xitsonga xa Afrika-Dzonga laha xiyimo xi antswaka, va fanele va yima hi milenge va vona leswaku ririmi ra vona ri hluvukisiwile ri fika eka xiyimo xo amukeleka hi tlhelo ra matsalelo ni matirhiselo ya rona. Xibumabumelo xo hetelela i xa leswaku vavulavuri va Xitsonga ni swidyondzeki va fanele va tiyisa pfumba ro hlanganisa tindzimi ta Xitsonga ematikweni lama eka wona ku vulavuriwaka ririmi leri.

© University of Venda

TIBUKU LE TIBHISIWEKE

Bailey, K.D. (1994): ***Methods of social research 4th edition*** Free Press: New York

Bannerman, J.H.(1981): ***Hlengweni The History of the Hlengwe of the lower Save and Lundi rivers, from the late eighteenth to the mid-twentieth Century.*** Zimbabwean History, vol XII: Harare

Baumbach, E.J.M. (1987) ***Analytical Tsonga Grammar***, University of South Africa: Pretoria

Boonzaaier, C (2002): ***Encyclopedia of World cultures supplement***

Bryman, A. (1988): ***Quantity and quality in social research*** Routledge: London.

Bynon, T. (1996): ***Historical Linguistics*** Cambridge University Press: Cambridge

Canonici, N.N. (1991): ***A manual of comparative Bantu studies*** University of Natal: Durban

Cobley, P. (2001): ***The Routledge Companion to semiotics and linguistics*** Routledge: London and New York

Cresswell, J.W (2003): ***Research Design: Qualitative, quantitative and mixed Methods approach*** Sage: London

Denzin, N.K.(1978): ***The Research act*** 2nd edition Mc Graw-Hill: New York

Denzin, N.K. and Lincoln, Y.S.(1994): ***Handbook of qualitative research*** Sage: London

De Vo,s A.S, Strydon H, Fouche C.B, Delport C.S.L(2007): ***Research at Grassroots for the Social and Human service Professions*** Van Schaik Publishers: Pretoria

Doke,C.M. na Cole, D.T. (1984): ***Contributions to the history of Bantu Linguistics*** Witswatersrand University Press: Johannesburg

Doke, C.M (1967): ***The Southern Bantu Languages.*** Oxford University Press: London

Fascold, R (1997): ***The sociolinguistics of language***. Blackwell publishers: London

Finch, G (2000): ***Linguistic terms and Concepts*** Palgrave :New York

Finegan, E (1999): ***Language- Its Structure and Use*** 3rd edition Harcourt Brace College press Publishers: New York

Francis, P. na Dinneen, S.J (1967): ***Introduction to General Linguistics*** Holt

© University of Venda

University of Venda

Rinehart and Winston, Inc : New york

Fromkin, V na Rodman, R (1988): ***An introduction to Language*** 4th edition Holt, Rinehart and Winston, Inc: New York

Golele, N.C.P (2013): ***Xiletelo xa Xitsonga*** NCP Golele : Midrand

Gray, D.E. (2011): ***Doing research in real world*** Sage: Los Angeles

Guthrie, M. (1967): ***The classification of Bantu languages***, Dawsons of Pall Mall: London

Hachipola, S.J. (1998): ***A Survey of the minority languages of Zimbabwe*** University of Zimbabwe publications : Harare

Hammond-Tooke, D (1993): ***The Roots of black South Africa*** Jonathan Ball Publishers: Johannesburg

Harries, P (1989): ***Exclusion, classification internal colonialism: The Emergence of Ethnicity Among the Tsonga speakers of South Africa. In Vail, L. (Ed) The creation of Tribalism in Southern Africa*** University of Carlifonia Press: Oxford

Hartmann, R.R.K na James, G (1998): ***Dictionary of Lexicography*** Routledge: London

Herbert, R.K. na Bailey, R. (2002): ***Sociohistorical perspectives. In Mesthrie, R.(ed). Languages in South Africa.*** Cambridge University Press: Cambridge

Hlungwani, M.C (2003): ***Xitsonga in South Africa today. In*** Prah, K(ed). ***Silenced Voices Studies on Minority languages of Southern Africa***. CASAS: Cape Town

Hutchison, J.P. (1991): ***Prospects for a harmonised Kanuri orthograpgy.*** In Cyfer, N.(ed) ***Language standardisation in Africa***. Hamburg: Helmut Buske.

Jaques, A.A (1995): ***Swivongo swa Machangana(Vatsonga)*** Sasavona Publishers and Booksellers: Braamfontein

Junod, H.P (1977): ***Matimu ya Vatsonga 1498-1650*** Sasavona Publishers and Booksellers: Braamfontein

Kamwangamalu, N.M. (1997): ***Language Frontiers, Language standardisation and Mother tongue education: The Zaire-Zambia Border area with reference to the Bemba cluster***. South African Journal of African Languages volume 17(3): 88-94.

Kerlinger, F.N (1986): ***Foundations of Behavoural research*** *3rd edition* ***A contemporary dialogue*** Harcourt :Fort Worth

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Kombo, D.K na Tromp, D.L.A (20[illegible]) ***Proposal and Thesis Writing: An introduction*** Pauline`s publications: Nairobi

Kperogi, F.A (2010): ***Divided by a common language. A comparison of Nigerian, American and British English.*** Nova science publishers, Inc: Atlanta

Lincoln, Y.S. (2000): ***Handbook of qualitative research*** *2nd edition* Sage : London

Mathebula, M, Mabasa,H Nkuna, R na Maluleke, M(2007): ***Tsonga History Discourse*** Tsonga History Blog; Blog Archive September 12 2007

Martin, A (1988) : ***Foundations of General Linguistics*** Unwin Hyman: London

Masunga, S.H. (1999): ***Language management in South Africa, A case study of Xitsonga language Board . Masters Degree thesis in General Linguistics :*** University of Pretoria.

Miti, M (1998): ***History of Linguistics(Bantu)*** Institute of Distance Education: Swaziland

Mooney, A , Peccei J,: Language, ***Society and Power An introduction***, Routledge: na Labelle,S (2011) London and New York.

Moorse J.M. (1991): ***Qaulitative nursing research-A contemporary dialogue*** Sage : Newbury Park

Mpanga, E. (2001): ***Publishing Cross-Border languages within the context of mother toungue Education.*** Zomba: University of Malawi. 110- 113

Neuman, W.L (2000): ***Social Research Methods. Qualitative and qualitative Approaches*** Allyn and Bacon : Boston

O`Grady, W , Archbald J, Aronoff M na Rees-Miller, J (2010): ***Contemporary Linguistics-An Introduction (sixth edition).*** Bedford/St. Martin`s: Boston, New York

Pattanaik, D (2011): ***Anatomy of Language*** Arise publishers and distributors :New Delhi

Poplack, S (1993): ***Variation theory and Language contact: In Preston, D.R.(ed). American dialect Research. John Benjamins Publishing co. Amsterdam/ Philadelphia*** The Ivar Aasen Institute, Volda College

Rubin, H.J and Rubin, I.S (1995): ***Qualitative Interview- The art of hearing data*** Sage : Thousand oak

Sarantakos, S (2000): ***Social Research*** Macmillan : Sydney

© University of Venda

Schendl, H (2001): ***Historical Linguistics*** Oxford University press: Oxford.

Seidman, I (1998): ***Interview as qualitative Research-A guide for Researcher in Education and The Social sciences*** Teachers College Press: New York

Shabangu, I (1996) ***Nyeleti ya mahlahle- A Tsonga grammar Manual for standard 10*** Lingua Franca Publishers: Giyani

Sitoe, B, Chimbutana F, Mabaso X.E, Nkuna P.H, Nxumalo N.E, Hlungwani M.C (2003): ***A Unified standard orthography for Xitsonga/Xichangana (South Africa and Mozambique)*** Monograph series- No. 32 CASAS: Cape Town

Slabbert, S na Finlayson, R (1998): **Comparing *Nguni and Sotho: A sociolinguistic classification*** In Maddieson, I and Hinnesbusch, T.J (eds). ***Language History and Linguistic description in Africa.*** Africa World Press, Inc: Eritrea.

Smit, G (1995): ***Research guidelines for planning and documentation*** Halfway House :Southern

Stanfield II, J.H na

Dennis, M (1993): ***Race and Ethnicity in Research*** Methods Sage Publications: New Bury park

Thomas, L, wareing, S, Singh, I, Peccei J S, Thornborrow J, Jones J (1999): ***Language ,society and power :An introduction,*** Routledge: London

Thomason, S.G (2001): ***Language contact: An Introduction*** **George Town University Press: New York**

Twine, N (1991): ***Language and the Modern State-The Reform of the written Japanese*** Routledge :London

Trask, R.L (1997): ***A student`s dictionary of Language and Linguistics*** Arnold: London

Webb, V na Sure, K(ed) (2000): ***African Voices An introduction to the languages and linguistics of Africa*** Oxford University: Oxford

Weddington G.T, Debosc E na Kuelen E. (1988): **Speech, *Language, Learning And African American Child.*** Allyn and Bacon: Boston

Welman,C Kruger, F na Mitchell, B (2005): ***Research Methodology*** Oxford University Press: Cape Town

Wilkes, A (1999): ***Language contact and Language change-The case of southern Transvaal Ndebele, A Nguni Language spoken in the Republic of***

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

South Africa. In Kotey P.F.A (ed) New Dimensions in African linguistics and Languages. Africa World Press, Inc. Eritrea

Zerbian, S. (2007): **A *first approach to information structuring in Xitsonga/Xichangana***. SOAS Working Papers in Linguistics, vol.15:65-78:

Encyclopedia Britannica online(2008)

© University of Venda